

78721

О. Н. Мухоморов

КИШЛОК ХУЖАЛИК
КОРХОНАЛАРИ
ИШТАБ
ЧИКАРИШЕНИ
АНАЛИЗ ҚИЛТИШ

«МЕХНАТ»

631.1
М-32

78721 631.155:638.211+631.16:638.14(45)
M.

О. МАҲМУДОВ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ АНАЛИЗ ҚИЛИШ

*Ўзбекистон ССЖ Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг
Жумҳурият ўқув-методика кабинети қишлоқ хўжалик техникумлари-
нинг талабалари учун дарслик сифатида тавсия этган*

Республиканская научная
сельскохозяйственная библиотека
№ 349403
САО ВАСХНИЛ

ТОШКЕНТ «МЕХНАТ» 1991

Тақрипчи: иқтисод фанлари номзоди М. Р. Рихиев

Муҳаррир Акбарали Пурматов

КИРИШ

Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш бугунги қайта қуриш ва ошқоралик даврининг қийин, ammo бажарилиши лозим бўлган вазифасига айланди. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалик корхоналаридаги меҳнат коллективларига нисбатан қўйилаётган ҳозирги талабларнинг моҳияти — юксак натижаларга эришишни таъминлашдан, тўпланган тажрибани янги билимлар ва янги қарорлар билан узвий боғлаш асосида моҳирлик билан хўжалик юритишдан иборат бўлиб қолди.

Қатъиятли ва ўта талабчан ҳозирги давр, В. И. Лениннинг хўжаликни омилкорлик билан бошқарайлик, ҳисоблаш ва яна ҳисоблашни ўрганайлик, деган васиятини яна бир бор эслатмоқда. Чунки, иқтисодий таълим, хўжалик юритиш асосларини англаш, овлабий пудратнинг моҳиятини билиш, социалистик демократия ҳамда халқнинг ўзини-ўзи бошқарувини ривожлантириш йўллари ва усулларини ўзлаштириб олишга ёрдамлашади.

КПСС Марказий Комитети январь (1987 й) Пленумининг қарорида ҳар бир меҳнаткашга ишда ўзини ўз корхонасига хўжайиндек ҳис этиш имконини берадиган шароит яратишга бориши даражалп аҳамият берилди. Шунга кўра, Пленумда кўрсатиб ўтилганидек, фақат раҳбар кадрлар ва мутахассислар эмас, балки барча меҳнаткашлар учун ҳам «...ишлаб чиқариш, фан ва техника, бошқариш, иқтисод, меҳнатни илмий ташкил этиш ва рағбатлантириш, психология масалаларида замонавий ва ҳар томонлама тайёргарликсиз, чуқур билимларсиз пш кўришининг иложи йўқ» (Совет Ўзбекистони, 1987 йил, 28 январь). Ҳозир иқтисодий таълимни такомиллаштириш қишлоқ меҳнаткашларининг ҳаётий тажрибаси ва амалий омилкорлигини фан-техника тараққиётининг энг янги ютуқлари билан бойитишга қаратилгандирки, усиз ҳозирги шароитда иқтисодни жадал ривожлантиришнинг бутун жараёнига малакали раҳбарлик қилиб бўлмайди.

Шу муносабат билан мамлакатимиз халқ хўжалигининг барча соҳаларида меҳнат қилаётганлар учун иқтисодий ўқув

системаси яратилди. Малака ошириш курслари, техникумлар, олий ўқув юр்தларининг режа ва дастурлари қайта кўриб чиқилди. Шунингдек, тишловчилар таркиби, ўқишнинг тури, аниқлашиб, ўқув базалари мустаҳкамланмоқда. Иқтисодий ўқишларга илмий методик раҳбарлик қилишга жуда катта эътибор берилмоқда.

Дарсликнинг асосий вазифаси марксча-ленинча пазирия ва умумлаштирилган илғорлар тажрибаларига асосланган ҳолда қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини иқтисодий алализи қилиш усулларини ўргатиш ҳамда шу асосда ишларни чиқаришдаги ички имкониятларни хўжаликни янада ривожлаштиришга сафарбар қилишдир.

1-боб. ИҚТИСОДИЙ АНАЛИЗ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

Хўжаликка раҳбарлик қилишда иқтисодий анализнинг тутган ўрни

Янгича фикрлаш, ишга ижодий ёндашиш ҳозирги кун шiori, партиямиз қарорларидаги илчил сиёсатдир. Бялобарни, хўжаликлардаги ҳар бир раҳбар ва мутахассис бу халқчил шiorни ўзлари учун дастурамал қилиб олишлари керак. Чунки, эндиликда илғор тажриба ва фан ютуқларини фақат янги-ча фикрлаш ҳамда ишга ижодий ёндашиш орқалигина ишлаб чиқаришга жорий қилишлари мумкин.

Маълумки, ўн иккиччи беш йиллик иқтисодиётни ва халқ фаровонлигини янада ўстиришга қаратилган сифат ва самарадорлик беш йиллиги бўлди. Шунинг учун ҳам ҳар бир меҳнат коллективи энг кам маблағ сарфлаб юқори натижага эришишга, барча ишлаб чиқариш ресурсларидан тўғри фойдаланиш ва маҳсулот сифатини кўтаришга ҳаракат қилди. Шу нуқтаи назардан қараганда эндиликда ҳам ҳар бир хўжаликда ва тармоқда хўжалик фаолиятини атрофлича чуқур анализ қилиш асосида ички хўжалик имкониятларидан иложли борича яхшироқ фойдаланишга, илғор тажрибани жорий этишга, ишлаб чиқариш ижодкорларининг ташаббусини оммалаштиришга, сифат кўрсаткичларини яхшилашга эришиш лозим. Шунингдек, қишлоқ меҳнаткашларининг ҳуқуқлари йилдан-йилга ортиб бораётгани, ишлаб чиқариш қўламининг кенгаётгани, фан-техника тараққиётининг тезлашаётгани ҳам ўз навбатида раҳбар ходимлардан хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилишни тақозо этмоқда.

Қишлоқ хўжалик иқтисодиётини тўғри ривожлантириш учун ҳар бир мутахассис тармоқнинг катта-кичиклигидан қатъий назар, уларни анализ қилиб, ютуқ ва камчиликларини биллиб бориши лозим. Шундагина у хўжаликдаги ва ишлаб чиқариш тармоқларидаги ўзгаришларнинг иқтисодий негизи қерда эканлиги кўриб, ундаги имкониятларни аниқлай олади ва хўжалик фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини янада оширишга ўз ҳиссасини қўша олади.

Қишлоқ хўжалик корхонаси фаолиятини муттасил, чуқур анализ қилиш, ишлаб чиқаришга илмий жиҳатдан асосланган ҳолда раҳбарлик қилишнинг зарур шартларидаи биридир. Бун-

дай раҳбарлик у ёки бу масалалар юзасида ўз вақтида мақсадга мувофиқ қарорлар қабул қилиш, ҳўжалик иқтисодиётининг аҳоли, бутун ҳўжалик ва унинг ҳар бир бўлими томонидан режа ва топшириқларнинг бажарилишини баҳолаш, шундаги у ёки бошқа камчиликлар сабабини, фойдаланилмаётган имкониятларини аниқлаш, иқтисодий мустақамлаш, ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш йўллариини белгилаш имконини беради.

Шу боисдан ҳўжалик раҳбарлари, мутахассислар объектин иқтисодий қонунларини, ишлаб чиқариш техникасини ва технологияси асосларини, умумҳўжаликни, жумладан, унинг ҳар бир тармоғини мунтазам ҳамда атрофлича ўрганиб боришлари лозим. Бусиз ҳўжаликни муваффақиятли бошқариш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш қийин.

В. И. Ленин иқтисодий анализга плмий ёндошишни кучайтириш зарурлиги тўғрисида тапириб, шундай деб ёзган эди: «...иқтисодчилар, адаблётчилар, статистиклар умуман режа ҳақида сафсата сотмасдан, режаларимизнинг бажарилишини, бу амалий ишмизда юз берган хатоларни тузатиш йўллариини бирма-бир ўрганишлари лозим» (В. И. Ленин. ТАТ, 32-том, 146-бет).

Янгиликка янгилик, янгича яшаш, қайта қуриш жараёни авж олдирилган ҳозирги шароитда иқтисодий ва ишлаб чиқаришнинг тўлиқ анализ қилиш ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Демак, эндилликда фақат қишлоқ ҳўжалик фанини ўзини биллаш билан ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиб бўлмайди. Бунинг учун ҳар бир раҳбар ва мутахассис иқтисодий биллигга ҳам эга бўлиши ва ҳисоб-китоби яхши тушуниши, иқтисодий анализни пухта биллиши лозим.

Иқтисодий анализнинг асосий вазифаси ҳўжалик иқтисодиётини ўрганиш, уни янада ривожлантириш, такомиллаштириш, ишлаб чиқариш имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш, эришилган муваффақиятларни кенг ёйиш ва йўл қўйилган камчиликларнинг сабабларини ўрганиш ҳамда уни тамомилла тугатишга ёрдам берилдан лборатдир.

Анализ вазифалари: 1) режаларнинг бажарилиш даражасини ва уларнинг бажармаслик сабабларини аниқлаш; 2) ҳўжаликни ва унинг тармоқларини ривожлантириш учун имкониятларини аниқлаш ҳамда уни тезроқ ишлаб чиқаришга жорий этиш; 3) эришилган муваффақиятлар ва йўл қўйилган камчиликларнинг сабабларини ўрганиш; 4) ҳар қайси ҳўжаликнинг фаолиятини батафсил ўрганиш асосда режаларнинг бажарилишга тўғри баҳо бериш; 5) даст кўрсаткичли колхоз, совхоз брпада, ферма, зверо ва ёрдамчи корхоналарнинг ишнин плгор ҳўжаликлар кўрсаткичлари билан таққослаб ҳамда уларнинг тажрибасига суянган ҳолда ҳўжаликни ривожлантиришга ёрдам берадиган тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан лборатдир.

Партия ва ҳукуматимизнинг қишлоқ ҳўжалик корхоналари-

ни тапшиқлий ҳўжалик жиҳатдан мустақамлаш тўғрисидаги кўрсатмаларни бу фанининг мазмунини янада бойитди ва уни давр талабларига мувофиқ ривожлантириш йўллариини аниқлаб берди.

Иқтисодий анализ воситасида иқтисодий тежабга риоя қилиш ва ҳўжаликни тежаб-тергаб юритиш устидан назоратни амалга ошириш мумкин. Шунингдек, ҳўжаликларининг узлуксиз ишлаши, халқ фаровонлигининг муттасил ўсиб бориши учун ички ҳўжалик имкониятларини сафарбар қилиш имкони туғилади.

Анализ жараёнида диққатни асосий масалаларга: меҳнат унумдорлигини оширишга, ишлаб чиқариш самарадорлигини кўтаришга, плгорлар тажрибасини ўрганишга, уни ва фан ютуқларини ҳаётга татбиқ этишга қаратиш лозим.

Иқтисодий анализ фанининг мазмуни ва предмети

Иқтисодий анализнинг асосий мазмуни социализмнинг иқтисодий қонунларидан фойдаланган ҳолда ҳўжаликларда, унинг тармоқларида ҳамда таркибий бўлимларида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида имкониятлар ахтариб топиш ва улардан самарали фойдаланишдир.

Фан-техника тараққиёти натижасида қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқаришнинг кўлами кенг тармоқ ёйган ҳозирги шароитда корхоналар ҳўжалик фаолиятини чуқур ва ҳар томонлама анализ қилмай туриб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мумкин эмас.

Иқтисодий анализ қишлоқ ҳўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларини қидириб топиш ва улардан фойдаланиш имконини беради. Иқтисодий анализни чуқур билиш раҳбар ва мутахассислардан ўз ишларидаги янгилик ва хатоларни топа биллишларига, келгусида бу хатоларни такрорламасликка, ички ҳўжалик имкониятларини топиб, уларни ишлаб чиқаришга тезроқ сафарбар қилишга ёрдамлашади. Ўз навбатида атрофлича қилинган чуқур иқтисодий анализ плмий режалаштиришнинг асоси — халқ ҳўжалигини, шу жумладан, қишлоқ ҳўжалигини устидан раҳбарликнинг ҳам негиздир.

Ҳўжалик фаолиятини анализ қилиш фани қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариш тармоқларида содир бўлаётган барча ўзгариш ва ҳодисаларнинг сабабларини билиб олишни, иш жараёнида орттирилган тажрибаларни умумлаштиришнинг ҳамда назарий биллимларни амалий фаолият билан таққослаб, мавжуд имкониятларни аниқлаш йўллариини ўргатади. Иқтисодий анализ даставвал марксист-ленинча диалектикага суянган ҳолда иш кўради. Бу фан партия ва ҳукуматимизнинг қишлоқ ҳўжалигини ривожлантириш ҳақида чиқарган қарорларига ҳамда фан

янгиликлар ва ялғор хўжаликлар эришган ютуқларга таялади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ва уларнинг таркибий бўлиmlарининг молча ҳолати ҳамда ишлаб чиқариш шароитини ўрганиш иқтисодий анализнинг предмети ҳисобланади.

В. И. Ленин хўжаликни иқтисодий анализ қилишга катта баҳо бериб: «Ишбилармон иқтисодчи қуруқ тезислар ёнаш ўрнига фактларни, рақамларни ва маълумотларни ўрганиш устида ишлайди, ўзинининг амалий тажрибамизни таҳлил қилади: ва хато мава бу ерда, уни мава буздай қилиб тузатиш керак, деб кўрсатади», деган эди (В. И. Ленин. ТАТ, 32-том, 146-бет).

Анализ қилиш хўжаликнинг режаларини бажариш ва ошириб бажариш тадбирларини белгилашга имкон беради. Колхоз ва совхозлар фаолиятини иқтисодий анализ иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш учун муваффақиятли кураш олиб боришга, ишлаб чиқариш имкониятларини топиш ва уни ишлатишга ҳамда иқтисодий тежамни амалга оширишга қаратилган.

Анализ қилиш туфайли хўжалик фаолиятини яхшилашга; режалар раҳбарлик қилишга; хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашга; давлат топишриқларини ортири билан бажаришга; корхоналарда иттижомни тўғри уюштиришга; барча ходимларнинг топишрилган иш учун давлат ва партия олдидаги масъулиятини оширишга; хўжаликнинг аҳволини чуқур билишга; камчиликларни олдида биллиш ва келажакда унга йўл қўймасликка эришилади.

Маълумки, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши жуда келг ва чуқурдир. Чувики, ҳар бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун бир йил ўтиши керак. Шунинг учун ҳар бир бригада ва хўжаликда рўй берган ҳодисаларнинг (ҳар қайси қишлоқ хўжалик тармоғида олиладиган маҳсулот ҳажмини, тапварлигини, меҳнат харажатларини, ер майдоларининг катта-кичиклигини, меҳнатга қобилиятли ишчилар сонини ва бошқаларни) миқдор ва сифат ўзгаришини таққослаб, мазмунан уларнинг иттижомий моҳиятини кўрсатиш иқтисодий анализнинг вазифасига кирди. Шунанг унутмаслик керакики, иқтисодий анализнинг натижаларида, аввало, совхоз директорлари, колхоз раислари, мутахассслар ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилишда, хўжалик фаолиятида келг фойдаланишлари лозим.

Иқтисодий анализнинг натижаларида фойдаланиш фақат колхоз ва совхозлар фаолиятини яхшилашгагина эмас, балки, партия ташкилотларининг ишига ҳамда касаба уюшмаси кўмиталарига ҳам катта ёрдам беради. Жумладан, уларнинг иқтисодий чуқурроқ билишларига, имкониятларини янада тўла сафарбар қилишларига ҳамда белгилашга режаларни тўла ва ошириб бажаришларига имкон яратади. Хўжаликларда жамоатчилик асосида иқтисодий анализ группаларни тузишнинг

ҳам аҳамияти катта. Бу группалар иқтисодий чуқур ўрганиши туфайли хўжаликларда иқтисодий тежамкорликни тарғиб қилишда муҳим роль ўйнайди.

Маълумки, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини социалистик система асосида юргизиш учун аввало иқтисодий анализни илмий асосда олиб бориш лозим. Буниинг учун эса биз марксизм-ленинизм классикларининг илмий анализига таянишимиз зарур. Жумладан, К. Маркснинг «Капитал» асарида капиталистик жамиятнинг иқтисодий тузилиши, унинг ишлаб чиқариш муносабатларининг таркиби бўлиб ажратилган, муфассал ўрганилган, чуқур анализ қилинган ва умумлаштирилган. Шунингдек, В. И. Лениннинг «Россияда капитализмининг тараққиёти», «Аграр масала» ва «К. Маркс тапқидчилари», «Деҳқончиликда капитализм тараққиётининг қонуллари ҳақида янги маълумотлар» ва бошқа асарларида ҳам иқтисодий анализ асослари берилган. Бу асарларни ўрганиш ҳаётини зарурдир.

Табиат, жамият ва тафаккурнинг ривожланиш қонуллариини тадқиқот қилиш ҳамда ўрганишининг бирдан-бир тўғри илмий методи — диалектик методдир. Шунинг учун ҳам бу метод ҳамма фанларининг, шу жумладан, анализининг иқтисодий ҳам назарий ва методологик асосини ташкил этади. Диалектик метод шунанг ўргатадики, ривожланиш пастки зинадан юқори зинага қараб содир бўлади, билиш эса оддийдан мураккабга, хусусийдан умумийга томон ривож топиб боради.

Иқтисодий ҳаётнинг барча ҳодисалари бир-бири билан сабаб-натияжага кўра боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам иқтисодий анализда корхона ишнинг натияжаларига салбий таъсир кўрсатадиган сабабларининг олдини олиш мақсадида ана шу боғлиқликнинг аниқлаб олиш лозим. Бунда сабаб ва натияжанинги бир-бири билан чамбарчас боғлиқлигини эсдан чиқармаслик керак. Айни замонда улар ўрнларини алмаштиришлари ҳам мумкин.

Масалан, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига, сапоатининг хом ашёга бўлган эҳтиёжининг ўсиб бориши қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш учун сабаб бўлса, ўз натижатида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш зарурлиги экинларининг ҳосилдорлигини, чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш учун сабаб бўлади. Биринчи боғлиқликда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш натияжа, иккинчи боғлиқликда эса сабаб сифатида намоён бўлади. Марксча-ленинча назария ва социалистик сиёсий иқтисод фани — иқтисодий анализ фаниининг асосини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам анализ фаниининг назарий қисмининг асосини бошқа иқтисодий фанлар сингари сиёсий иқтисод фани ташкил этади.

Сиёсий иқтисод фани назарий жиҳатдан умумий қонуниятларини, анализ фани эса колхоз ва совхозлар миқсолида қиш-

лоқ хўжалиги тармоқларига хос бўлган қонуниятларни ўргатади. Тўғрироғ — спёсий иқтисод фани очиб берган умумий қонуниятларга суянган ҳолда қишлоқ хўжалик тармоқларидаги муносабатларни текширадиган, хўжаликдаги илғор тажрибаларни умумлаштирадиган, ундай фойдаланиш йўллари кўрсатади. Халқ хўжалигидаги айрим тармоқларнинг фаоллигини иқтисодий анализ қилиш айрим масалаларни ўргатиши аниқлаштирадиган. Тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб уни аниқлаштиришга, чуқур текширишга ва шу асосда хўжалик фаоллигини тўғри баҳолашга имкон беради. Шунга асосан қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга раҳбарлик қилишнинг назарий асослари ишлаб чиқиладиган ва амалда уни қўллаш тадбирлари белгиланади.

Иқтисодий анализ фани режалаштириш, учёт ва ҳисоботнинг илмий системасига асосланади. Чунки, режа-топшириқларнинг ҳаққонийлиги учёт ва ҳисоботнинг аниқ ҳамда тўғричилигига боғлиқдир. Уни бузиш аса жипоятдир. Шунинг учун ҳам анализ фани қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг иқтисодиёти, режалаштириш, меҳнатни илмий ташкил этиш, бухгалтерия, ишлаб чиқаришнинг бошқариш, статистика каби фанлар билан узвий боғланган бўлиб, бир бутун мустақил фанни ташкил этади. Бу фанларнинг ҳар бири корхоналар иқтисодиётининг айрим соҳаларини ўргатади. Анализ фанининг бошқа фанлардан фарқи шундаки, у ишлаб чиқаришни тўғри таҳлил қилган ҳолда хўжалик қандай юритилаётгани; иқтисодий мустаҳкамлаётгани, ривожлантираётгани ёки нималар тўсқинлик қилаётгани; ишлаб чиқариш молини режаларнинг бажарилаётгани; қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қўлайтириш, уларнинг таънарихли пасайтириш ва рентабеллигини оширишда қандай имкониятлар борлигини кўрсатиб беради. Бу аса социалистик жамият учун арзон ва кўпроқ қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришга имкон беради, хўжаликнинг иқтисодий самардорлигини оширишга олиб келади.

2-боб. ИҚТИСОДИЙ АНАЛИЗ УСУЛИ (МЕТОД)ЛАРИ

Анализ жараёнида қисқа вақт ичида ишончли кўрсаткичлар олиш имконини берадиган турли хил методлар ишлатилади. Амалда қуйидаги анализ усуллари ва методларидан кенг фойдаланилади:

1. Таққослаш ёки солиштириш.
2. Мураккаб кўрсаткичларни таркибий қисмларга ажратиш.
3. Статистик группалаш усули.
4. Завжирли алмаштириш.
5. Балаңелар усули ва ҳоказо.

Анализнинг асосий методи кўрсаткичларни таққослаш ёки солиштириш ҳисобланади. Бу маълум корхона, ферма, бригадаларнинг ҳисобот кўрсаткичларини режал кўрсаткич-

лар ёки шу корхонанинг ҳақиқий миқдор ва сифат кўрсаткичлари, норматив кўрсаткичлар ҳамда илғор бригада ва фермаларнинг кўрсаткичлари билан солиштиришда иборат.

Бу методи тўғри қўллаш учун анализ қилинаётган кўрсаткичлар албатта таққослана оладиган бўлиши лозим. Чунки мазмун ва аҳамияти жиҳатидан бир хил бўлган кўрсаткичларнинг таққослаш мумкин.

Бир хил бўлмаган кўрсаткичларни қуйидаги йўллар билан таққосланадиган ҳолатга келтириш лозим.

1. Турли хил кўрсаткичларни коэффициентлар системаси ёрдамида шартли бирликлар (шартли қорамоллар бошига, шартли эталон гектарга, озик бирлигига ва ҳоказо)га айлантириш билан;

2. Кўрсаткичларни битта базис (сут соғишни ўртача йиллик ситир бошига, ишлаб чиқаришнинг шартли эталон гектарга ва ҳоказо)га келтириш билан;

3. Таққосланаётган кўрсаткичларнинг бир хил нархлар бўйича қиймат кўринишида (деҳқончилик ва чорвачилик ялпи маҳсулотини солиштирма нархларда ва ҳоказо) ифодаланиши бўли билан.

Ажратиш усули умумлаштирилган, жамланган кўрсаткичларни анализда ишлатилади. Масалан, маҳсулот таънарихи қийматини ташкил этган харажатлар: меҳнат ҳақи, озиқа, уруғлик, ўғит, ёниги амортизация ва ҳоказоларга ажратилади. Бундай усул харажатлар айрим турларининг ҳажми тўғрисида етарлича тушунча беради. Шунингдек, у маҳсулот таънарихи юқориликнинг аниқ сабабларини аниқлаш ва харажатларни камайтириш йўллари белгилаш имконини яратади.

Мисол. Бир центнер сутнинг таънарихи амалда режадаги 21 сўм ўрнига 22 сўмни ташкил этди. Қайси турдаги харажатлар ҳисобига маҳсулотнинг амалдаги таънарихи режадагидан ортиб кетган? Бу саволга жавоб бериш учун амалдаги ва режадаги таънарих харажатларини таркибий моддаларга ажратилиши лозим (1-жадвал).

Келтирилган маълумотларни анализ қилиш сутнинг амалдаги қийматининг режадаги қийматидан 1 сўмга ёки 4,8% га ортиқ бўлганлигини кўрсатади. Бунга асосий сабаб — бир центнер маҳсулотга ҳисоблаганда меҳнат ҳақи фонди бўйича қилинган харажатларни 80 тийинга ёки 14,8% га, амортизация 20 тийинга ёки 16,7% га, транспорт 10 тийинга ёки 25% га ва бошқа моддий пул сарфларини 30 тийинга ёки 8,3% га ортиб кетиши бўлган.

Статистик метод қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ўсиши, ҳосилдорлик, чорва молларининг маҳсулдорлиги, сарфланган меҳнат, таънарих, механизация ва бошқалар ҳақида жуда кўп маълумотлар йиғиш имконини беради. Бу бир-бирига ўхшаш маълумотларни группалаб, унда хўжалик фаоллигини

I-жадвал. 1 центнер сут таппархи структурасининг анализ, сўм-тийил.

Харажатлар	Режа	Амал-да	Режага нисба-тан;	
			тийил	%
Меҳнат сарфи	5,4	6,2	+80	114,8
Озққа	9,5	9,2	-30	96,8
Епилги ва мойлаш материаллар	0,9	0,8	-10	88,9
Амортизация	1,2	1,4	+20	116,7
Транспорт	0,4	0,5	+10	125,0
Бошқа моддий пул	3,6	3,9	+30	108,3
1 центнер таппархи	21	22	+100	104,8

анализ қилишда, молиявий имкониятларни белгилашда келг фойдаланилади.

Баланслар методидан асосан кўрсаткичлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ёки мувозанатли, норматив маълумотлардан қанчаллик оғишганини аниқлашда фойдаланилади. Шулингдек, бу метод — ҳисоб-китоблардаги хатоликларни аниқлаш имко- нини беради.

Анализ қилишнинг қайси усулидан фойдаланиш биз ўрга- наётган масаланинг характериға боғлиқдир. Бунда биз бир неча усуллардан бир вақтнинг ўзиде ҳам фойдаланишимиз мумкин.

Анализ қилиш усуллари

Ҳисобот кўрсаткичларини ўрганиб чиқиш, бу кўрсаткич- ларни режа топириқлари, белгиланган нормативлар, ўтган йилнинг ёки улдан олдинги бир қанча йилларнинг шу даврдаги маълумотлар ҳамда илгөр хўжаликларининг кўрсаткичлари бил- лан таққослаб кўриш анализнинг асосий усулидир.

Хўжалик фаолиятини анализ қилиш йўллари билан колхоз ва совхозларнинг, улардаги бўлимлар ва фермалар ишлаб чиқариш фаолиятига доир масалалар, асосли равишда режа- лаштириш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, моддий таъминот, маблағ билан таъминлаш ҳамда белгиланган режаларнинг ба- жариллишини доимо назорат қилиб туриш масалалари ўргани- лади.

Анализ қилишда таққослаш, статистик группалаш, зан- жирли алмаштириш ҳамда баланс ва математик усуллардан фойдаланиш мумкин.

Хўжалик ишларида шу усуллардан фойдаланиш маҳсулот етиштиришни кўпайтириш ва арзонлаштириш учун янгида- нлиги имкониятларни топишда ёрдам беради, илгөр тажриба- ларни анализ қилаётган хўжаликка жорий этишга имкон яра- тади.

Таққослаш усули

Таққослаш — таҳлил қилишнинг энг кўп қўлланиладиган усулидир. Бу усулда бир неча иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Жумладан: 1) ҳисобот кўрсаткичлари режада белгиланган маълумотлар билан таққосланади. Бунда топи- риқларнинг қай даражада bajarилганини белгиллаб олиш, ҳисобот кўрсаткичларини режадан қанчаллик четга чиққаплити сабабларини топиш, хўжаликдаги илгөр тажрибаларни аниқ- лаб олиш имконияти туғилади;

2) мазкур йилдаги натижалар аввалги йиллардаги ёки маълум бир даврдаги кўрсаткичлар билан солиштирилади. Ҳисобот давридаги иш кўрсаткичлари ўтган йиллардаги кўр- саткичлар билан таққослаб кўрилганда совхоз ёки колхоз иқтисодиётида бир неча йил мобайлида рўй берган ўзгариш- ларни белгиллаб олиш имкони бўлади;

3) хўжалик, бўлим, бригада, ферма ва звеноларнинг ютуқ- лари, район, вилоят ва жумҳурият бўйича эришилган кўрсат- кичларга ҳамда илгөр хўжалик ва илмий-тадқиқот муассаса- ларининг иш натижалари билан солиштирилади.

Совхоз ёки колхознинг ҳисобот давридаги кўрсаткичларини шу зопадаги энг яхши хўжалик ҳамда илмий тадқиқот муас- сасаларининг кўрсаткичлари билан таққослаш ишлаб чиқариш имкониятларини яққол кўришга, илгөр совхоз ва колхозлар- нинг иш методлари ва усулларини жорий қилиш тадбирларини ишлаб чиқишга шароит яратади.

Таққослаб кўриш усулида биз хўжалик ишлаб чиқаришида ўзаро боғлиқ бўлган кўрсаткичларни бир-бирига солиштири- шмиз: жумладан, ердан фойдаланишни, ҳар бир гектар ер ҳисобига қанчадан даромад олишни, чорвачилик фермалари- нинг ривожланиши, ҳар 100 гектар ер ҳисобига чорва маҳсу- лотлари етиштиришни; меҳнат ушумдорлигини, маҳсулот тап- пархини, давлатга маҳсулот сотишни, хўжаликда товар маҳсу- лотининг ўсишни, жамоат фондлари ҳамда улардан ушумли фойдаланишни, колхоз ва совхоз даромадларини уларнинг тақ- симланишини, ишлаб чиқариш молни ишларининг таппархини, меҳнат ва овиқа балансини, хўжалик иқтисодиётининг ри- вожланишини, ишчи-колхозчиларнинг моддий ва маданий тур- муш даражасини яхшилаш борасидаги, шунингдек, бошқа кўрсаткичларни таққослашимиз мумкин. Таққослаш усулига мисол тариқасида 2-жадвал маълумотларини келтирамиз.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, уч йил ичи- да пахта майдони 35 гектарга ёки 7,2% га олган. Ҳар гектар ердан олнган пахта ҳосили эса 6,3 центнерга ёки 17,8% га кўтарилган. Экин майдонининг кенгайиши ва ҳосилдорлик- нинг ошнши билан ялли пахта ҳосили уч йил ичида 4 минг 300 центнерга ёки 26,4% га кўпайган. Анализлар ала шунн кўрсатадики, уч йил ичида машинада терилган пахтанинг миқ-

2-жадвал. Колхоз пахтачилиги ривожланишининг анализ

Кўрсаткичлар	1-йил	2-йил	3-йил	1-йилга нисбатан;		
				+	-	%
Пахта майдоли, га	485	520	520	35		107,2
Ҳосилдорлик, ц/га	35,3	39,5	41,6	6,3		117,8
Яили ҳосил, ц	17130	20530	21660	4530		126,4
Машинада терилган пахта, ц	11942	16357	14144	2202		118,4
Машина теримининг салмоғи	69,7	66,6	65,6	-		-4,4

дори ҳам 2202 центнерга ёки 18,4% га ортаган. Бироқ, унинг салмоғи уч йил ичида 4,4% га камайган. Бинобарин, колхозда колхоз раҳбарлари машина терими салмоғини кўпайтиришлари ва шу асосда меҳнат унумдорлигини оширишлари зарур.

Таққослашдан маълум бўлдики, машина терими салмоғининг камайиши билан пахта таннархи ҳам қимматлашган. Буни биз 3-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкин.

3-жадвал. Бир центнер пахта таннархи ўсишининг анализ

Йиллар	Сўм	1-йилга нисбатан;	
		сўм	%
1-йил	41,92	—	100
2-йил	43,60	+1,69	104,0
3-йил	43,20	-0,20	99,1
1-йилга нисбатан	+1,98	+1,98	104,7

Жадвалдан кўришиб турибдики, колхозда ҳар центнер пахтанинг таннархи йиллар бўйича ўзгариб борган. Агар 1-йил колхозда ҳар бир центнер пахтанинг таннархи 41 сўм 32 тиийини ташкил қилган бўлса, 2-йилга келиб 43-сўм 60 тиийинга кўтарилган ёки 1 сўм 69 тиийинга (4% га) қимматлашган. Лекин 3-йилга келиб, пахтанинг таннархи яна 20 тиийинга ёки 0,9 % га арзонлашган. Бироқ, 3-йилги таннарх 1-йилга нисбатан 1 сўм 92 тиийинга ёки 4,7% га қимматдир.

Таққослаш усулидан тўғри фойдаланиш учун аввало бир-бирига манад, солиштириш мумкин бўлган кўрсаткичлардан фойдаланиш лозим. Масала, топшириш нархлари бўйича ҳисоблаб чиқарилган совхоз маҳсулотлари колхознинг оширилган харид нархлари бўйича ҳисобланган маҳсулотлари билан солиштирилмаслиги керак. Бундай солиштириш ҳақиқатини очиб бермайди, аксинча бизни чалғитади ва нотўғри хулосаларга олиб келади. Чунки пахтанинг харид нархи совхозларда колхозларга нисбатан анча паст белгиланган.

Ҳар хил чорва моллари ва паррадаларининг умумий сонининг белгиланган ҳам қабул қилинган коэффициентлар

бўйича қорамол ҳисобига айлантириш лозим. Бир хўжаликнинг шу йилнинг ҳисобот маълумотларини бошқа хўжаликнинг ўтган йилги шунга ўхшаш маълумотларига таққослаш ярамайди. Бошқа қилиб айтганда, бир хил давр кўрсаткичларини таққослаш лозим бўлади.

Статистик группалаш усули

Группалаштириш анализ қилишнинг фойда муҳим усули бўлиб, унинг ёрдамида текшириладиган ҳодисалардаги қонуниятларни очишга айрим омиллар қанчалик таъсир қилиши аниқланади. Жумладан, маҳсулот таннархини рејабелликка; ҳосилдорлигини (маҳсулдорлигини) маҳсулот таннарихига; меҳнат унумдорлигига қанчалик ижобий ёки салбий таъсир қилишининг тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган қонуниятларини кўрсатиб беради.

Группалаш маълумотларни маълум белгиларига кўра группаларга бўлиш демакдир. Статистик усул дейишнинг босми шундаки, бу усул кўрсаткичларга бир қанча статистик маълумотларни группалаштириш асосида ўрганилади. Статистик группалаш усули туфайли биз иқтисодий кўрсаткичларни сифат жиҳатдан бир хил бўлган группаларга бўламиз ва айрим кўрсаткичлар ўртасида бир-бирига боғланишлар борлигини ҳамда ўрганиладиган ҳодисаларнинг энг асосийси қайси бири эканлигини аниқлаймиз, ҳар хил омилларнинг ишлаб чиқариш натижаларига қай даражада таъсир қилишсини белгилаймиз. Умуман, статистик усул қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш имкониятларини аниқлаб беришнинг муҳим воситасидир.

Унинг ёрдамида сифати бир хил кўрсаткичлар бир группаларга бириктирилади. Масалан, хўжаликдаги пахтачилик бригадаларини ҳосилдорлигига қараб уларни группаларга ажратишимиз мумкин (4-жадвал).

4-жадвал. Пахтачилик бригадалари ҳосилдорлигига қараб группалаш

Бригадаларни группалаш	Бригадалар сон	Пахта майдолига	Ўртача ҳосилдорлик, г/га	Яили ҳосил, ц	Группадан ички имкониятлар, ц
39 ц гача	5	151,6	38,3	5806,3	$(41,7 - 38,3) \times 151,6 = 515,4$
31,1 дан 43 ц гача	6	230,1	41,7	9595,5	$(44,8 - 41,7) \times 230,1 = 713,3$
43,1 ц дан юқори	4	139,7	44,8	6258,6	$(44,8 - 41,6) \times 139,7 = 447,0$
Колхоз бўйича	15	521,4	41,6	21660,1	$515,7 + 713,3 + 447,0 = 1675,7$

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ҳосилдорлиги ўртача колхоз кўрсаткичидан кам бўлган бригадалар сон 5 та. Уларнинг салмоғи колхоз бўйича жами 33,3 фоизни таш-

кил қилади. Бу ҳол пахта ҳосилдорлиги жиҳатидан қолоқ бўлган бригадалар ҳисобиға пахтанинг ялпи ҳосилини янада кўпайтириш учун катта имкониятлар мавжуд эканлигидан дараж беради. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, агар авализ қилаётган колхозда биринчи группа бригадаларининг пахта ҳосилдорлигини иккинчи группа даражасига кўтарсак, у ҳолда қўшимча 515,4 ц, иккинчи группа бригадаларини учинчи бригадалар кўрсаткичига тенглаштирсак 713,3 ц ва нихоят ўртача колхоз ҳосилдорлигини учинчи бригадалар даражасига етказсак, яна қўшимча 447 ц пахта олишимиз мумкин. Колхоз бўйича жами олинган қўшимча пахта эса 1675,7 центнерни ташкил қилади.

Материалларни статистик анализ қилишда, жадвалларнинг тўғри тузилишига алоҳида аҳамият бериш керак. Чунки, анализнинг сифати кўп жиҳатдан шунга боғлиқ бўлади. Жадвалларнинг шакллари хилма-хил бўлиши мумкин. Улар иқтисодий таҳлил қилишнинг мақсад ва вазифаларига қараб ўзгариб туради.

Занижрли алмаштириш усули

Бу усул кўрсаткичнинг ўсишига ёки камайишига таъсир этувчи бир печа омилларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида таъсирини ўргатади. Масалан, пахтачилик бригадасида режа бўйича 100 гектар ерга чигит экилиши, гектарида 35 центнердан ҳосил олинishi ва ялпи пахта миқдори 3500 центнерга етказилиши мўлжалланган, дейлик. Лекин ҳақиқатда 90 гектарга чигит экилди. Гектарида 39 центнердан ҳосил олинди. Пахтанинг ялпи ҳосили 3610 центнерга кўтарилди. Хўш, бу ҳолда бригаданинг ялпи пахта ҳосилининг омишига қандай омиллар таъсир кўрсатди? Буни қуйидаги ҳисоб-китоблардан кўриш мумкин:

1) пахта майдонининг 10 гектарга камайганлиги туфайли бригадда 350 (гектарида 35 центнердан ҳисоблаганимизда) пахта олинмасдан қолинди: $35 \times 10 = 350$ ц;

2) ҳосилдорлик гектарига 4 центнердан оширилганлиги туфайли бригадда 360 ц (4×90 га) пахта олинди;

3) режадан ташқари 10 ц (3610 й — 3500 ц — 110 ц) пахта олинган. Шундай қилиб, бригадда экин майдони 10 гектарга камайганлига қарамасдан ҳосилдорликни ошириш эвазига бригаданинг ялпи пахта ҳосили $4,4\%$ га кўпайган.

Ялпи сут миқдорининг кўпайишига соғин сизирларнинг бош сови, маҳсулдорлиги ҳамда режанинг бажарилиш даражаси таъсир этади. Даромаднинг кўпайишига экин майдони, ҳосилдорлик, ялпи, ҳосил, маҳсулотнинг сифати ва ўртача сотиш нархи бевосита таъсир кўрсатади.

Занижрли алмаштириш усулида анализ қилиш ана шу омилларнинг ҳар бири ишлаб чиқаришга қатъий таъсир

этишини билишга ёрдам беради. Даромаднинг кўпайишига бир печа омиллар таъсир этишини 5-жадвал маълумотларидан кўриш мумкин.

Жадвалдан кўришиб турибдики, уч йил ичида пахта етиштиришнинг рентабеллиги $10,3\%$ га тушган. Бунига асосан пахта сифатининг бузилиши ва таширхиянинг қимматлашиши сабаб бўлган. Уч йил ичида биринчи сорт пахтанинг салмоғи 1% га камайган. Аксинча, иккинчи ва тўртинчи сорт пахта-ларининг салмоғи ошган. Шунингдек, уч йил ичида пахта етиштиришдан келаятган мукофот пулининг ҳамда биринчи сорт пахта салмоғининг камайиши туфайли ҳар ц пахтанинг ўртача сотиш баҳоси 1 сўм 89 тийинга ёки $3,4\%$ га пасайган. Натижанда ҳар ц пахтадан олинган соф даромад 3 сўм 87 тийинга ёки $28,4\%$ га камайган. Рентабелликининг камайишига фазатига пахта сорти, мукофот пули таъсир этмасдан, балки таширхия ҳам таъсир кўрсатган. Уч йил ичида пахта таширхия 1 сўм 98 тийинга ёки $4,7\%$ га қимматлашган.

Қишлоқ хўжалик иқтисодиётини таҳлил этишда айрим хўжаликларни монографик ёки аналитик жиҳатдан ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Бу усулдан муайян бир хўжалик, бўлим, бригада, ферма ёки звенонинг маълум вақт ичидаги айрим ишларини батафсил ўрганишда, шунингдек, хўжалик фаолиятини анализ қилиш — унинг келгуси юксалишини белгилашда ҳамда ҳар бир тармоқнинг ишлаб чиқариш жараёни-ларини билишда кенг фойдаланилади.

Бу усул ёрдамида йиғилган фактлар текширилади, пазарий жиҳатдан умумлаштирилади, айрим ҳодисалар ёки жараёнлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик аниқланади ва қишлоқ хўжалик тармоқларида қайд этилган илгор ютуқларни ишлаб чиқаришга жорий этиш йўллари белгиланади.

Тажрибаларни кенг жорий қилиш учун аввало уш батафсил ўрганиш керак. Бунда биз тажриба (экспериментал) усулидан фойдаланишимиз мумкин. Тажриба — ҳақиқат мезонидир. Билбареки, илмий асосда берилган тавсиялар тажрибада синов кўрсатилиши зарур.

Экспериментал текширишдан агротехника, зоотехника тадбирларини ишлаб чиқаришга жорий қилишда, иқтисодий жиҳатдан самарадорлигини ўрганишда, шунингдек, тажриба алмашиш мақсадида ҳам кенг фойдаланилади.

Экспериментал текшириш ёрдамида агротехника, зоотехника тадбирларини қўллаш ва машиналар системасини ишлатиш туфайли меҳнатнинг қатъийлиги енгиллаштириш ҳамда тежаллини аниқланади. Экспериментал усул асосида аввало бIRON-бир хўжалик мисолида, лабораторияда, илмий-тадқиқот институтларида, шунингдек, тажриба станцияларида, конструкторлик бюрolariда, илмий ва назарий жиҳатдан асосланган ишлар синов кўрилади. Сўнгра тегишли маълумотлар ёрдамида маълум хулосалар чиқарилади.

5-жадвал. Рентабелликка пахта сифати ва таънарих таъсирининг анализ

Кўрсаткичлар	1-йил		2-йил		3-йил		1-йилга нисбатан	
	сортлар % сўм	дарожа, минт сўм	сортлар % сўм	дарожа, минт сўм	сортлар % сўм	дарожа, минт сўм	сортлар % сўм	дарожа, минт сўм
	%	%	%	%	%	%	%	%
I сорт	70	656,2	69,0	71,2	800,2	71,8	-1	+102,4
II сорт	25	184,5	19,4	24,1	213,9	19,3	+0,9	+58,5
III сорт	-	-	-	-	-	-	-	-
IV сорт	5	18,0	1,9	4,7	20,3	1,8	+0,1	5,1
Мулофот пули	-	92,9	9,7	-	78,9	7,1	×	-15,3
Жами	100	951,6	100	100	1113,4	100	×	+210,7
1 ц солги баҳоси, сўм	×	55,55	×	×	54,23	×	×	-1,89
1 ц таънарихи, сўм	×	41,92	×	×	43,6	×	×	-1,98
1 ц соф фойда, сўм	×	13,63	×	×	10,63	×	×	-3,87
Рентабеллик	32,5	×	×	×	24,4	×	×	×

Қишлоқ хўжалик иқтисодиётини ялада чуқур тадқиқ қилиш ҳамда мураккаб муаммоларни бажаришда айниқса, математик тадқиқот усулларини қўллаш катта самаралар беради. Бунда биз электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) дан кенг фойдаланиш имконига эга бўламиз. Чунки, қишлоқ хўжалик фахрининг эндиги тараққиётининг ЭХМсиз тасаввур қилиш қийин.

Математик усул ва ЭХМ ишлаб чиқариш омилларининг маъбул нисбатларини, корхона, тармоқ ва бўлимларнинг маъбул миқдорини аниқлашда, озиқча рационлари, подаларининг рационал структурасини баҳолашда ва бошқа ишларда фойдаланилади. Электрон ҳисоблаш техникасининг қўлланиши ишлаб чиқариш технологиясигина эмас, балки иқтисодиётини режалаштириб, ҳисоблаш лойиҳа-конструкторлик ишлари ва илмий-тадқиқот соҳаларини ҳам чинакам юқори босқичга олиб чиқди.

Корреляция — анализ усули бўлиб, ўрганиладиган ҳодисалар ўртасидаги алоқа функционал тобеллик характерида бўлмаган ҳолларда қўлланилади. Масалан, ҳосилдорлик йилнинг иқлим шароити, олдинги сут миқдори, сигирларнинг озиқаси, ишлаб чиқариш умумдорлиги, ходимларнинг моддий манфаатдорлигига боғлиқ ва ҳоказо. Аммо шундай омилларнинг тегишли натижада нақадар таъсир этишини одатдаги усуллар билан аниқ белгилаб бўлмайди. Бундай ҳолларда корреляция усули қўлланилади. Буларда турли йўналишда таъсир кўрсатувчи айрым омиллар ўртасидаги турли даражаларнинг (алоқа зичлигининг) боғлиқлигини ҳисоблаб чиқишга ҳамда улар ўртасидаги миқдорий боғланлигини белгилашга имкон беради. Иқтисодий анализда корреляция усулининг қўлланилиши ўрганиладиган ҳодисаларни пухта билишга иқтисодий тадқиқотнинг самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Чизиқли программалаштириш усули бир-бири билан боғлиқ мураккаб ҳодисаларни анализ қилишда қўлланилади. Бу усул корхонанинг иқтисодий фаолиятига оид кўп масалаларни, хусусан энг оз вақт сарфлаб, энг кўп натижаларга эришишни таъмин этадиган энг мувофиқ режалар йўл танлаш ва анализ қилиш имконини беради. Бунда ҳисоблар замонавий ҳисоблаш техникаси ва ЭХМлари ёрдамида амалга оширилади.

Анализ звено, бригада, бўлим ва бутун хўжалик бўйича ўтказилиши мумкин. Анализ ишлари билаб кўпинча иқтисодчи, бош бухгалтер ва бошқа хўжалик раҳбарлари шуғулланадилар. Бу мутахассислар анализ қилишда фақат кўрсаткичларни кузатиш билан чегараланиб қолмасдан, балки анализдап чиқаришган ҳуслаларни колхозчилар, совхоз ишчилари ҳамда мутахассислар ўртасида кенг муҳокама қилишлари керак. Шу асосда хўжалик ишлаб чиқаришнинг ҳар томонлама ривожлантириш учун аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқарилиши лозим. Шунингдек, кундалик ишларни яхшилаш, ишлаб чи-

қариш молна ва келгуси режаларни тўғри тузишга шароит яратиш зарур.

Анализ вақтида ишларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларидан фойдаланилади. Миқдор кўрсаткичлари — ишнинг ҳажмини белгилайди. Унда маҳсулотнинг миқдори, экин майдонларининг ҳажми, молларнинг бош сони ва бошқа кўрсаткичлар акс этиши мумкин.

Сифат кўрсаткичларига маҳсулотнинг тапвархи, рентабельлик, меҳнат унумдорлиги, экинлардан олинadиган ҳосилдорлик, чорвачиликнинг маҳсулдорлиги ва бошқалар киради.

Анализ якунлари абсолют, нисбий ва ўртача рақамлар билан ифодаланади. Абсолют миқдор натижавий ҳодисаларнинг ҳажмини ва миқдорини билдиради. Улар ҳар дони сои билан аталиб, маълум ўлчов бирлигида, масалан, дон, тона, гектар, метр, киши-кун, соат, минут, сўм, кубометр каби кўрсаткичларда ифодаланади.

Абсолют миқдорлар мамлакатнинг халқ хўжалиги қанчалик ривожланишдаги аниқлашда муҳим роль ўйнайди. Улардан режа тузиш ва унинг бажарилишини ҳисобга олишда фойдаланилади. Масалан, «СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1986—1990 йилларга ҳамда 2000 йилгача бўлган даврга мўлжалланган Асосий йўналишлари»да мўлжалланган беш йиллик режа бўйича бир қатор директив кўрсатмалар абсолют миқдорларда ифодаланган.

Маълумотларни таққослашда, шунингдек, нисбий миқдорлардан ҳам фойдаланилади. Нисбий миқдорлар бирор миқдорнинг иккинчисига нисбатини кўрсатади. Нисбий кўрсаткичларга фонслар, салмоқлар, коэффицентлар, индекслар ва бошқалар киради. Улар ёрдамда экин режасининг бажарилиши, экин майдонларининг (экин турлари бўйича структураси) ўзгаришлари ва бошқалар аниқланади. Нисбий кўрсаткичларда бир кўрсаткични иккинчисига таққослаб, улар ўртасидаги фарқ аниқланади. Масалан, анализ қилинаётган колхозда ўтган йили чорвачиликда 262 минг сўм даромад олинган эди. Ҳисобот йилига келиб ушдан олинган даромад 350 минг сўмга етган. Хўжаликда чорвачилик тармоғидан олинган даромад неча марта кўнайганини аниқлаш учун 350 ни 262 га тақсимлаш керак. У ҳолда анализ қилинаётган колхозда чорвачиликдан олинган даромаднинг нисбий ўсиши $(350:262=1,3)$ 1,3 мартага тенгдир.

Нисбий миқдорларнинг энг кўп тарқалган кўриниши фонд (%) билан ҳисоблаш бўлиб, у рақамлар ўртасидаги нисбатни ифодалаш учун ишлатилади. Фонслар кўпинча режаларнинг бажарилишини ифодалашда, кўрсаткичларнинг ўсишини таққослашда, структура (салмоқ)ни белгилашда, рентабельлик кўрсаткичларини ва бошқаларни ифодалашда келг қўлланади. Масалан, тапвархи 100 минг сўмга тенг бўлган маҳсулотни сотиш натижасида 120 минг сўм олинган. Бу ҳолда олинган

соф фойда 20 минг сўмни ташиқил қилди $(120-100=20 \text{ минг сўм})$. Бу мисолда рентабельлик 20% га тенг:

$$P = \frac{20 \text{ минг сўм}}{100 \text{ минг сўм}} \cdot 100 = 20\%$$

Иқтисодий анализ тажрибаларида ўртача кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. Ўртача миқдорни ҳисоблашга сабаб ўрғинаётган кўрсаткичнинг турли-туман ҳамда ўзгаришчан бўлишидир. Ўртача миқдорнинг ҳажмига қараб барча бирликлар учун энг муҳим бўлган кўрсаткичнинг қатталиги ҳақида фикр юритилади. Ўртача арифметик кўрсаткичлар асосан бир турдаги маълумотларни, яъни ўртача иш ҳажми, иш кунни, ҳосилдорлик ва шунга ўхшашларни оммалаштиришда ишлатилади. Масалан, уч-тўрт йилги ўртача арифметик пахта ҳосилдорлигини аниқлаш учун бир неча йилги ҳосилдорлик, ўша йиллардаги пахта майдонига кўпайтирилади. Сўнгги йиллар бўйича олинган ялпи ҳосил қўшпади ва мазкур йиллардаги пахта майдонига бўлинади. Айтайлик, хўжаликда бир гектар майдондан олинган ўртача пахта ҳосили уч йилда 29,8 ц, 30,6 ц, 32,5 ц ни ташиқил қилган. Пахта майдони эса 850, 860 ва 950 гектарга ошган. Бу ҳолда ўртача пахта ҳосилдорлиги уч йилда гектарига:

$$\begin{aligned} & \frac{25319 \quad 26289 \quad 30875}{(29,8 \text{ ц} \times 850 \text{ га}) + (30,6 \text{ ц} \times 860 \text{ га}) + (32,5 \text{ ц} \times 950 \text{ га})} = \\ & \quad (850 + 860 + 950) \\ & = \frac{82483 \text{ ц}}{2660 \text{ га}} = 31,0 \text{ ц/гектардан бўлган.} \end{aligned}$$

Шуни унутмаслик керакки, агар айрим бирликлар текширилатган кўрсаткичларнинг ҳажми бўйича бир-биридан фарқ қилмаса, у ҳолда ўртача миқдорни ҳисоблашнинг ҳолати йўқ. Масалан, маълум бир хўжаликда бир неча йиллар мобайнида сурункасига ҳосилдорлик бир хил миқдорда бўлгани учун унинг ўртача миқдорини ҳисоблашнинг ҳолати йўқ. Шунингдек, анализ қилинаётганда ўртача миқдорларни донмо группалаш маълумотлари билан солиштириб бориш ҳам керак. Масалан, анализ қилинаётган колхозда пахта тайёрлаш режаси 107,3% бажарилган дейлик. Лекин бу кўрсаткич колхоз пахтачилигида иш яхши олиб борилган деган сўз эмас, албатта. Чунки ўртача кўрсаткичлар орасида режани бажармаган бригадалар ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам колхозда режа тошпиреп қандай бажарилганини пахтачилик бригадалари бўйича группалаб текшириш керак. Агар колхозни пахта етиштириш режа даражасига кўра группалаш маълумотларидан бригадаларнинг учдан бири режани бажармаганини

аппқланса, режапп ошпрпб бажарган колхоз қонқарсиз пш олиб борган бригадаларпппг бажармаган режаларппп қоплаб юборганлиги маълум бўлади.

Салмоқларппп аппқлашга мисол қилпб пода структурасппп, тармоқларпппг хўжалпкда тутган ўрпп, ер майдонларпппг структурасппп келтпрпш мумппп. Масалап, хўжалпкда 1515 гектар ҳайдаладиган ер бор. Шундап 1230 гектарппп пахта-чпппк, 92 гектарппп доп, 3 гектарппп сабзавот, 5 гектарппп полпз экппларп, 97 гектарппп кўп йпплпк ўтлар, 88 гектарппп маккажўхорп ва оқ жўхорп ташкил қпладп. Бу ҳолда колхоз-пппг экпп майдонларп структурасп қуйидагпча бўлади. Пахта 83, доп экппларп 6, сабзавот маҳсулотларп 0,2, полпз экппларп 0,4, кўп йпплпк ўтлар 6,4 маккажўхорп ва оқ жўхорп билан банд бўлган ерлар 4,0 фонпп ташкил қпладп.

Коэффппцентлар таққослаб кўрпладпган рақамлардан бп-рппппг пкпппчппсга қараганда катта ёкп кпчппкппгппп кўрса-тувчп ппсбпй рақамдпр.

Коэффппцентларпп топш усулп трактор, транспорт воспта-ларп ва электр хўжалигп ппппп анализ кпппшда, терпм машп-наларпдап фойдалапшпп аппқлашда қўллапплпш мумкпп. Масалап, юк машппасп 200 км йўл босган, шундап 120 км йўл-пп юк бплап юрган. Бу ҳолда юк машппапппг фойдали юрпп коэффппцентп ($120 : 200 = 0,6$) 0,60 га тенг бўлади. Ёкп маса-лап, хўжаликда 15 та пахта терпш машппасп мавжуд бўлпб, шундан мавсум давомпда 13 тасп пплаган дейлпк. Бу ҳолда

терпм машппаспдап фойдалапш коэффппцентп ($\frac{13}{15} = 0,87$) 0,87) га тенг.

Баланслар усулп

Хўжалик фаолпяти ўрганплганда кўпппча балапс усулп қўллапплади. Бу усул восптаспда бпр-бпргга алоқадор ҳар хпл рақамлар солпштрплади. Масалап, «ем-хашак балапс», «меҳнат балапс», «бухгалтерпя балапс» ва ҳоказолар. Балапсп таққослаш натижаспда хўжалик маблағларппппг ҳола-тпп, ем-хашакпппг ҳозпргп аҳволлпп, лпшчп кучларппппг таъмпнланпшппи ўрганпш мумкпп.

Баланслар усулп кўрсаткпчлар ўртаспдапг ўзаво алоқадор-лпкпп (мувозапатпп), норматпвдал оғппшп, ҳисоб-кптобларда-гп хатоликларпп аппқлаш пмкпппп берадп. Масалап, чорва-чпппкда бу усулдан подапп қайта етпштрпш, озпк бплап таъмпнланганлпкпп анализ қпппшда фойдалаплади.

Балалс усулп харажатларпппг тўғрпплгппп текшпрпшда ҳам алча қулайдпр. Буида ҳисобот даврпппг бошпдагп кол-дпқда шу давр пчпда келган маҳсулотпп қўшпб, ундап сарф-лапган маҳсулот чпқарпб тапплапса, ҳисобот даврпппг охпрп-дагп қолдпқ келпб чпқади. Ёкп ҳисобот даврпппг бошпдагп

қолдпқ билан келган маҳсулотпппг қўшпплшпдан ҳосил бўл-ган натижа сарфланган маҳсулот билан ҳисобот даврпппг охпрпдагп қолдпқпппг қўшпплшпдан ҳосил бўлган натижага тенг бўлпшп керак.

Индекслар маҳсулот пшлаб чпқарпш суръатппп рпвожлап-тпрпшда ҳамда қатор йпплардагп ўспп кўрсаткпчлардагп ўз-гарпшларга характеристика берпшда қўллапплади. Жумладан, маҳсулот пшлаб чпқарпшпппг ўспб борпшппп, меҳнат унумдор-лпгпппг кўтарплпшппп ва ҳоказоларпп анализ қпппшда фой-далаплади.

Лотппча «ппдекс» пбораспппг таржпмасп «кўрсаткпч» дпр. Индекс % ёкп коэффппцент ҳолпда келтпрплади. Индекс кўрсаткпчп базисп ва занжпрлп бўлади. Базисп индексда бпрпнчп кўрсаткпчп базис бўлпб, 100 ёкп 1 коэффппцентга тенг деб олппади. Ундап кейппгп кўрсаткпчларпппг аса базис-га қараб фонпзп ёкп коэффппцентп чпқарплади. Масалап, 5 йпплпкпп олсак, бпрпнчп йппл базис ҳисобланади, қолган 2, 3, 4 ва 5 йппларда етпштрплган пахта базисга, яънп 1-йпп-га қараб аппқланади. Занжпрлп индекс ҳисоблаб чпқарплганда дастлабкп давр кўрсаткпчп асос қпплпб олппмайди, балкп кей-ппгп йппда келадпган ҳар қайсп кўрсаткпч асос қпплпб олппа-ди ва шунга асосан йпп маълумотпппг фонпзп ёкп коэффппци-ептп аппқланади. Бошқача қпплпб айтганда занжпрлп индекс-лар қачопкп, ҳар бпр кейппгп кўрсаткпч ўздан олдппгп кўрсаткпчга нпсбатан % ларда ёкп коэффппцентларда пфода-ланганда фойдалаплади (6-жадвал).

6-жадвал. Хўжаликда пахта етпштрпшпппг ўспб борпшп

Йпплар	Жамп етпш-трплган пах-та, т	Базисп индекс 1-йппга нпсбатан		Занжпрлп индекс, олдппгп йппга нпсба-тан	
		%	тонна	%	тонна
Бпрпнчп	5266,3	100	—	100	—
Иккппчп	5448,8	103,5	+182,5	103,5	+182,5
Учппчп	5322,4	101,1	+56,1	97,7	-126,4
Тўртппчп	5401,6	102,6	+135,3	101,5	+79,2
Бешппчп	5366,9	101,9	+100,6	99,4	-34,7

Жадвалдан кўрпппб турпбдпкп, базисп ппдекс йпплар бўйпнча пахта етпштрпшпппг бпрпнчп йппга нпсбатан қанча-лпк ўсппшпп кўрсатмоқда. Жумладан, анализ қпппнаётган хўжаликда пахта етпштрпшпппг ўспп бпрпнчп йппга нпс-батап иккппчп йпп 3,5% га ёкп 182,5 тонпага; учппчп йппда 1,1% га ёкп 56,1 тонпага; тўртппчп йпп 2,6% га ёкп 135,3 тонпага ва бешппчп йпп 1,9% га ёкп 100,6 тонпага кўпайган. Занжпрлп ппдекс бўйпнча анализ қппганпмпда пахта етпштр-пшпппг дппампк ўсппшпп мутлоқ бошқача ҳолда кўрампз. Жумладан, иккппчп йпп бпрпнчп йппга нпсбатан 3,5% га

ёки 182,5 тоннага кўпайган бўлса, учинчи йилда иккинчи йилга нисбатан пахтанинг ўсиши 97,3% ни ташкил қилган ёки 2,3% га камайган. Ваҳоланки, базисли индексда бу кўрсаткич 1,1% га ошган эди. Запирли индексда тўртинчи йили учинчи йилга нисбатан пахта етиштирилиши яна 1,5% га кўпайган. Лекин бу кўрсаткич базисли йилга нисбатан 1,1% га (2,6—1,5) кам бўлган. Бешинчи йилга келиб пахта етиштирилиши тўртинчи йилга нисбатан яна 0,6% га камайганини кўрамиз. Лекин базисли индексда пахта етиштирилиш 101,9% га бажарилган эди. Базисли ва записли индексларни коэффициент тартибига аниқлаштиришга мисол қилиб 7-жадвал маълумотларини келтирамиз.

7-жадвал. Сигирдан ўртача соғиб олинган сўт индекслари

Йиллар	Бир сигирдан соғиб олинган сўт, кг	Базисли индекслар, 1-йилга нисбатан, коэффициентларда	Записли индекслар олдинги йилга нисбатан коэффициентларда
Биринчи	2824	1,00	1,00
Иккинчи	2896	2,55	2,55
Учинчи	2928	3,37	1,11
Тўртинчи	2886	2,22	0,97
Бешинчи	2844	1,01	0,99

Жадвалдан маълум бўлдики, базисли индекслар билан записли индекслар ўртасидаги кўрсаткичларда анча фарқ бор.

Демак, хўжаликни анализ қилишда фақат базисли индекслардан фойдаланмасдан, балки записли индекслардан ҳам кенг фойдаланиш зарур. Бу ўз навбатида хўжалик фаолиятини ва унинг тармоқларини тўғри анализ қилиб илҳомий баҳолангга ёрдам беради.

3-боб. ИҚТИСОДИЙ АНАЛИЗ МАНБАЛАРИ ВА УНИ УЙУШТИРИШ ТАРТИБИ

Анализ қилиш манбалари

Йиллик, чорак ва ойлик ҳисоб-китоб ҳамда ҳисобот кўрсаткичлари, ишлаб чиқариш ҳисоботлари, бригада ёки чорвачилик фермаларидаги дастлабки ҳисоб-китоб дафтарлари, йиллик ишлаб чиқариш молия режалари ҳамда уларга берилган ишлаб чиқариш ва хўжалик ҳисоби режалари, топшириқлари, шунингдек, жойлардаги технологик жараёнларни ёки анализ қилинаётган ҳодисаларни ўрганиш, анализ қилиш учун дастлабки манбалар бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Хўжалик фаолиятини анализ қилишда фойдаланиладиган манбаларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: 1) хўжа-

лиkning бир ва бир неча йиллик ҳисобот маълумотларига; 2) хўжалиkning йиллик ишлаб чиқариш молия режасига; 3) чорак ва ойлик бухгалтерия ҳужжатларига; 4) бўлим, бригада, ферма ва звеноларнинг ҳисоботларига; 5) тармоқлар бўйича берилган ишлаб чиқариш топшириқларига; 6) маъсумий иш режаларига; 7) текшириш ва тафтиш актлари ҳамда мутахасссларнинг ҳисоботларига; 8) қолхоз раиси, совхоз директорининг ҳисоботларига; 9) ишлаб чиқариш кенгашлари ва мажлисларининг қарорларига; 10) район, вилоят ва жумҳуриятларнинг ўртача кўрсаткичларига; 11) илгор хўжалик, бригада, ферма ва звеноларнинг эришган ютуқ кўрсаткичларига; 12) плмпий-текшириш институтларининг маълумотларига; 13) норматив ва коэффициентларга.

Иқтисодий анализнинг сифати маълумотларнинг тўғрилигига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам анализ ишида фойдаланиладиган барча материаллар арифметик пуқтап-пазардан силичиклаб текширилиши зарур. Материаллар анализга тайёрланаётганда кўрсаткичлар таққослангга мос ҳолда бўлиши, кўрсаткичларнинг рақамлари соддалаштирилиши (яхлит бўлиши) лозим. Сўнгра бу материаллар тартибга солиниб, кейин анализ учун гуруҳларга ажратилиши керак.

Зарур материаллар тахт қилинганда кейин иқтисодий анализнинг тегишли метод ва усуллари воситасида корхона ҳамда унга қарашли ишлаб чиқариш бўливларининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш киришлади. Иқтисодий анализ қилишда хўжалик фаолиятининг турли томонларини кўрсатувчи кўрсаткичлар системасидан жумладан:

деҳқончилик, чорвачилик ва бошқа тармоқларнинг ишлаб чиқариш дастурини бажарилишига доир кўрсаткичлардан; қишлоқ хўжалик маҳсулотлари режаларининг бажарилишидан;

экип майдонларининг структурасидан; меҳнат унумдорлиги ва ресурсларидан; машиналарнинг иш унуми ҳамда айрим ишларнинг механизациялаштириш даражасидан; иш ҳақи фондининг даражасидан; ишлаб чиқариш сарфларидан; маҳсулот таннари ва рентабеллик даражасидан; хўжалиkning молия ҳолатига доир кўрсаткичлардан кенг фойдаланилади.

Бу кўрсаткичлар асосида маълум даврдаги ишлар юзасидан анализ ўтказилиб, хўжалик фаолиятига баҳо берилди.

Хўжалик фаолиятини анализ қилишда кўпроқ био хил кўрсаткичлар асосида анализ қилиш мақсадга мувофиқдир. Лекин айрим хўжаликлар бунга роя қилмасликлари патижа-сида хўжалиkning ички имкониятларини ишлаб чиқаришга тўлиқ сафарбар эта олмаётлар. Ҳамма хўжаликларда ва уларнинг бригадаларида бир хилдаги кўрсаткичлар асосида

иқтисодий анализ ўтказилса, келгусида хўжаликни янада ривожлантириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтириш ва уларнинг таънарихини арзонлаштириш учун мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш мумкин бўлади.

Аналитик ишларни ташкил этиш ва режалаштириш

Анализни тўғри уюштириш учун элг аввало анализ режасини ишлаб чиқиш, мавжуд материалларни ўрганиш, жадвал ва диаграммалар тузиш ҳамда анализ қилинадиган материалларнинг сифатини олдидан текшириш лозим. Тўғри ва синчиклаб текширилган маълумотлар асосидагина хўжалик фаолиятининг натижаларига аниқ ва тўғри баҳо бериш мумкин.

Анализ режасини бажаришга асосан колхоз ёки совхоз иқтисодий бошчилик қилади. Шунингдек, унга хўжаликдаги мутахассислар ва бошқа хизмат агаларни ҳам жалб этилиши керак. Жумладан, деҳқончилик тармоғининг анализда агроном; чорвачилик соҳасида — зоотехник; техникадан фойдаланишнинг анализда — инженер-техник; молچилик ишларининг бажарилишини анализ қилишда эса бош бухгалтер иштиради. Улар иқтисодий билан биргаликда хўжалик кўрсаткичларини янада яхшилашга қаратилган аниқ таклифларни ишлаб чиқади ҳамда хўжалик раҳбарларига топширади. Хўжаликда аналитик ишларни ташкил этишда режа тузиш билан чекланмаслики керак. Режанинг бажарилишини назорат қилиб туриш ва мултазам текшириш олиб бориш — илтимосли мустақамлаш ҳамда иш учун жавобгарликни оширишнинг самарали чорасидир.

Колхоз ва совхозларда анализ қилиш ишларини ташкил этишнинг асосий формаси иқтисодий анализ билан шўғулланувчи жамоат бюроси ёки иқтисодий кепгашлардир. Жамоат бюроси таркибига хўжалик бошчилиги, мутахассислар, бригадалар, ферма мудирлари, ҳисобчи ходимлар, ишлаб чиқариш илгорлари, халқ назорати органларидаги ёрдам гуруҳлари, мартия, касаба уюшмаси ва комсомол таъкилотларининг вакиллари қиради.

Бу бюро кепг меҳнаткашлар оmmasига иқтисодий билгиларни чуқур ва ҳар тарафлама олишга, ишлаб чиқариш харажатларини тежаб-тергаб сарфлашга, халқ фойдаланилмай келаётган имкониятларни ишлаб чиқаришга жорий қилишга ўргатади.

Анализни тўғри уюштириш учун уни йиллик, ойлик, чопаклик қилиб ҳамда мавсумий тарзда ўтказиб туриш керак. Йиллик анализда корхонанинг бир ёки бир неча йиллик фаолият натижалари ўрганилади. Анализ қилишда мақсад ўзоқ вақт давомида илчи кучидан, ердан, маблағлардан фойдаланишнинг самарадорлиги, режанинг ҳамма асосий кўрсаткичлари,

маҳсулотнинг сифати, унинг таънарихи, рентабеллиги кабиларни аниқлашдир.

Йиллик анализда хўжалик ишига якуни ясалади. Унда эришилган ютуқлар ва йўл қўйилган камчиликлар аён бўлади. Хулоса қилиб айтганда, йиллик якуний (ҳисобот) кўрсаткичларини анализ қилиш ишлаб чиқаришга актив таъсир ўтказиш, ишдаги хато ва камчиликларни тез пайқаш ҳамда уларни бартараф этиш, энг яхши бригадалар, фермалар ва айрим ходимларнинг ютуқ ва кўрсаткичларини ўрганиш, уларнинг таънабасини омалаштириш имконини беради.

Мавсумий анализда йил давомида баъзи тармоқларда айрим ишлар бўйича режа топшириқларининг қандай бажарилаб борилаётгани юзасидан маълумот олинади. Бунда йил давомида содир бўлган хато ва нуқсонларга ўз вақтида барҳам бериш имконияти тузилади.

Чорак ва ойлик анализларда давлатга маҳсулот сотиш, пул даромадларининг келиши ва қилинаётган сарф-харажатларининг мавсумий режаларининг бажарилиши аниқланади. Бунда шунингдек, тармоқлар бўйича меҳнат сарфини материал-пул чиқимларини, асосий ишлаб чиқариш қуроолларидан фойдаланиш тартибини ҳам текшириш мумкин. Анализ ой сайини қилинмасдан йил охирида олиб бориlsa, колхоз-совхозларнинг молча хўжалигини ва ишлаб чиқариш режасининг бажарилишини билиш қийин бўлади.

Хўжаликларда анализларни фақатгина йиллик, ойлик, чопаклик ҳамда мавсумий эмас, балки қуялик ва ҳафталик қилиб ҳам ўтказиш мумкин. Қуялик ва ҳафталик анализ қилишда бригадалардаги агрегатлар ва алоҳида ишловчиларнинг иш кўрсаткичлари ўрганилади, хўжаликда ишлаб чиқарилаётган агрозоотехника қопдаларининг бажарилиши текширилади.

Хўжалик фаолиятини анализ қилиш тартиби қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Хўжаликнинг иқтисолашганлигини анализ қилиш:
 - а) хўжаликнинг ҳажми, тармоқларнинг тузилиши;
 - б) жадаллаштириш даражаси ва унинг самарадорлиги;
 - в) ер майдолини тузилиши, таркиби ва ер бирлиги ҳисобига маҳсулот етиштириш;
 - г) экинларнинг иқтисодий самарадорлиги.
2. Асосий воситалардан фойдаланишнинг анализ қилиш:
 - а) асосий воситалар түпи ва тузилиши;
 - б) хўжаликнинг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролашганлиги;
 - в) энергетика воситаларининг турлари, тузилиши ва таъминлаш даражаси;
 - г) асосий ишлаб чиқариш фондларининг иқтисодий урмдорлиги;
 - д) хўжаликнинг трактор, комбайнлар билан таъминланганлиги ва улардан фойдаланиш;

е) автоматшасалар ва иш ҳайвонларидан фойдаланиш.
3. Меҳнат ресурслари, унумдорлиги ва иш ҳақи фондедан фойдаланишнинг анализ қилиш:

- а) меҳнат ресурсларидан фойдаланиш;
 - б) меҳнат унумдорлигининг кўрсаткичлари;
 - в) иш ҳақидан фойдаланиш.
4. Созлаш устахонаси ишлари режасининг бажарилиши.
5. Ишлаб чиқариш дастурийи анализ қилиш:
- а) ялпи маҳсулот режасининг бажарилиши;
 - б) товар маҳсулоти режасининг бажарилиши;
 - в) ҳосилдорлик ва маҳсулдорлик режасининг бажарилиши;
 - г) ялпи маҳсулотни кўпайтириш имкониятлари;
 - д) пода обороти ва тузилиши;
 - е) ем-хашак билан таъминланиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш;

ж) сапоат маҳсулотлари ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши.

6. Маҳсулот таннархи ва рентабеллик даражасини анализ қилиш:

- а) деҳқончилик маҳсулотларининг таннархи ва рентабеллиги;
- б) чорвачилик маҳсулотларининг таннархи ва рентабеллиги;
- в) сапоат маҳсулотларининг таннархи ва рентабеллиги;
- г) колхозда ялпи ва соф даромад тақсими;
- д) дебиторлик ва кредиторлик қарзларидан фойдаланиш;
- е) муомала маблағлари ва уларнинг структураси;
- ж) муомала маблағларининг айланиш тезлиги ва уларнинг иқтисодий самарадорлиги.

7. Хўжаликнинг молиявий аҳволини анализ қилиш:

- а) пул маблағларининг келиши;
- б) пул маблағларининг сарфланиши;
- в) бухгалтерия балансини анализ қилиш;
- г) хўжаликнинг тўлов қобилиятини анализ қилиш;
- д) дебиторлик ва кредиторлик қарзларидан фойдаланиш;
- е) муомала маблағлари ва уларнинг тузилиши;
- ж) муомала маблағларининг айланиш тезлиги ва уларнинг иқтисодий самарадорлиги.

8. Капитал маблағлардан фойдаланишнинг анализ қилиш:

- а) капитал созлаш режасининг бажарилиши;
- б) капитал қурилиш режасининг бажарилиши;
- в) асосий пода тузиш харажатлари режасининг бажарилиши;
- г) капитал маблағлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги.

9. Хўжалик фаолиятини асосий иқтисодий кўрсаткичлари бўйича йил охирида таърифлаш:

- а) давлат режасининг бажарилиши;
- б) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари;

Иқтисодий анализ якунларини расмийлаштириш

Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини анализ қилишда дастлабки маълумотлар тўпланади, ишлаб чиқилади, тегишли кўрсаткичлар ҳисобланади, баҳоланади, тақлиф ва хулосалар киритилади. Буларнинг ҳаммаси ёзма тарзида расмийлаштирилади. Хўжаликнинг йиллик ҳисоботиغا илова қилинадиган баённомада анализ натижаларининг ҳақиқий кўрсаткичлари, хўжалик фаолияти натижаларини яхшилашга қаратилган омилар ва улардан фойдаланиш юзасидан аниқ тақлифлари кўрсатилади.

Муваффақиятли анализ ўтказиш ва резервларни аниқлаш кўп ишхатдан аниқ тузилган аналитик жадваллар, график, диаграмма ва схемаларга боғлиқ. Улар кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқишнинг осонлаштирибгина қолмай, шунингдек, анализ қилинаётган омиларнинг кўрсатмаллигини ҳам таъминлайди. Иқтисодий анализ якунларини расмийлаштирилганда айниқса, анализ жадвалини тўғри тузиш муҳимдир. Жадвал дейилганда муайян тартибда группаланган рақамли материал тушунилади. Жадвалда эга билан кесим фарқланади. Эга — анализ қилиниши лозим бўлган объект, кесим — объектнинг тасвирий кўрсаткичлари билдиради. Ҳар бир жадвалнинг асосий мазмунини ифодалайдиган сарлавҳаси ва тартиб рақами бўлади. Жадвал тузишда уни ҳаддан ташқари катта бўлишига асло йўл қўймаслик лозим. Чунки бунда кўрсаткичлар кўпайиб, жадвалнинг мазмунини тушунишни қийинлаштиради. Бундай ҳолларда бир неча жадвал тузган маъқул.

Анализ натижаларини график, диаграмма ва картограмма тарқасида тасвирлаш яна ҳам аниқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

График тасвирлаш — бу статистик маълумотларни ҳар хил геометрик чизик, шакл ёки бошқа шартли белгилар билан кўрсатишдир. Графиклар, диаграммалар статистик рақамларни кенг омма ўртасида ёйишга имкон беради. График жадвалга қараганда статистик маълумотлар натижасини бир мунча аниқ ва кенгайтирилган ҳолда кўрсатади.

Диаграмма — бу чизма бўлиб, бунда статистик маълумотлар чизик ёки шакллар ёрдамида тасвирланади. График тасвирлашнинг энг кўп тарқалган турларидан бири — чизикли диаграммалардир.

Чизикли диаграммалар бир қанча турли хил кўрсаткичларни ҳар хил эгри динамик кўринишда бир вақтда тасвирлаш учун жуда қулай ҳисобланади. Улар бу динамикани яққол солиштиришга ёрдам беради. Аммо бир чизмага учдан ортқ эгри

чизик чизини тавсия этилмайди, чунки буида уни идрок этиш қийинлашади.

Диаграммани тузишда горизонтал ва вертикал масштаблар орасидаги ўзаро нисбатни тўғри сақлаш зарур. Вертикал масштаб майда ва горизонтал масштаб йирик бўлса, эгри чизиклар узунасига чўзиқ бўлиб қолади ва натижада уларнинг тебранишини сезиш қийинлашади. Бунга йўл қўймаслик учун горизонтал ва вертикал масштаблар орасидаги ўзаро нисбатни тўғри белгилаш лозим.

Графикни фақат чизикли шаклдагина эмас, балки устулли, расмла, айлана кўринишларда ҳам бериш мумкин. Диаграммалар ичида энг оддийси устул шаклидаги диаграммалардир. Бунда ҳар бир миқдор устул шаклида тасвирланади. Шунингдек, устулларнинг энг бир хил бўлиши керак. Чунки кўрсаткич миқдори устулнинг баландлиги билан белгиланади. Устул қанчалик баланд бўлса, кўрсаткич миқдори шунча ортиқ бўлади.

Иқтисодий анализ якуларини япада яққол тасвирлашда ва уни тушунарли қилиб кўрсатишда, шунингдек, айлана шаклидаги графикдан ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Айлана шаклидаги графикдан асосан маълум бир парсанинг салмоғини кўрсатишда фойдаланилади. Масалан, хўжаликда тармоқларнинг тутган ўринини, экин майдонларининг тузилишини, маҳсулот таппархида ҳар бир тур харажатларнинг салмоғини ва ҳоказоларни кўрсатишда фойдаланиш мумкин.

Бунда ҳамма кўрсаткичлар бир бутун доирага тенг қилиб олишади. Шундан сўнг кўрсаткичлар улушига қараб доирага пропорционал бўлишади. Геометриядан маълумки, доиранинг ҳамма марказий бурчаклари 360° га тенг. Агар доиранинг бутун майдонини 100% дан олсак, унда ҳар бир $\% \frac{360^\circ}{100} = 3,6^\circ$ га

тенг бўлади. $3,6^\circ$ ҳар бир қисмининг $\%$ улушига кўпайтирилса, шу кўрсаткич бурчакларининг ҳажми келиб чиқади. Масалан, колхозда 1 центнер пахта таппархи 39 сўм 81 тийин бўлиб, шундан 24 сўм 23 тийини ёки $60,5$ фонзи меҳнат ҳақиға, 10 сўм 78 тийини ёки $27,4$ фонзи моддий — пул харажатларига, 4 сўм 80 тийини ёки $12,1$ фонзи умумишлар чиқариш ва умумхўжалик харажатларига тўғри келади. Бу ҳолда 1 центнер пахта таппархининг структураси қуйидаги градуслар бўйича жойланиши керак:

Меҳнат харажатлари	$60,5 \times 3,6^\circ = 217,8^\circ$
Моддий-пул харажатлари	$27,4 \times 3,6^\circ = 98,6^\circ$
Умумишлар чиқариш ва умумхўжалик харажатлари	$12,1 \times 3,6^\circ = 43,6^\circ$
	Жами $360,0^\circ$

Шуни айтиш керакки, бир графикнинг ўзиде бир неча кўрсаткичлар бирданига кўрсатилиши ҳам мумкин. Масалан, бир

графикни ўзиде ҳисобот кўрсаткичлари режа билан солиштирилиши мумкин ёки маҳсулот таппархини арзонлаштиришга меҳнат удумдорлигининг ўсиши қанчалик боғлиқ эканлигини, ёхуд маҳсулот таппархига ҳосилдорлиқнинг ортиши қай даражада таъсир этишини ифодалаш мумкин. Бу ҳолда графикда бошқа турли раидаги чизиклардан фойдаланиш ёки турли хил эгри чизикларни ингичка ёки қалин қилиб кўрсатиш мумкин ва ҳоказо.

4-БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ТАБИИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ШАРОИТИ АНАЛИЗИ

Ишлаб чиқаришда табиий ва иқтисодий шароитнинг тутган ўрни

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантиришда табиий ва иқтисодий шароитнинг аҳамияти каттадир. Маълумки, турли район ва хўжаликларининг об-ҳаво, ер шароитлари бир-биридан фарқ қилади. Шунинг учун қишлоқ хўжалик корхоналарининг табиий ва иқтисодий шароити ҳам ҳар хилдир. Масалан, орлар лалмичор, текислик, настлик ва баландликлардан иборат бўлади. Зоналарга қараб ёғингарчилик ҳам ёки кўп бўлиши, шунингдек, иссиқ ёхуд совуқ даврининг чўзилиши ҳам мумкин.

Бундан ташқари, экиннинг барча турлари ҳам ҳар қандай шароитда бир меъёрда ўсавермайди. Айни вақтда баъзи жойларда ҳатто йилга икки марта ҳосил олиш ҳам мумкин. Баъзи зоналарда эса ўсимликларнинг ўсув даври жуда ҳам қисқа. Бундай жойларда ўсув даври қисқа бўлган экинлар ҳам аранг пишиб етилади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида: айвиқса, деҳқончилик тармоқларда иш даври — ишлаб чиқариш давридан қисқадр. Шу сабабли деҳқончиликда иш жараёнлари бир қанча табиий тапаффуслар билан бўлиши туради. Апа шу тапаффуслар вақтда меҳнат ва маблағ сарф-лалмайди. Бу даврда экилган экинларда табиат кучларининг таъсири остида физик, химик ва биологик ўзгаришлар содир бўлади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши айрим даврларга бўлишади. Жумладан, экин компанияси, экинларни парвариш қилиш, ҳосилни йиғиб-териб олиш ва ҳоказо. Бу даврларни ҳисобга олмаслик ўз навбатида қишлоқ хўжалик тармоқларини ривожлантиришга салбий таъсир этади. Чунки бу даврдаги айрим муҳим ишларнинг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши ҳосил тақдирини ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Чунотчи, чигит эрта экиб қўйилса, ер тобига келмаганлигидан, об-ҳавонинг поқулайлигидан у бутуплай чприб кетиши ёки текис унлб чиқмаслиги, аксинча, кеч экилса ҳосил етилмай қолиши мумкин. Ҳосилни йиғиб-териб олиш

көчктирилган тақдирда эса побудгарчиликлар кўпаяди ва маҳсулотнинг сифати камаяди.

Биобарил, қишлоқ хўжалигида айрим иш жараёнларининг мўътадил агротехник муддатда ва сифатли бажарилиши катта аҳамиятга эга. Табиий шаронтлардаги тафовутлар қишлоқ хўжалик экинлариши, чорва моллари турлари ва зотларини таплагга, уларнинг ҳосилдорлиги ва маҳсулдорлигига, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигига жиддий таъсир кўрсатади.

Табиат беқиёс тажрибалар маконидир. Ундан биз жуда кўп нарсаларни ўрганишимиз, билишимиз мумкин. Масалаи, ёввойи гўза турларини олайлик. Бу турдаги гўзалар касалликка чидамлик бўйича комплекс хусусиятларга эга, пахтасининг толаси илгичка ва мустаҳкам, эрта ишардир. Гўзанинг маданий навларида эса бундай хусусиятлар йўқ ёки уларга илсбатан оздир. Экинларнинг бу хусусиятини маданийлаштирилган навларда ҳам кузатишимиз мумкин. Шу сабабли биз экинларни табиий шаронтга мослаб жойлаштиришимиз зарур.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг барқарорлигини таъминлаш учун унинг ноқулай табиий-иқлим шаронтларга боғлиқлигини камайтириш зарур. Шундай қилингандагина экинлардан муттасил юқори ҳосил етиштириш ва чорва молларини ем-хашак билан етарлича таъминлаш мумкин. Бунинг учун эса қишлоқ хўжалиги тармоқларини табиий-иқтисодий шаронтга қараб, хўжаликлар, зоналар ва районлар бўйича плмий асосда, тўғри жойлаштириш, ишлаб чиқариш оқилона ихтисослаштириш керак. Бу, ўз навбатида қишлоқ хўжалик экинларини ҳар қайси тури учун қулай шаронт яратилишига, кам маблағ сарфлаб, кўп маҳсулот етиштиришга имкон тугдиради.

Агар хўжаликларини ихтисослаштириш тўғри олиб борилмаса, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатини эса қишлоқ хўжалик хом ашёси билан тўла таъминлаб бўлмайди. Шунинг учун тармоқлараро ва тармоқ бошқарув органларининг эътибори тармоқларини ривожлантиришнинг энг муҳим йўналишларига, фан-техника ютуқларини жорий этишга қаратилмоғи зарур.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш йўналишини таърифлаб берувчи бевосита кўрсаткич — товар маҳсулотларининг структурасидир; бивосита кўрсаткичлари эса — ялпи маҳсулот, ялпи даромад, экин майдонлари, ишлаб чиқариш харажатлари ва меҳнат сарфларидир.

Хўжалик табиий-иқтисодий шаронтнинг анализи

Қишлоқ хўжалик корхонасининг ихтисослаштирилиши ва унинг хўжалик фаолияти натижалари кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришнинг табиий-иқтисодий шаронтига боғлиқ. Шунинг

учун ҳам партия ва ҳукуматимиз кўрсатмаларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўпайтиришнинг энг муҳим шаронтларидан бири қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарилиши табиий-иқтисодий зоналар, районлар ва хўжаликлар бўйича илмий асосда жойлаштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг қайси тури учун энг яхши шаронт бўлса ва энг кам харажат қилинишига эришилса, худди ўша тур маҳсулотни етиштириш учун даражада ривожлантириш зарурлиги таъкидланган.

Хўжаликнинг табиий-иқтисодий шаронтларини анализ қилишда аввало ўрганилаётган хўжаликнинг жойлашган ери, яъни вилоят ва район марказидан, маҳсулот сотиладиган жойдан узоқлиги, ёқилги, машина, ўритлар, ем-хашак билан таъминланиши, шунингдек, темир ва тош йўлларга, сув магистрал йўлларга яқинлиги аниқланади. Анализ вақтида ўсимликларнинг ўсиш даври (кунларда), совуқнинг бошланиши ва тугаши, ерининг унумдорлиги, рельефи, ер участкаларининг яхлитлиги ва шу қабилар кўриб чиқилади.

Табиий шаронтларини ўрганганда зона об-ҳаво станцияларининг маълумотлари асос қилиб олинishi зарур. Бунда кўпроқ қуйидаги маълумотларга жумладан: ой ва йил давомидаги умумий ёрин миқдорига, ҳавонинг йиллик ҳароратига, қишдаги ўсув давларидаги кунлар сонига, тупроқ турларига, уларнинг механик таркибига, ўритнинг таъсирига, чирпили ва озиқ бўладиган моддалар миқдорига, жойнинг рельефига, ҳайдаладоган участкаларнинг паст-баландлигига, ўнқир-чўнқирлигига, сизот сувларининг чуқурлигига, коллектор-дренаж тармоқларининг узунлигига ва бошқаларга аҳамият бериш керак. Бу маълумотлардан унумли фойдаланиш сўзсиз хўжаликда ихтисослаштирилиши оқилона олиб бориш, хўжалик соҳаларини тўғри уйғуналаштириш ва уларни янада яхшилаш тадбирларини белгилашда ижобий хулосалар чиқариш имконини беради.

Хўжалик тармоқларини анализ қилишда табиий шаронтлар билан бир қаторда иқтисодий шаронтлар ҳам; шаҳар ва сапоат марказларининг яқинлиги, қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлайдиган корхоналарнинг жойлашуви, илгчи кучларининг мавжудлиги ва уларнинг ихтисоси, қишлоқ хўжалик тармоқларининг техника билан таъминланиш даражаси, транспорт шаронтлари, қишлоқ хўжалигининг асосий воситалар билан таъминланганлиги, аҳолининг меҳнат малакаси ва бошқалар ҳисобга олиниши керак. Шунга кўра хом ашё базаси яқинига завод ва фабрикалар мослаштирилиб жойлаштирилади ёки завод, фабрикага мослаштирилиб (хом ашё базаси) ихтисослаштирилади. Шунингдек, сўғориш маъбалари, хўжаликнинг ер-сув, меҳнат ва моддий-техника ресурслари билан турар жой ва маданий-маиший бинолар билан қай даражада таъмин этилганлиги, уларнинг электр, газ, радио ва телефонлаштирилганлиги даражаси ва бошқалар ўрганиб чиқилади.

Маълумки, аҳоли сови ҳам ўсиши билан корхоналар ҳам кенгайиб боради. Демак, шаҳар аҳолисининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини таъминлаш учун саноат корхоналари атрофидаги колхоз ва совхозлар сутчилик, мевачилик, узум ва сабзавотчилик етиштиришга ихтисослаштирилади. Натижада аҳоли ва саноатнинг сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳамда хом ашё билан таъминланиши яхшиланади.

Маълумки, узоқдан олиб келинган сабзавот, сут ва бошқа шунга ўхшаш маҳсулотлар тез бузилади, сифати ёмонлашиб кўп меҳнат талаб қилади. Натижада бундай маҳсулотлар хўжалик учун бирмунча қимматга тушади. Бинобарин, қаймоғи олинмаган сут, сабзавот ва узоққа олиб бориш ноқулай бўлган бошқа маҳсулотлар имкони борича шаҳар ва саноат марказларига яқин бўлган жойларда етиштирилган маъқул. Сабзавот, мewa, резавор-мewa ва полли маҳсулотлари етиштирадиган хўжаликлар ҳам консерва заводлари ва шу маҳсулотларни қайта ишлайдиган бошқа заводлар яқинида жойлаштирилиши лозим.

Хўжалик тармоқларини жойлаштиришда транспорт шароитлари ҳам эътиборга олинishi керак. Чунки, транспорт шароитлари ёмон бўлса, сут, сабзавот, картошка ва бошқа тез бузиладиган маҳсулотларни ўз вақтида жойига етказиб бериш ва сотиш қийинлашади. Натижада маҳсулотларнинг сифати бузилади, хўжалик катта иқтисодий зарар кўради.

Бинобарин, хўжаликлар аҳоли пунктлари ёки саноат марказлари билан яхши йўллар ва арзон транспортлар орқали боғланган бўлса, бундай хўжаликлар тез бузиладиган маҳсулот турларини етиштиришга мослашини керак. Аксинча, хўжаликларда транспорт шароити ёмон бўлса, у ҳолда хўжалик узоқ вақт яхши сақланадиган маҳсулот турларини етиштиришга ихтисослашгани маъқул.

5-бoб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҲАЖМИ, ИХТИСОСЛАШТИРИЛИШИ ВА ИНТЕНСИВЛАШТИРИЛИШИНИНГ АНАЛИЗИ

Хўжалик ҳажми ва ташкилий структураси

Хўжаликни тўғри бошқариш, замонавий техника, агрозоотехника фахлари ютуқларидан унумли фойдаланиш, меҳнат ресурсларини тежаш ва тармоқларини бир-бирига тўғри боғлаб бериш кўп жиҳатдан хўжаликнинг ҳажмига ҳамда унинг тузилишига боғлиқдир. Йирик қишлоқ хўжалик корхоналарининг майда хўжаликларга қараганда гоҳ катта афзалликларга эга эканлиги ҳозирги даврда амалда исботланмоқда.

Колхоз ва совхозларнинг йириклаштирилиши туфайлигина биз замонавий машина, меҳнат қуроли ва илғор агротехни-

кани кенг жорий қилишимиз, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиб, ички имкониятларини ишлаб чиқаришда татбиқ қилишимиз ҳамда шу асосда хўжалик иқтисодиётининг самарадорлигини оширишимиз мумкин.

Хўжаликларнинг катта-кичиклиги конкрет табиий шароитга ҳамда ишлаб чиқариш тармоқларининг ривожланишига қараб ҳар хил бўлади ва айни вақтда доимо ўзгариб туради. Чунки, социалистик жамиятда ишлаб чиқариш кучлари бир жойда тўхтаб турмайди ва доимо олға қараб ҳаракат қилади. Хўжаликнинг катта-кичиклигига кўп омиллар, жумладан, хўжаликнинг қайси йўналишда ихтисослашиши, ер майдонларининг тузилиши, мелiorатив ҳолати, сув билан таъмин этилганлиги, механизациялаштирилганлик даражаси, моддий-техника базасининг мустаҳкамланиши, ишлаб чиқаришнинг қай даражада ташкил этилиши, янги технологиянинг қўлланиши, кадрларнинг малакаси табиий шароити ва бошқариш усуллари таъсир кўрсатади.

Хўжаликнинг катта-кичиклигини аниқлашда ялпи маҳсулот қиймати ва товар маҳсулоти қиймати кўрсаткичларидан фойдаланиш мумкин. Бу кўрсаткичлар ёрдамида ҳамма йўналишда бўлган колхоз ва совхозларнинг катта-кичиклигини аниқлаш мумкин. Хўжаликнинг катта-кичиклигини аниқлашда фақат ялпи маҳсулот ва товар маҳсулотининг қийматидан фойдаланиб, натура кўрсаткичларидан фойдаланмаслигининг асосий сабаби, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдорини натура шаклида бир-бирига қўйиш мумкин бўлмаганлигидадир. Шунинг учун хўжаликнинг ҳажмини белгилашда етиштирилган барча қишлоқ хўжалик маҳсулотлари пул бирлигига айлан-тириб ҳисобланади.

Хўжаликларнинг катта-кичиклигини белгилашда, шунингдек, билвосита кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Жумладан: экин майдонларининг гектари; тузилиши; молларнинг бош сови (шартли қорамол ҳисобида); асосий воситалар қиймати; ўртача йиллик ишчилар сови.

Хўжаликнинг экин майдони ва ходимлар сови улар етиштирадиган асосий маҳсулотнинг сермеҳнат бўлиш-бўлмаслигига боғлиқ. Асосий маҳсулот қанчалик сермеҳнат бўлса, хўжалик экин майдони шунча кичик, ходимлари эса шунча кўп бўлади ёки аксинча.

Экин майдонларининг гектари ва структура кўрсаткичларидан фақат йўналиши бир хил бўлган хўжаликларда фойдаланиш мумкин. Масалан, минг гектар экин майдонига эга бўлган, сабзавотчиликка ихтисослашган совхозни ҳажми жиҳатдан йирик хўжалик дейиш мумкин. Лекин дончиликка ихтисослашган совхоз учун бу майдон анча кичиклик қилади.

Бўлим, бригада ва фермаларнинг катта-кичиклигини аниқлашда одатда натура кўрсаткичларидан; экин майдони, ишчилар сови, молларнинг бош сови ва бошқалардан фойдалани-

лади. Хўжаликларини ҳаддан ташқари катта бўлишига ҳам йўл қўймаслик керак. Чунки одатдан ташқари катта бўлган хўжалик, бўлим, ферма ва бригадани амалда бошқариш анча қийиндир. Шунинг учун ҳам хўжаликларнинг катта-кичиклигини белгилашда илмий тадқиқот институтлари нормативларига ҳамда шу зона шароитига қараш лозим.

Ишлаб чиқариш воситаларидан ушумли фойдаланиш ва арзон маҳсулотлар етиштириш кўп жиҳатдан хўжаликларнинг катта-кичиклигига боғлиқ. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳажминини белгилашда тавсия қилинган нормативларга риоя қилиниши керак. Ишлаб чиқариш бригадаларининг катта-кичиклигини ишларини механизациялаш даражасига, хўжаликнинг йўналишига ва тузилишига қараб белгиланади. Бундай тартиб, бригадаларнинг майда бўлишига йўл қўймайди. Бригадалар майда бўлса, уларга бириктирилган ер майдонлари тарқоқ бўлади, тракторлар ва мураккаб қишлоқ хўжалик машиналарини ишлатиш қийинлашади. Бригаданинг катталиги ва таркиби унга бириктирилган ер участкаларида барча қишлоқ хўжалик ишларини ўз вақтида ўтказиш, меҳнат ресурсларини ва техникадаги ушумли фойдаланишга имкон берадиган даражада бўлиши керак.

Хўжаликнинг тузилиш таркиби

Хўжаликнинг ташкилий ёки ишлаб чиқариш тузилиши деганда, хўжаликнинг асосий ҳамда ёрдамчи ишлаб чиқариш бйишларига ажратилиши тушунилади. Деҳқончилик билан шуғулланувчи совхозларда ишлаб чиқариш тузилишини бўлимлар, бригадалар, чорвачилик совхозларида эса фермалар ташкил этади. Фермаларда ҳам ишлаб чиқариш бригадалари бўлиши мумкин. Колхозларда ишлаб чиқариш бригадалари, чорвачилик фермалари ташкил этилади. Бўлим ва фермалар ўзларининг ер участкалари, ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучларига эгадир.

Бўлим бошқарувчилари бўлим ишларига совхоз директори томонидан тасдиқланган ишлаб чиқариш режаси асосида раҳбарлик қиладилар. Улар совхоз директориға, махсус масалалар юзасида эса бош мутахассисларға ҳисобот берадилар. Раҳбарлигини бўлим мутахассислари, яъни агроном, механик, зоотехник, бухгалтер ва бригадир орқали амалға оширадилар.

Ишлаб чиқариш бўлимчаларининг катта-кичиклигини одатда патура кўрсаткичлари; ишчилар сони, ер майдони, чорва сонини ва ҳоказолар билан характерланади.

Тузилиш таркиби кўинча ишлаб чиқарилишининг ҳажми ва унинг йирикчилигини ҳамда ихтисосланишига, техник қуроқланишига, ишчи кучи билан таъминланишига, аҳоли яшайдиган пункт ва ферманинг жойлашшига, йўллариинг аҳоли, алоқа ва транспорт воситаларига боғлиқ. Хўжаликнинг тузилиш таркиби, унинг бошқарув структураси билан ўзаро узвий боғ-

ланган бўлади. Хўжалик қанчалик кўп тармоқли бўлса, унинг тузилиш таркиби шунчалик мураккаб ҳамда бошқарув аппарати ҳам кўп бўлади. Йирик корхоналарда бир қанча тармоққа хизмат қиладиган комплекс бригадалар билан бир қаторда йирик ихтисослашган бригадалар тузилади.

Ишлаб чиқаришнинг мунаффақиятли ривожлантириш, меҳнат ушумдорлигини ошириш ва маҳсулот таппархипи арзонлаштириш кўп жиҳатдан хўжаликни ташкилий жиҳатдан тўғри ташкил қилишга боғлиқ.

Меҳнатни ташкил этиш деганда хўжаликда ишчи кучларини ва ишлаб чиқариш воситаларини тармоқлар бўйича тўғри жойлаштириш, улардан йил давомида самарали фойдаланиш, хўжаликларининг ташкилий структурасини пикобий ташкил этиш, меҳнатни нормалаш ва унга тўғри ҳақ тўлаш, масъулиятензликка барҳам бериш кабилар тушунилади. Меҳнатни самарали ташкил этиш ишчи кучи ва техникани ишлаб чиқаришга тўла сафарбар этишга, меҳнат ушумдорлигини юқор даражаға кўтаришга шароит яратади.

Колхозлар тузила бошлаган дастлабки йилларда меҳнатни ташкил этилишининг асосий формаси вақтинчалик тузилган бригадалар эди. Масалан, деҳқончиликда кўшчилар, сеялкачилар ва бошқа бригадалар ташкил этилган. Бу бригадалар ер хайлаш, экиш экиш туталланиши билан тарқатиб юбориларди. Навбатдаги ишларини амалға ошириш учун яна бошқа ялги бригадалар тузиларди.

Фаслнинг айрими ишлари бажариш билан чекланган вақтинчалик бригадалар раппонал-ташкилий колхоз ишлаб чиқарилишининг талабларига жавоб бера олмас эди. Жумладан, бу бригадаларда ҳосилни оширишга, ерга ишлов беришга, барча қишлоқ хўжалик ишларининг агротехник даражасини оширишга ва ишлаб чиқариш воситаларига ийсбатаи масъулият мутлақо сезилмас эди.

Шунинг учун ҳам 1932 йилнинг 4 февридан бошлаб, колхозларни ташкилий-хўжалик жиҳатдан мустаҳкамлаш мақсадида, колхозларда доимий бригадалар ташкил этилди. Доимий бригадаларға бутун йил давомида ишлаш учун колхозчилар бириктивилди. Шунингдек, бу бригадаларға зарур машиналар, асбоб-ускуналар ва иш ҳайвонлари ажратиб берилди.

Колхозларни йириклаштириш, МТСларни қайта тузиш ва техникани колхозларға бериш, қишлоқ хўжалигини кадрлар ва замонавий техника билан таъминлаш, ишлаб чиқарилиш янада илтеисилаш, ишлаб чиқарилишининг илгор технологиясини жорий этиш каби тадбирлар амалға оширилганлиги туфайли сўнгги йилларда колхозларда ташкилий-хўжалик жиҳатдан тараққий этиди. Уларда меҳнатни таъкил этиш шакллари ҳам ўзгарди.

Натижада трактор далачилик бригадаси қишлоқ хўжалигинда меҳнатни ташкил этилишининг асосий формаси бўлиб қолди.

Ҳозирги пайтда барча хўжаликларда ишлаб чиқариш белгиларига қараб, бригадаларнинг қуйидаги асосий формалари мавжуд:

1. Комплекс бригадалар. Бу бригадалар қишлоқ хўжалигиндаги бир неча тармоққа хизмат кўрсатади.

2. Тармоқлар бўйича ихтисослашган бригадалар. Бу бригадалар далачилик, боғдорчилик, сабазвотчилик ва чорвачиликнинг бирон-бир тармоғига хизмат кўрсатади. Меҳнатни ташкил этишнинг бундай формаси кўпроқ ихтисослаштирилган хўжаликларда тузилади. Жумҳуриятимиз колхоз, совхозлари сугорилган ер майдонининг деярли асосий қисмининг пахта майдони ташкил қилинганлиги учун, бизда асосан пахтачиликка ихтисослашган бригадалар тузилади.

3. Комплекс механизациялашган бригадалар. Бригадаларнинг иш принципи шундан иборатки, уларда қўл меҳнати камайтирилиб, иш жараёнида асосан механизациялаштирилган. Бригада инженер-техник бўлимига эга бўлган механизатор ёки тажрибали, ташкилотчилик қобилиятига эга бўлган мўл ҳосил етиштириш устаси раҳбарлик қилади.

Механизациялаштирилган комплекс бригадалар меҳнатни ташкил этишнинг энг мукаммал, қишлоқ хўжалик тараққиётининг ҳозирги босқичига мос келадиган формасидир.

Хўжаликни ихтисослаштиришнинг анализ

Социализм шароитида ишлаб чиқаришни мақсадга мувофиқ жойлаштиришнинг муҳим объектив мезони — жами иқтисодий, яъни жонли ва буюмлашган меҳнати энг кўп тежаган, меҳнат унумдорлигини оширган ҳолда кўпроқ миқдорда маҳсулот олишдир. Ихтисослаштирилган тармоқларнинг афзаллиги шундаки, унда ишлаб чиқаришни бир жойга тўплаш патижасида технологик жараёнларни кенг миқёсда механизациялаштириш ва автоматлаштиришга, шу асосда меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот танларини пасайтиришга, рентабеллигини оширишга имкон тузилади.

Ихтисослаштириш — бу маҳсулотнинг айрим турларини етиштиришни улар учун энг қулай районлар ва хўжаликларга тўплаш демакдир. Ихтисослаштириш туфайли биз хўжаликнинг табиий-иқтисодий шароитига энг кўп мувофиқ келадиган тармоқларни кўпроқ ривожлантиришга эришамиз.

Ихтисослаштириш жамиятдаги меҳнат тақсими, демакдир, унда турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Ихтисослаштириш жараёнида ўзига хос технология, меҳнат воситалари ва қуроллари, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишга қараб моддий ишлаб чиқариш доирасида тармоқлар ажратиб чиқади. Масалан, деҳқончиликда пахтачилик, шолчилик, сабазвотчилик, боғдорчилик; чорвачиликда парранда-

чилиқ, сут чорвачилиги, қорақўлчилик ва бошқа тармоқлар вужудга келиши мумкин.

Ихтисослаштириш туфайли бирор колхоз ёки совхоз, район ёки вилоят маҳсулот турлари ёки тармоқлар сонини камайтиради, сақлашиб қолган тармоқларни эса энг кам харажат қилиб, энг кўп маҳсулот етиштирадиган даражада йприклаштиради. Хўжаликни ихтисослаштириш ва йприклаштириш бир-бирига боғлиқ бўлган бир масаланинг икки томонидир.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг тўғри ихтисослаштириш ва жойлаштириш колхоз ва совхоз эконоимикасини кўтаришда муҳим роль ўйнайди. Чунки, ихтисослаштирилган хўжаликда муайян маҳсулотни етиштириш учун энг қулай шaroит бўлиб, унда фан ва техника ютуқларини кенг татбиқ этишга, ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучидан самаралироқ фойдаланишга имкон тузилади. Бу ўз натижасида меҳнат унумдорлигини оширади.

Илгор хўжаликлар тажрибаси ва олимларнинг берган маълумотларига қараганда ихтисослаштирилган корхоналарда ҳосилдорлик ўртача 20—25, меҳнат унумдорлиги эса 35—40 фоиз юқори бўлиб, маҳсулот танларини 10—12 фоиз арзонга тушади. Уларда ер-сув, техника ва меҳнат ресурсларидаги яхши фойдаланишмоқда, рентабеллик ҳам юқори.

Ҳозир жумҳуриятимизда етиштирилаётган пахтанинг 98, доннинг 21, сабазвотнинг 46, мева ва узумнинг 53 фоизи ихтисослаштирилган хўжаликлар ҳиссасига тўғри келади. Чорвачиликда эса гўштининг 42, сутнинг 91, тухумнинг 75 фоизи, қорақўл терсининг қарийб ҳаммаси ихтисослаштириш асосида етиштирилмоқда.

Анализнинг вазифаси амалда таркиб топган ихтисослаштиришни аниқлаш, унинг ишлаб чиқаришининг табиий ва иқтисодий шароитларга мос бўлиш-бўлмаглигига баҳо бериш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш мақсадида уни янада туқурроқ ва барқарорроқ ихтисослаштириш йўллари белгилашдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалигини ихтисослаштириш ўзига хос хусусиятлари билан сапоат ишлаб чиқаришнинг ихтисослаштиришдан фарқ қилади. Биринчидан, қишлоқ хўжалигини ихтисослаштириш кўп жиҳатдан мамлакатнинг мазкур зонасидаги табиий шароитга боғлиқдир. Иккинчидан, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида асосий ишлаб чиқариш воситаси ердир. Учинчидан, қишлоқ хўжалигида одам даставвал тирик организмлар — ўсимликлар ва ҳайвонлар устида иш юртади. Ўсимликни ўстириш ва чорвани боқиб натижасидангина янги маҳсулотлар вужудга келтирилади. Тўртинчидан, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши мавсумли характерга эга.

Сапоат маҳсулоти етиштиришда об-ҳаво шароити ҳеч қандай роль ўйнамайди. Чунки сапоатда тайёр маҳсулотлар қайта ишлаб чиқарилади. Шунингдек, сапоатда қишлоқ хўжалиги

сипатлари мавсумийлик сезилмайди. Саноат корхоналарида ер мовотлар, иппотлар, цехлар қуриш учун белгиланади.

Ихтисослаштириш жумҳурият, вилоят, қишлоқ хўжалик зонаси, иқтисодий районлар даражасида территориал ёки зонал жиҳатдан ҳам фарқ қилади. Шунингдек, колхозлар, совхозлар, хўжаликлараро корхоналар, агро-саноат корхоналари ва бирлашмалари бўйича ҳам ихтисослаштирилади. Хўжаликнинг ўзида эса бўлимлар фермалар, ишлаб чиқариш участкалари ихтисослаштирилиши мумкин. Зона доirasида ихтисослаштириш йирик иқтисодий район қишлоқ хўжалигининг йўналишини, унинг умумийтифоқ меҳнат тақсиротидаги ролини кўрсатади. Бунда асосий (етақчи) ва иккинчи даражали тармоқлар, уларнинг уйғунлиги, ҳажми нисбатан белгиланади. Масалан, Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалиги табиий-иқтисодий шароитлар бўйича учта йирик ихтисослашган ишлаб чиқариш:

- 1) сугориладиган деҳқончилик-пахтачилик зонасига;
- 2) ййлов зонасига;
- 3) ғаллакор-чорвадор (баҳорикор) зонага бўлиниди.

Сугориладиган деҳқончилик-пахтачилик зонаси. Бу зона жумҳурият иқтисодиётида ўзининг тутган ўрни, ишлаб чиқариш ва халқ хўжалик аҳамияти бўйича етақчи ўринни эгаллайди. Бу зонага кирадиган районларга жумҳуриятдаги меҳнатта яроқли аҳолининг кўпчилиги киеми, деярли бутун сугориладиган ерлар, мелиор ва дарахзорлар, чорвачилик фермалари жойлашган. Шунинг учун ҳам бу зона ихтисодий жиҳатдан энг муҳим зона ҳисобланади. Сугориладиган деҳқончилик зонаси ўз навбатида яна уч группа — районга бўлиниган.

Шаҳар атрофидаги сабзавотчилик-чорвачилик райони (бу районда боғдорчилик ва узумчилик ҳам ривожланган). Бу группага кирган районлар катта шаҳарлар ва саноат марказлари, яъни Тошкент, Чирчиқ, Самарқанд, Андижон ва бошқа шаҳарлар атрофидадир. Шаҳар атрофи зонасидаги хўжаликлар картошка, сабзавот, полиз экинлари, мева ва узум, шунингдек, сут ҳамда гўшт етиштириш билан шугулланадилар; шунга кўра ҳозирги кунда Самарқанд, Тошкент ва Фарғона областларидаги йирик шаҳарлар ҳамда саноат марказлари атрофида жойлашган хўжаликлар 51 фоз сабзавот ва 42 фоз сут маҳсулотларини етиштиришлар.

Маҳсуе экинлар экиладиган район. Бу группага луб экинлари ўстириладиган Тошкент вилоятининг айрим районлари, тамаки етиштиришга ихтисослаштирилган Ургут райони, ҚҚАССРнинг шоникорликка ихтисослаштирилган айрим районлари кирази. Амударё этакларида сув таъминоти яхши бўлганлиги туфайли жумҳуриятда экилаётган шонининг 80 фозини у ерда ўстирилади.

Пахтачилик райони. Бу группага жумҳурият колхоз ва совхозларининг асосий қисми кирази. Уларда пахтачилик,

ипакчилик, боғдорчилик ва гўшт-сут чорвачилиги билан қўшиб олаб борлади.

Ййлов зонаси. Бу зона Қизилқум даштларида бўлиб, Намоний вилоятининг Томди районига тўғри келади. Сугориладиган ерлар ййқилиги сабабли бу район хўжаликлари асосан қоракўлчиликка мослашган. Ҳозирги кунда жумҳуриятимизда тайёрланаётган қоракўлнинг 79 фозини саҳро ва ярим саҳро зоналаридаги хўжаликларда етиштирилмоқда.

Ғаллакор-чорвадор (баҳорикор) зона. Бу зона хўжаликлар асосан ғалла ва гўшт етиштириш, тоғ ва тоғ бағри ййловлари базасида гўшт-ёғ етиштириладиган қўйчиликка мослашган, шунингдек, хашак тайёрлаш учун ҳам ихтисослашган. Бу зонага Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг тоғ бағри районлари кирази.

Хўжалик бўйича ихтисослаштирилганда у ёки бу хўжаликнинг энг қулай шароитлари ҳисобга олинган ҳолда бир ёки бир неча маҳсулотларни етиштиришга мослаштирилади. Бунда моддий ва меҳнат ресурслари қишлоқ хўжалик товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун бир хўжаликка жамланади.

Хўжаликлараро ихтисослаштириш мазкур хўжалик ёки бирор хўжаликнинг қандай асосий товар маҳсулоти ишлаб чиқаришини кўрсатади. Қайси хўжаликнинг қандай ихтисослашганлиги етиштирилган товар маҳсулотининг миқдорига қараб белгиланади. Агар хўжаликнинг товар маҳсулотида асосий ўринни доп эгалласа, у ғаллакор хўжалик, агар пахта эгалласа пахтакор хўжалик деб юритилади. Шунга кўра йирик ихтисослаштирилган пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, картошкачилик, қорамолчилик, қўйчилик, каби хўжаликлар барпо қилинади.

Фақат хўжаликки эмас, балки хўжаликки пчида ҳам ихтисослаштириш амалга оширилган тақдирда юқори ишлаб чиқариш самарадорлигига эришиш мумкин. Жумҳуриятимизда ҳам бу борада бйрмунча ишлар қилинмоқда. Хусусан, ихтисослашган бўлимлар, фермалар, цехлар, ишлаб чиқариш участкалари ташкил этиляпти. Бундан ташқари, тармоққа хизмат кўрсатувчи ихтисослашган меҳнат коллективлари — отрядлар, бригадалар, звенолар ташкил этилмоқда.

Хўжалик пчида ихтисослаштиришда колхоз ва совхознинг ҳар бир бўлими, бригадаси ва фермаси маълум маҳсулотни етиштириш бўйича ихтисослаштирилади. Масалан, гўшт-сут, қоракўл тери, жуп, полли, пахта, сабзавот ва мева каби маҳсулотларни етиштиришга ихтисослашган фермалар, бригадалар бўлиши мумкин. Хўжаликлар пчида тузиладиган ихтисослаштирилган бригада ва фермаларининг ҳар қайсисига бир хил мол турли боқиб ёки бир хил экин турли ўстириш топширилади.

Чуполчи, қорамолчиликда етириллар, ёп моллар, бўрдокига боқиладиган моллар алоҳида-алоҳида бўлиши мумкин. Ихтисослаштириш тармоқлар пчида ҳам олиб борилади. Бунда ҳар

бир тармоқ ўзда етиштирилган маҳсулот турига қараб ихтисослаштирилади. Жумладан, қорамолчилик тармоғини сутчиликка, сут-гўшт ёки гўшт етиштиришга ихтисослаштириш мумкин. Қўйчиликни эса жун, қоракўл тери ва гўшт етиштириш учун ихтисослаштириш мумкин.

Пешқадам пахтачилик хўжаликларида барча чорва моллари битта ишлаб чиқариш участкасига жамланади ёки мустақил фермалар ташкил этилади, сабзавотчилик эса бошқа бир бўлимида жамланади ва шу тартиқа саноат технологиясини қўллаш учун қулай шароитлар вужудга келтиришмоқда. Сабзавотчилик ва сутчиликка ихтисослашган совхозларда егирлар алоҳида фермага бириктирилади, 4—5 хил сабзавот экишларини етиштириш эса ихтисослашган бўлимларга топширилади.

Хўжалик ичда тармоқларнинг жойлаштирилиши экни майдон, чорваини ўртача йиллик сопи каби натурал кўрсаткичларда белгиланади. Хўжалик ичда ихтисослаштиришни асосан қилинаётганда аввало ўрганаётган хўжаликда ихтисодиий жиҳатдан асосланган ички хўжалик ихтисослаштириш амалга оширилган-оширилмаганини билиш керак. Агар амалга оширилган бўлса, у ҳолда эканлар ва чорвачилик тармоқларининг ҳолати аниқланади. Шунингдек, ички хўжалик тармоқларини концентрлаштириш, марказлаштириш, механизациялаштириш ва уларда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш учун имкон борлиги аниқ қилинади. Шундангина биз хўжалик бўлимларида ишлаб чиқариш шароитини назарга олган ҳолда, тармоқни энг мувофиқ даражада жойлаштирилиши мумкин.

Ихтисослаштириш ишлари хўжаликни бошқариш сингарп режа асосида олиб борилади. Режада халқ хўжалигининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабини тўла-тўқис қондириш истиқболлари белгиланади. Ҳар бир влоят, район, колхоз ва совхозларнинг шароитига қараб давлат томонидан товар маҳсулотларни етиштириш юзасидан топшириқлар берилади.

Биобариш, хўжаликларнинг тармоқларини жойлаштириш ва ихтисослаштириш тадбирлари ишлаб чиқарилаётган вақтда қуйидагилар: қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг барча турлари бўйича тайёрлаш юзасидан берилган давлат режасини бажариш; хўжаликларнинг ички эҳтиёжларини қондириш; ҳар гектар ердан энг кўп миқдорда ва арзон маҳсулотлар олиш, ер, техника ҳамда ишчи кучидан тўла ва самарали фойдаланиш; экинлар ҳосилдорлигини, чорва маҳсулдорлигини йилдан-йилга ошира бориш кўзда тутилиши лозим.

Шуни назарда тутиш керакки, қишлоқ хўжалигини ихтисослаштириш борасидаги барча тадбирлар пухта ишлаб чиқилса ва улар изчиллик билан амалга оширилсагина маҳсулот тайёрлашга ҳамда колхоз ва совхозларнинг ички хўжалик эҳтиёжларини таъминлашга ҳалал берадиган ҳар қандай вақтинчалик зарарларнинг олдини олиш мумкин.

Хўжаликнинг қай даражада ихтисослаштирилганини белосита ҳамда билвосита кўрсаткичлар ёрдамда аниқланади. Белосита кўрсаткичга товар маҳсулотининг таркиби киради. Билвосита кўрсаткичларга: ялпи маҳсулот таркиби, меҳнат ва моддий пул харажатлари таркиби; экин майдонлари таркиби; барча чорва ичда айрим тур ва группаларнинг салмоғи ва ҳоказолар киради.

Товар маҳсулотининг таркиби, товар маҳсулотда айрим эканлар ва тармоқларнинг салмоғини кўрсатиб, ихтисослаштириш ҳақида тўлароқ таассурот беради. Шунингдек, тармоқ ёки эканнинг халқ хўжалигидаги аҳамиятини яққол характерлайди. Бироқ, бу кўрсаткич хўжаликлардаги барча маҳсулотларни батамом ўз ичига олмайди. Шунинг учун ҳам ихтисослаштиришни таърифлаб беришда ялпи маҳсулот структураси кўрсаткичидан фойдаланилади. Ялпи маҳсулот таркиби хўжаликда ва унинг бўлимларида қандай тармоқлар борлигини ва уларнинг аҳамиятини аниқлашга имкон беради.

Ихтисослаштирилган қишлоқ хўжалик корхонасида, одатда асосий тармоқ битта бўлади. Аммо, товар маҳсулотни структура-сида эса икки тармоқ бир ўрнида турадиган хўжаликлар ҳам мавжуд; чунотчи, Тошкент влоятининг Ўрта Чирчиқ районидаги бир қатор колхозларда товар маҳсулотни структурасида пахта ва каноп 40—45 фоиздан ҳисобланади. Бу ҳолда иккала тармоқ ҳам етакчи, лекин зонанинг ўзи пахтачилик зонасидаги иборат бўлганидан пахтачилик асосий тармоқ саналади. Шунингдек, шаҳар атрофидаги колхоз ва совхозларда сут хўжалиги билан сабзавотчилик, ғаллакор районларда эса доп ва гўшт етиштириш, қўшмича аҳамияти жиҳатдан барабар бўлади.

Асосийга нисбатан камроқ миқдорда товар маҳсулот берадиган тармоқ *қўшмича тармоқ* деб аталади. Влоятнинг ирсолда чорвачилик ва иллагчилик қўшмича тармоққа киради. Чорвачилик тармоғи жамми товар маҳсулотни қийматининг фақат 8,3 ва 7,8 фоизини ташкил қилади, холос. Қўшмича тармоқнинг салмоғи паст бўлишига қарамай, бу тармоқлар асосий тармоқ билан бирга хўжаликнинг рационал структурасини таъмин этади, маҳсулот миқдорини кўпайтириш ҳамда ҳар гектар ердан олинадиган даромадни оширишга ёрдам беради.

Асосий тармоқ билан қўшмича тармоқлар бир-бирига боғлиқдир. Қўшмича тармоқлар асосий тармоқларга хизмат қилади. Асосий ва қўшмича тармоқларни қўшиб олиб бориш уларнинг пропорционал ривожланишини таъминлайди. Масалан, чорвачиликнинг ривожланиши хўжаликнинг ўзида ишлаб чиқарилаётган дағал хашак, ширани ўтлар ҳамда концентрат озуқаларнинг белгиланган даражада қўлайлигини асосли равишда қўшиб олиб боришни тақозо қилади.

Асосий ва қўшмича тармоқларни тўғри, илмий асосда қўшиб олиб бориш барча ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланиш, транспорт хизматларини қисқарттиш,

маблағлар айланганини тезлатиш ва соф даромадини (фойдани) ошириш имконини беради.

Товар маҳсулоти қиймати структурасининг анализидан яна шу парса маълумки, мазкур хўжаликда асосий ва қўшимча тармоқлар билан бир қаторда ёрдамчи тармоқ ҳам апча ривожланган. Бу тармоқ товар маҳсулоти қиймати структура-сида 0,0—0,8 фоизни ташкил қилади.

Ёрдамчи тармоқларнинг вазифаси асосий ва қўшимча тар-моқларни турли инвентарлар билан таъминлаш, техникани ремонт қилиш, шилаб чиқариш билан қуриш ва ремонт қи-лишга қўмаклашиш, хўжаликнинг меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланишга ёрдамлаш, қўшимча пул даромадларини келтириш, аҳолининг маданий-маиший паровитини яхшилашга хизмат кўрсатишдан иборат.

Ялпи маҳсулот, меҳнат ва моддий пул маблағлари хара-жати, экин майдонлари, тушунгдек, барча чорва птда айрим тур ва группаларнинг структурасини аниқлаш ҳам товар маҳ-сулоти структурасини аниқлаш каби бажарилади. Масалан, хўжаликда ялпи даромад 1274,5 минг сўм бўлиб, шу жумладан, 910 минг сўм пахтачиликдан, 10 минг сўм дон ва полиз-сабзавотчиликдан, 240 минг сўм чорвачиликдан, 110 минг сўм ёрдамчи тармоқлардан даромад қилинган. Бу ҳолда ялпи маҳсулот қийматининг структураси қуйидагича бўлади: пахтачилик 71,9 фоизни (910х100:1274,5), дон, полиз ва саба-завотчилик 0,4 (10х100:1274,5), чорвачилик 19,5 (240х100:1274,5), ёрдамчи хўжалик тармоқлари эса 8,3 фоизни (110х100:1274,5) ташкил қилади.

Демак, ялпи маҳсулот қийматида айрим экинлар ва чорва маҳсулоти қийматларининг hisбати ялпи маҳсулот таркибининг ташкил қилади.

Хўжаликнинг экин майдонлари таркиби дегадда умумий экин майдондаги айрим экинларнинг hisбати тушунилади. Масалан: хўжаликда 1515 гектар ҳайдаладингил ер бор. Шун-дан 1230 гектар пахтачилик, 92 гектар дон, 3 гектар сабза-вот, 5 гектар полиз, 97 гектар кўп йиллик ўтлар, 88 гектар макка ва оқ жўхори майдондир. Бу ҳолда хўжаликнинг экин майдонлари таркиби қуйидагича бўлади. Пахта 83 фоизни (1230х100:1515), дон экинлари 6 (92х100:1515), сабзавот маҳ-сулоти 0,2 (3х100:1515), полиз экинлари 0,4 (5х100:1515), кўп йиллик экинлар 6,4 (97х100:1515), макка ва оқ жўхори учун баг бўлган ерлар эса 4,0 фоизни (88х100:1515) ташкил қилади. Чорвачилик тармоғининг тузилиш таркиби 8-жадвалда келтирилган.

Жадвал маълумотларидан аён бўлишича, анализ қилинаёт-ган хўжалик чорвачилигида биринчи ўринни қорамолчилик, иккинчи ўринда иллагчилик ва учинчи ўринда паррандачилик маҳсулоти тармоғининг қиймати эгаллайди. Қорамолчилик тар-моғи ичида биринчи ўринни гўшт етиштиришдан келган маҳ-

8-жадвал. Ялпи чорва маҳсулотлари қийматининг таркиби.

Йиллар	Ялпи чорва маҳсулот қий-мати	шу жумладан				
		Қорамолчиликдан			иллаг-чиликдан	парранда-чиликдан
		жамин	сутдан	гўшт-дан		
Биринчи	100	84,7	29,1	55,6	13,0	2,3
Иккинчи	100	86,7	26,6	60,1	9,8	3,5
Учинчи	100	85,2	28,9	56,2	12,7	2,1

сулот қиймати ва иккинчи ўринни сут маҳсулотлари қиймати ташкил этади.

Анализлар яна шуни кўрсатадики, мазкур хўжаликда ҳар бир йилда чорвачиликнинг ялпи маҳсулот қиймати таркиби ҳар хилдир. Жумладан, биринчи йилда қорамолчилик маҳсу-лотининг салмоғи 84,7%, (шундан сутиники 29,1 ва гўштиники 55,6%), иллагчилик 13 ва паррандачилик 2,3% ни ташкил қилган бўлса, учинчи йилда қорамолчилик маҳсулотининг қиймати 85,2% (шундан сутиники 28,9, гўштиники 56,2%), ил-лагчилик 12,7 ва паррандачилик 2,1% га келган. Қорамолчилик маҳсулоти қиймати салмоғининг ортинги асосан иллагчилик ва паррандачилик тармоқларининг кам тараққий қилиши эва-зига содир бўлган.

Ихтисослаштиришнинг йўналишини умумий хўжалик бўй-ича анализ қилиш билан бир қаторда хўжаликлар ичида ихти-сослаштириш қай аҳволда бораётганини анализ қилиш ҳам жуда муҳимдир. Бунда колхоз ва совхозларда ички ихтисос-лаштириш олиб бориляптими, йўқми айрим экин турлари ҳамда чорва моллари ҳаддан ташқари кичик участкаларга бўлиб юборилмаганим, уларнинг ҳажми механизацияни жорий қи-лишга, меҳнати илмий асосда уюштиришга қулайми ёки йўқ-лигини билиш зарур. (9-жадвал).

9-жадвал. Хўжалик ичида ихтисослаштиришнинг анализи

Экин ва чорва турлари	Улчов бирли-ги	Хўжа-ликда жамин	шу жумладан бўлимларда				
			1	2	3	4	5
Пахта	га	4244	750	960	976	780	778
Бог	га	36	5	7	8	9	7
Сабзавот	га	21	2	5	6	5	3
Сигирлар	бош	940	219	170	201	185	165
Еш қорамоллар	бош	1506	365	250	349	265	277
Опа чўчқалар	бош	134	19	25	27	31	32

Визити мисолимида асосий қишлоқ хўжалик экинлари ва чорва турлари ҳамма бўлимларга жойлаштирилган. Бошқача қилиб айтганда хўжалик ичида ихтисослаштириш мутлақо

олиб борилмаган. Анализ натижаси, мазкур хўжаликдаги боғ ва сабзавот майдонларини табиий шароити бир хил бўлган битта ёки иккита бўлимга жойлаштириш мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади.

Хўжалик боғ ва сабзавот майдонлари бир ерда бўлса, яхти-сослашган машиналарни бир жойга тўйлаш, улардан янада унумли фойдаланишга имконият туғилади. Шунингдек, ёш қорамоллар ва чўчқаларни ҳам бир жойга тўйлаб, ҳар бир бўлимда маълум бир тур молларни боқилишга ўтиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу тадбирлар бўлимларда, фермаларда, бригадаларда асосан хулосаларидан сўнг татбиқ қилиниши лозим.

Ишлаб чиқаришнинг интенсивлигини анализ қилиш

Маълумки, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши икки усулда: экстенсив ва интенсив усулда ривожлантирилади. Ишлаб чиқариш экстенсив усул билан ривожлантирилганда маҳсулот етиштириш асосан экин майдонларининг кенгайтирилиши ва чорва моллари туғилиш кўпайтириш ҳисобига оширилади. Ишлаб чиқаришнинг ривожлантирилиши экстенсив йўли қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштиришнинг асосий йўли бўла олмайди. Чунки, ер майдони чекланган. Мамлакатнинг ҳамма ерларидан ҳам қишлоқ хўжалигида фойдаланиш имконияти йўқ. Каттагина майдонларни тоғлар, саҳролар, ўрмонлар эгаллаган. Бунинг устига аҳолининг сони, айниқса шаҳар аҳолисининг сони ортиши билан ҳар бир жон бошига экин майдонлари қисқармоқда.

Интенсив ривожлантиришда экин майдонини кенгайтирмай ва чорва сонини кўпайтирмай қўшимча материал сарфлаб, ҳар гектар ер ҳисобига ҳосилдорликни, ҳар бир бош мол ҳисобига маҳсулдорликни ошириш эвазига кўп маҳсулот етиштирилади.

Интенсивлашнинг асосий йўли ердан яхши фойдаланиш, машина ва ўғитларни омилкорлик билан ишлатиш, ерларга яхши ишлов бериш ва алмашлаб экинни ўзлаштириш, серҳосил навларни экин, ерларни мелiorация қилиш кабилардир.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг интенсивлаштирилиши асосан икки группа: интенсивлаштириш даражасининг ва интенсивлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари билан аниқланади.

Умумхўжалик ва деҳқончилик тармоқлари бўйича интенсивлаштириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичларга қуйидагилар киради.

Ҳар 100 гектар қишлоқ хўжалик ерлари ёки ҳар 100 гектар экинзор ҳисобига туғри келган:

- жамм асосий фондлар, сўм;
- шу жумладан, қишлоқ хўжалигидаги фондлар, сўм;
- жамм энергетик ресурслар миқдори, от кучи;
- эталон ҳисобидаги тракторлар сони, дона;

сарф қилинган минерал ўғитлар миқдори, центнер;

бир гектар экинзорда бажарилган шартли эталон гектар ҳажми, гектар (тракторларда эталон ҳисобидаги бажарилган иш ҳажмлари экинзорга тақсимланади);

меҳнат сарфлари, киши-кун;

материал-пул сарфлари, сўм;

жамм ер майдонларига нисбатан ерларнинг салмоғи, фонз.

Чорвачиликни интенсивлаштириш даражаси кўрсаткичларига қуйидагилар киради:

1. Чорвачиликда алоқадор асосий фондлар қиймати, сўм;

а) ҳар 100 гектар ер ҳисобига;

б) ҳар бош шартли мол ҳисобига.

2. Ҳар гектар ер ҳисобига туғри келган шартли моллар бош сони.

3. Ҳар бош шартли мол ҳисобига сарфланган:

а) меҳнат харажатлари, киши-кун;

б) материал-пул сарфлари, сўм;

в) етиштирилган ем-хашак миқдори, центнер;

г) жамм молларга нисбатан зотдор молларнинг салмоғи, фонз.

Интенсивлаштирилиш характерлаш учун фақат интенсивлаштириш даражасининг кўрсаткичигина эмас, балки унинг самарадорлиги кўрсаткичлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Интенсивлаштириш иқтисодий мазмуни — бу меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот тапварлигини пасайтириш ва рентабелликни кўтариш асосида ҳар бир гектар майдондан имкони борича кўпроқ миқдорда маҳсулот ва фойда олишдан иборатдир.

Интенсивлаштириш ҳар гектар ер ҳисобига маҳсулот олиш ва харажатлар билан характерланади. Аммо бу кўрсаткичлар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг интенсив ривожланиши қанчалик самарали эканлигини ҳали очиб бермайди. Бу ҳақда фақат ишлаб чиқаришнинг самарадорлик даражаси маълумот бериш мумкин.

Интенсивлаштирилишнинг самарадорлигини билдирувчи кўрсаткичлар нмалар ҳисобига маҳсулот ошаётганлигини, маҳсулот етиштириш учун қўшимча маблағлар ўрни қандай қоплаётганлигини ифодалайди.

Хўжалик ва деҳқончилик тармоқларини интенсивлаштирилишнинг иқтисодий даражасини характерловчи кўрсаткичларга қуйидагилар киради:

1. Ялли етиштирилган маҳсулот, сўм: а) ҳар бир ер бирлиги; б) ҳар бир киши-кун; в) ҳар бир ишловчи; г) асосий фондларнинг ҳар бир сўми ҳисобига.

2. Ҳар бир ер бирлиги ҳисобига етиштирилган товар маҳсулот, сўм.

3. Олинган соф даромад, сўм: а) ҳар бир ер бирлиги; б) ҳар

бир ишловчи; в) асосий ва муомала фондларининг ҳар юз сўми ҳисобига.

4. Экивларининг ҳосилдорлиги, центнер.

5. Рентабеллик даражаси, %.

Чорвачиликда интенсификаштиришнинг иқтисодий даражасини характерловчи кўрсаткичга қуйидагилар кирди:

1. Чорвачилик маҳсулотларидан олинган ялпи ва соф даромад, сўм: а) ҳар бир ер бирлиги ҳисобига; б) асосий фондларининг ҳар бир сўми ҳисобига; в) чорвачиликдаги ҳар бир ишловчи ҳисобига; г) ҳар бир киши-кунига; д) ҳар бир бош шартли мол ҳисобига. 2. Моллар маҳсулдорлиги: а) ҳар бир ситирдан соғиб олинган сут, кг; б) ҳар бир қўйдан олинган жун, кг. 3. Рентабеллик даражаси, %.

Ишлаб чиқаришни интенсификаштириш кўрсаткичлари йиллар бўйича таққосланади. Бунда хўжалиқни интенсификаштириш кўрсаткичлари ихтисоси ва шароити бир хил бўлган хўжаликларга солиштирилиши лозим. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, интенсификаштириш кўрсаткичлари аҳамияти жиҳатидан бир хил эмас. Улардан ҳар бири умумхўжалик, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларининг интенсификашнинг алоҳида томонларини ифодалайди. Жумладан, харажатлар сарфини, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини, ҳар бир бош молга қилинган харажат кўрсаткичи эса молнинг ўзидан фойдаланиш даражасини характерлайди.

Чорвачиликда интенсификаш даражасини белгилаш вақтида чорвачилик маҳсулоти ва чорва туёғини ҳар бир 100 гектар ер майдони ҳисобида белгилашда чорвачиликдаги тармоқларнинг турларига қараб табақалаштирилиши керак. Масалан, қорамол ва қўй гўшти, жау, сут маҳсулотлари, шунингдек, қорамол, шу жумладан, ситир, қўй ва эчкилар сопи қишлоқ хўжалик ерларининг ҳар 100 гектари ҳисобига олинishi зарур. Чунки қорамол, қўй ва эчкилар учун ем-хашак ҳайдаладиган ерлардаги эмас, балки табиий пичанзорлар ва яйловлардан ҳам олинади.

Чўчқалар сопи ва чўчқа гўшти етиштириш ҳар 100 гектар ҳайдаладиган ҳамда пичанзорларининг 100 гектари ҳисобидан олинади. Чунки чўчқалар учун озик асосан ҳайдаладиган ерлар ҳамда пичанзорларда етиштирилади.

Интенсификаш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари тушунарли бўлиши учун 10-жадвал маълумотларини келтирамиз.

Жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинган хўжаликда интенсификаш даражаси ошган сарф интенсификашнинг иқтисодий самарадорлиги ҳам ортган. Масалан, ҳар 100 гектар қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобига тўғри келган қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати уч йил ичида 8% га ортган бўлса, шу даврда

10-жадвал. Қишлоқ хўжалигининг интенсификаш даражаси ва самарадорлигининг анализи.

Кўрсаткичлар	Биринчи йил	Иккинчи йил	Учинчи йил	Учинчи йил биринчи билганга нисбатан, %
100 га қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобига:				
Қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ асосий ишлаб чиқариш фонди қиймати, минг сўм	49,5	52,1	53,3	100
Муомала маблағларининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	7,0	7,3	9,1	130
Асосий ва муомала фондларининг жами, минг сўм	56,5	59,4	62,4	110,5
Энергетика воситалари, от кучи	23,1	230	265	114
Меҳнат сарфлари, киши соат	59,6	77,8	60,7	101,7
Меҳнат ҳақи, минг сўм	41,8	45,9	48,6	116,3
Пул ва материал сарфлари, минг сўм	22,7	22,8	21,7	95,6
Шундан: а) ўғит қиймати	5,3	5,3	4,4	188
б) ем-хашак қиймати	2,5	3,1	3,2	128
Жами меҳнат ва маблағлар сарфи, минг сўм	64,5	68,7	70,3	109
Шартли қорамолларга ўтказилган ҳайвонлар бош сопи, бош	19	17	21	110,6
100 га қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобига етиштирилди, ялпи маҳсулот қиймати, минг сўм	98,3	100,9	106,3	112,2

ҳар 100 гектар қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобига етиштирилган ялпи маҳсулот қиймати 12,2 фонзга кўпайган.

Энергетика ресурслари — машиналар (куч ва иш машиналари) ва асбоб-ускуналар, транспорт воситалари асосий ишлаб чиқариш фондларининг энг актив қисмидир. Қишлоқ хўжалиги бу воситалар билан қанчалик яхши таъминланган бўлса, қишлоқ хўжалик ишларининг энг қулай муддатларда ўтказиш ва ҳар бир ходимга тўғри келадиган экин майдонларининг кўпайиши учун шунча имконият яратилади. Натижада ялпи даромад яна ҳам ортади. Бизнинг мисолда келтирилган хўжаликда энергетика воситалари ҳар 100 гектар қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобига биринчи йили 234 от кучи тўғри келган бўлса, учинчи йилига келиб 266 от кучига ёки 14% га ошган.

6-боб. ЕРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АНАЛИЗИ

Анализнинг аҳамияти ва вазифалари

Ҳозирги куннинг энг муҳим вазифаларидан бири суғориладиган майдонларни кенгайтириш билан бир қаторда, ерни авайлаб асраш, унинг унумдорлигини сақлашдир.

Ер — эъзозлашни, тежаб-тергаб, оқилона фойдаланишни

талаб қиладиган тегибиз бойлақдир. Шу сабабли ундан оқилона фойдаланишни ташкил этиш — барчасини ва аввало қишлоқ хўжалигидаги барча ходимларнинг энг муҳим вазифасидир. Ердан тўғри фойдаланилган тақдирдагина унинг ҳолати яхшиланади, унумдорлиги ортади. Бу ўз навбатида хўжаликда муттасил юқори ҳосил олишга имкон яратади. Бинобарин, ернинг ҳосилдорлигини ошириш деҳқончилик маданиятини кўтаришда меҳнат унумдорлигини оширувчи асосий омил ҳисобланади.

Ер қишлоқ хўжалигида асосий восита ҳисобланади. Лекин у ўзининг айрим хусусиятлари билан бошқа воситалардан фарқ қилади. Жумладан;

1) ер бошқа асосий воситалар сингари ишлатиш мобайнида эскирмайди ва шидан чиқмайди. Аксинча ундан тўғри фойдаланилса, унумдорлиги орта боради;

2) ҳар қандай асосий воситаларни бошқа воситалар билан алмаштириш мумкин, лекин ерни алмаштириб бўлмайди;

3) бошқа воситалар сингари ер бир жойдан иккинчи жойга кўчирилмайди;

4) энг муҳими уни инсоннинг ҳоҳиши билан чексиз кўлайтириб бўлмайди. Чунки у табиатда чеклангандир. Шунинг учун ҳам хўжаликлар ўзларига бириктирилган ердан самарали фойдаланишлари зарур.

Бироқ, аҳолининг кўпайиши, йўллар, шаҳарларнинг кенгайиши ва саноатнинг жадал ривожланиши натижасида ҳар бир кишига тўғри келадиган ҳайдаладиган ер майдони ҳам тобора қисқариб бормоқда. Бу ҳол ҳам ердан унумли фойдаланишни тақозо қилади. Бинобарин, ҳар бир хўжаликда ердан самарали фойдаланиш чоралари белгиланиши керак.

Ердан қишлоқ хўжалигида фойдаланиш жараёнида унинг энг муҳим хусусияти доимий унумдорлигидир. Ернинг унумдорлик даражаси кўн жиҳатдан экинларнинг ҳосилдорлик даражасини, деҳқончилик ва чорвачиликнинг ялпи маҳсулот ҳажминини белгилайди.

Ердан фойдаланишнинг анализ қилишнинг асосий мақсади ва вазифаси:

ер фонди таркибини янада яхшилаш имкониятларини аниқлаш;

экин майдонларини энг қулай таркибини ишлаб чиқиш;

барча экинларнинг ҳосилдорлигини ва иқтисодий самарадорлигини имкон борича ошириш;

ернинг унумдорлигини янада кўтариш;

бўл ётган ерларни экинзорларга айлантириш;

ҳар бир гектар ердан самаралироқ фойдаланиш кабилардан иборатдир.

Ердан фойдаланишнинг анализ қилиш учун аввало ҳар бир хўжалик ўзига бириктирилган ер фондини билгани лозим. Колхоз ва совхозларга бириктирилган ерлар майдони ердан фойдаланиш ҳақида давлат томонидан берилган, номерланган

дафтарда кўрсатилган бўлади. Бу дафтарда колхоз ёки совхозга бириктирилган умумий ер майдони; ундан колхоз ёки совхоз ишлаб чиқаришида фойдаланиладиган жамоат ери; томорқа-хўжалик иморатлари билан банд бўлган ерлар алоҳида кўрсатилади.

Ҳар бир хўжаликда мавжуд бўлган «Ердан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи Давлат акти»да эса хўжаликда фойдаланиладиган ерларнинг чегаралари кўрсатилган бўлади. Ерларнинг турлари ва сифат таркибининг ўқитиши эса «Шпурли ер дафтаридан» олиш мумкин. Ҳар бир хўжаликда «Шпурли ер дафтаридан» ташқари «Хўжалик ичида ердан фойдаланиш режаси ҳам бўлади. Бу режада барча алмашлаб экиладиган майдонлар, иҳота дарахтзорлари учун ажратилган ер ва бошқа ҳар хил ерлар кўрсатилади.

Ер фонди ва ундан фойдаланиш

Ердан фойдаланишнинг анализ қилишда аввало қишлоқ хўжалик ерлари ҳажми ва структурасидаги ўзгаришларни ўрғаниш, ер территориясини ташкил қилиш ва алмашлаб экишни ўзлаштириш режасининг бажарилишини кўриб чиқиш, ердан фойдаланишнинг самарадорлигини аниқлаш кабиларга катта эътибор берилш керак.

Ер фондининг кенглиги жиҳатидан мамлакатимиз дунёда биринчи ўринда туради. СССР территориясининг умумий майдони 2227,5 млн гектарга тенгдир. СССР ер территориясининг катталиги жиҳатдан АҚШдан 2, 4 марта, Франциядан 18 марта, Англиядан 31 марта каттадир. Ўзбекистон ССРнинг умумий ер майдони тахминан 45 млн гектарни ташкил этади.

СССРда барча ер давлатнинг ягона ер фондини ташкил этади. Бу фонд фойдаланиш даражасига қараб 6 та категорияга бўлинади:

1. Аҳоли яшайдиган пунктларнинг ерлари. Бунга шаҳарлар, шаҳар типидagi посёлкалар ва қишлоқ ерлари киради;

2. Саноат, транспорт, курортлар, кўриқхоналар учун ажратилган ерлар;

3. Давлат ўрмон фонди ерлари. Бунга ўрмон билан қопланган, шунингдек, ўрмончилик хўжалигининг эҳтиёжи учун мўлжалланган ерлар киради;

4. Давлат ер запаслари. Бунга ердан фойдаланувчиларга муддатсиз ва узоқ муддат билан фойдаланишга берилган ерларнинг ҳаммаси киради;

5. Давлат сув фонди ерлари. Бунга дарёлар, кўллар, сув омборлари, каналлар, музликлар, сув хўжалиги нишоотлари билан қопланган ерлар киради;

6. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар. Бунга колхоз ва совхозларга қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун

бериб қўйилган ёки шу мақсадлар учун мўлжалланган ерларнинг ҳаммаси кирadi.

Ҳозирги кунда жумҳуриятимиз умумий ер майдони фонднинг 30 млн гектари ёки 65 фонзи колхоз ёки совхозлар ва бошқа қишлоқ хўжалик корхона ва ташкилотлари улушига тўғри келади.

Қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланиладиган ерлар ҳисобига ҳайдаладиган ерлар, экинзорлар, боғ, токзор, тутзор, пичанзорлар, яйловлар, партов, бўз ерлар ва томорқа учун ажратилган ерлар кирadi. Бу майдоннинг энг қимматли қисми суғориладиган ерлардир. Суғориладиган ерлар жумҳуриятимизда экин экиладиган умумий майдоннинг 60 фоизчасини ташкил қилади ва Ўзбекистон қишлоқ хўжалик илми маҳсулот қиймати-нинг 90 фонздан кўпроқ қисmini етиштириб беради.

Колхоз ва совхозларга бириктирилган ерларни сотиш ман этилган. Колхоз ва совхозлар ўзларига бириктирилган ерлардан тўлароқ ва унумли фойдаланишлари учун бўш ётган ерларни ишлаб чиқариш оборотига ўтказиш, ерларнинг мелiorация ҳолатини яхшилаш, захини қочирish, талон-торождан асраш-лари лозим.

Ердан фойдаланиш таркиби хўжаликнинг умум экин май-донига нисбатан фонз (%) ҳисобида белгиланади. Хўжалик-нинг ер фонди ва унинг таркибини анализ қилиш ер ресурс-ларининг сифат таркибини ўзгартириш имкониятларини аниқ-лашга ва уни яхшилаш тадбирларини белгилаб чиқишга им-кон беради.

Ер фонди таркиби асосида, далаларни ўғитлаш, алмашлаб экиладиган ерларда экинлар навбатида риоя қилиш тартиби белгиланади ҳамда ердан фойдаланиш таркибини яхшилаш учун зарур тадбирлар ишлаб чиқилади. Ер фондини анализ қилишда 11-жадвал формасидан фойдаланиш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, анализ қи-линаётган хўжаликда умумий ер майдони ўзгармаган. Ҳисобот йилида ҳақиқий ер майдонининг 29,7 фонзини қишлоқ хўжа-лик ерлари, 1,5 фонзини томорқа ерлари, 68,8 фонзини яйлов-лар ва 1 фонзини боғлар, узумзорлар, тутзорлар ва бошқа кўп йиллик дарахтлар ташкил этади.

Экин майдонлари ўз унумдорлиги жиҳатида баравар эмас. Ҳайдаладиган ерлар қишлоқ хўжалик экин майдонларининг энг актив қисмидир. Шунингдек, экинзорлар ҳам қишлоқ хў-жалигига яроқли ерларнинг асосига кирadi.

Жадвал анализидан кўришиб турибдики, хўжаликда экин-зорлар салмоғи ўтган йили 27,4 фонз бўлган, 28 фонз қилиб режалаштирилган. Бироқ, режа 28,6% қилиб адо этилган. Хў-жаликнинг ер майдони таркибига экинзорлар салмоғининг ор-тиши, ердан фойдаланишнинг яхшилаанаётганини кўрсатади. Хўжаликда фақат ҳайдаладиган ерларнинг салмоғи ортмасдан, балки унинг майдони ҳам ошган: ҳисобот йилида ўтган йилга

Кўрсаткичлар	Ер майдони, га			Ер фонди таркиби, умумий майдонга нисбатан		
	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	
		режада	ҳақи-қатда		режада	ҳақи-қатда
Умумий ер майдони	6015	6015	6015	100	100	100
Шу жумладан: қишлоқ хў-жалик ерлари	1706	1748	1787	28,4	29,1	29,7
шундан, ҳайдаладиган ер-лар	1521	1603	1599	25,3	26,7	26,6
Экинзорлар	1646	1686	1723	27,4	28,0	28,6
Томорқа ерлар	85	85	86	1,4	1,4	1,5
Яйловлар	4164	4120	4142	69,2	68,5	68,8
Боғлар, токзорлар ва бошқа кўп йиллик дарахтлар	60	62	64	1,0	1,0	1,0

нисбатан 78 гектарга кўпайган. Бу асосан яйловларни қисқа-риши ҳисобига бўлган. Яйлов майдони ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 22 гектарга камайган. Шунингдек, яйлов май-донининг умумий ер майдонига нисбатан салмоғи ҳам пасай-ган. Агар яйлов майдонининг салмоғи ўтган йили 69,2% ни ташкил қилган бўлса, 68,5% қилиб режалаштирилган. Ҳақи-қатда аса 68,8% бўлган. Бу хўжалик яйловларининг самарадор-лигини ошириш ҳисобига кўпайган. Шунингдек, хўжаликда томорқа ерларининг кенгайётганини ҳам кўрамли. Фақат май-донни кенгаймасдан, балки салмоғи ҳам 1,4 дан 1,5 га кўта-рилган. Бу хўжаликда меҳнатга қобилиятли ишловчиларнинг кўплаб тўпланиб қолишдан дарак беради ва хўжалик иқтисо-дидеги ривожлантиришини кўрсатади.

Хўжаликнинг ер фондини анализ қилишда унинг структу-расини яхшилаш имкониятларини қидирib топишга, мелiorа-ция тадбирлари — қурлиш, суғориш, шўр ювиш, шунингдек, ерга оҳак бериш, ерни гипс билан ўғитлаш ёрдамида унумсиз ерларни унумдор ерларга айлантириш йўли билан қўшимча майдонларни хўжалик оборотига жалб қилишларга асослиъ аътибор берилиши лозим.

Экин майдонлари таркиби

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши жараёнида ерни тобора унумдор бўлиб боришига эришил лозим. Бусиз ҳосилдор-лигини, меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот таппархилии камайтириш, ерларнинг ҳар бир гектаридан самарали фойда-ланиш вазибаларини ҳал этиб бўлмайди.

Ердап энг самаралп фойдаланишнинг ҳал қилувчи шартларидан бир-экин майдонлар таркибни тўғри белгилашдир. Экин майдонлар таркибни тўғри белгилаш ишлаб чиқаришнинг йўналишлар билан олишга, ҳўжалликнинг иқтисослашнинг яхшилашга, тармоқларнинг даромадини кўтаришга ва ҳўжалликда қандай техникани қўллаб қўллаш кераклигини аниқлашга ёрдам беради.

Экин майдонларнинг таркибни деганда умумий экин майдонига нисбатан экинларнинг ва % билан фойдаланадиган экинлар салмоғи тушунилади.

Экин майдонларнинг таркибни тўғри белгилаш ҳар қайси ҳўжалликнинг маҳсулотини реализация қилиш, зарур миқдорда ем-ҳашак запасларини вужудга келтириш ҳамда ички эҳтиёжларини қондириш, режаларнинг тўла ва ошириб бажарилиши учун зарур бўлган деҳқончилик маҳсулотларини энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаб қўллаб етиштириш имконини беради.

Экин майдонлар таркибни ўрганиш натижасида экинларнинг турлари бўйича улардан олинладиган ялпи ҳосилнинг миқдори аниқланади. Тўғри белгиланган экин майдони структураси давлатга маҳсулот топшириш юзасидан берилган топшириқнинг бажарилишини ва ҳўжаллик иқтисодиётининг мустаҳкамланишини таъминлайди. Экин майдонлар таркибни анализ қилишда 12-жадвал формасидан фойдаланиш мумкин.

12-жадвал. Экин майдонларнинг таркиби

Экинлар	Ўтган йили		Ҳисобот йили		Ўтган йилга нисбатан, ±	
	га	%	га	%	га	%
1. Дон ва дуккакли экинлар	136,6	8,3	146,5	8,5	+9,9	+7,2
2. Пахта	1208,2	73,4	1268,1	73,6	+59,9	+5,0
3. Картошка, полнз ва сабзавот	86,2	5,3	93,0	5,4	+6,8	+6,7
4. Жамп озиқ экинлар	126,7	7,7	137,8	8,0	+11,1	+8,8
5. Бор ва узумзорлар	13,8	1,2	20,7	1,2	+6,9	+50,0
6. Макка силоси	67,5	4,1	66,9	3,3	-0,6	-15,7
Жамп	1640	100	1723	100	+83,0	+5,1

Жадвалдан кўриниб турибдики, структурада биринчи ўринни пахта эгаллайди. Унинг салмоғи ҳисобот йилида 73,6 % ни ташкил қилган. Лекин бу кўрсаткич ўтган йилга нисбатан деярли ўзгармаган. Бунга асосий сабаб ҳисобот йилида анализ қилинаётган ҳўжалликда жамоат чорвачилигини ривожлантириш дон экинлари майдони ва озиқ экинлари майдонини кенгайтириш ҳисобида бўлган. Агар ўтган йили жамп экинлар ичда дон экинларининг салмоғи 8,3% ни ташкил қилган бўлса, ҳисобот йилида 8,5% га, озиқ экинлар 7,7 дап

8,0% га кўтарилган. Шунингдек, бу экинларнинг майдони ҳам анча кенгайган ва жамоат чорвачилигини ривожлантиришга, уш шиктисодий самарадорлигини оширишга ижобий таъсир кўрсатган.

Ердан фойдаланишнинг анализ қилишда, шунингдек, ерларнинг иқтисодий самарадорлигини ҳам аниқлаш керак. Ер бирлиги ҳисобига маҳсулот етиштиришнинг анализ қилиш бизга ердап самарали фойдаланиш даражасини аниқлаш имконини беради. У ҳўжаллик юритиш даражасининг энг муҳим кўрсаткичидир.

Ердан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини анализ қилишда фақат маълум бир ҳўжалликнинг бир неча йиллик кўрсаткичлари билан кўйилмасдан, балки уларни қўшиб илгори ҳўжалликларнинг ўртача кўрсаткичларига солиштириб ҳам ўрганиш лозим. Ердан фойдаланишнинг самарадорлиги ҳар 100 гектар ер ҳисобига қанча ялпи ва товар маҳсулоти қийматининг чиқишига ҳамда ялпи ва соф даромад тўғри келишига қараб белгиланади.

Ялпи маҳсулот қийматини аниқлашда таққослаш пархларидан фойдаланилади. Ялпи даромаднинг аниқлаш учун ялпи маҳсулот қийматидан молдй-пул сарфларини айириб ташлаш керак. Соф даромаднинг топиш учун эса ялпи даромаддан ил ҳақи олиб ташланади. Бинобарин, кинлоқ ҳўжаллик қўллаб чиқарилишининг иқтисодий самарадорлигини ошириш маҳсулот бирлигига энг кам меҳнат ва маблағ сарф қилган ҳолда ер бирлигидан зарур бўлган кинлоқ ҳўжаллик маҳсулоти чиқишини кўпайтиришга боғлиқ. Олинладиган ялпи маҳсулот нечоғлик кўп ва қилинадиган меҳнат ҳамда маблағ харажатлари қанчаллик кам, шунингдек, соф даромад нечоғлик катта бўлса, ердап фойдаланиш самараси ҳам шунча юкори бўлади.

Ер майдонини бирлигидан кўп маҳсулот чиқиши ерларнинг таркибига, уларнинг маҳсулдорлигига, экин майдонлар структурасига, етиштирилладиган маҳсулотнинг қийматига ва бошқа омилларга боғлиқдир. Ерлардап фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги анализ қилинганда маҳсулот олишдаги ўзгариш ушбу тармоқда фойдаланиладиган ярокли ҳар 100 гектар ер ҳисобидан кўриб чиқилади. Сўнгга аниқланган четга чиқиш кўрсаткичларига амал қилишб, у ёки бу ўзгаришга таъсир қилган сабаблар ўрганилади. Шунинг қайд қилиш керакки, аниқ бирор турдаги маҳсулот олпни кўрсаткичлари ҳисобланганда кинлоқ ҳўжаллиги учун мўлжалланган бутун ер майдони эмас, балки ҳўжалликнинг кўрсатилган тармоқлари билан ўзаро алоқадор ерлар ҳисобга олинади. Масалан, деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш ҳар 100 гектар ҳайдаладиган ер ҳисобидан ҳисобланади. Паррандачилик маҳсулоти эса доғли экинларнинг ҳар 100 гектари ҳисобидан ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини япада ошириш учун ердап фойдаланишнинг яхшилаш, маҳсулот бирли-

гига энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаган ҳолда ер бирлигидан деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари чиқишини кўпайтириш керак.

Ер ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини оширишда муҳим имкониятлардан бири ҳисобланади. Ер ресурсларида комплекс ва оқилона фойдаланиш учун давлат ер кадастрини олиб бориш лозим.

Ер кадастри бир қанча ерларнинг бир-бирига ҳар томонлама солиштириб кўрилиши асосида уларга иқтисодий жиҳатдан баҳо бериллишида фойдаланилади. У ернинг сифати ва иқтисодий баҳоси тўғрисидаги маълумотларни тартибга солиб туришга ёрдам беради.

Давлат ер кадастри ернинг табиий, хўжалик ҳолатлари тўғрисидаги аниқ ва зарур маълумотлар йиғиндисини, шунингдек, ердан фойдаланиш, унинг миқдори ва сифатини ҳисобга олиш, тупроқнинг ҳусусиятларини белгилаш ва иқтисодий баҳо бериш каби маълумотларни ўз ичига олади.

Давлат ер кадастрини олиб бориш ердан самарали фойдаланишни ва уни муҳофаза қилишни, халқ хўжалигини режалаштиришни, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини жойлаштириш ва яхшироқлаштиришни, шунингдек, ердан фойдаланиш билан боғлиқ бошқа хил халқ хўжалик тадбирларини амалга оширишни ташкил этиш мақсадларига хизмат қилади.

Ерларга иқтисодий баҳо беришда фойдаланиладиган ер кадастри — балл асосида ҳисобланади. Бунда маълум бир район ичида ҳар гектар ердан олинган ялпи маҳсулотнинг давлат харид баҳосидаги қиймати энг юқори бўлган хўжалик 100 баллга тенг деб олинади. Сўнгра шу хўжаликка нисбатан маҳсулот қиймати унван кўпроқ бўлган хўжаликларнинг ерлари қалча баллга тенг эканлиги аниқланади.

Ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун тупроқнинг умумдорлик даражасини акс эттирадиган агрогенноқ карталарни тузиш ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Бу — агро-техника тадбирлари, суғориш режими, ўғитлар системаси, мелiorация ишлари ҳажми, тупроққа ишлов беришни табақалаштириб олиб боришга имкон беради.

7-606. АСОСИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФОНДЛАРИНИНГ АНАЛИЗИ

Анализнинг вазифаси

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш — қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш ва келгусида хўжаликлар эконоикасини яхшироқ асосда янвожлантиришнинг зарур шартидир.

Илтепсивлаштириш жараёни қишлоқ хўжалигининг мод-

дий-техника базасини янада ошириш, колхоз ва совхозларнинг энергетика қувватини мустаҳкамлаш билан боғлиқдир.

Хўжаликнинг асосий воситалари билан кўплаб таъминланиши саноатнинг хом ашёга, шаҳар аҳолисининг эса мўл-кўл қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабининг қондиришда моддий-техника базаси бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам партия ва ҳукуматимиз асосий ишлаб чиқариш фондларини доимо янгиллаб келмоқда. Бу мақсадларга ажратиладиган капитал маблағларнинг улуши 1985 йилдаги 37% ўрнига 1990 йилда 50% га етади. Бу улуш айниқса, эскирган тармоқларда янада кўпроқ бўлади. Эскирган устуналарни ҳар йили ҳисобдан чиқариш коэффициентини ўрта ҳисобда 5—6 фондга, яъни белгиланган самарадорликни таъминлайдиган даражага етказилади. Кўёда тугилган янгиланиш кўламлари капитал ремонт харажатларини анча қисқартириш имконини беради.

Иқтисодий анализнинг асосий мақсади колхоз ва совхозларда мавжуд бўлган асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳозирги аҳволини, унинг структурасини ҳамда ҳаракатини ўрганишдир. Шу асосда улардан имкон борича тўла ва самарали фойдаланиш имкониятларини топилади. Ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни аниқлаш қўлганда хўжаликнинг бир неча йиллар мобайлида фонд билан таъминланишнинг ўсиши, асосий ва айланма фондларнинг таркиби аниқланади; мавжуд техникадан фойдаланиш даражаси аниқлаш қилинади; деҳқончилик ва чорвачиликдаги ишларни машинлаштириш даражаси топилади; ишлаб чиқариш фондларидан яхшироқ фойдаланиш имкониятлари белгиланади.

Асосий фондлар ва унинг таркиби

Қиймат формасида намойён бўладиган ишлаб чиқариш воситаларини фондлар деб аташ қабул қилинган.

Колхоз ва совхозларда ердан ташқари барча ишлаб чиқариш воситаларини соя ва қиймат жиҳатидан пул билан ҳисобланади. Асосий фондлар хўжаликда ишлаб чиқариш моддий-техника базасининг негизини ташкил этади. Улар ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини оширишда асосий малба ҳисобланади. Асосий фондлар ишлаб чиқаришда иштроқ этиш ҳусусиятига қараб асосий ва айланма воситаларга бўлинади. Асосий ишлаб чиқариш фондларига иморатлар, устуналар ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари, транспортнинг барча турлари, пррпация-мелiorация иншоотлари, электр станциялар, маҳсулдор моллар ва иш хайволлари, қўй йиллик дарахтар ва ийимати 100 сўмдан зиёд бўлиб, бир йилдан ортиқ хизмат килалиган инвентарлар киради. Асосий ишлаб чиқариш қуроллари ўзининг бошлангич қийматини маҳсулот таппархига аста-секин эскирини, еилиш патижасига қараб бир неча йил мобайлида ўтказилади. Ишлаб чиқариш фондлари совхоз ва бопка

давлат корхоналарида давлат мулк ҳисобланади ва шу корхонага бириктирилади. Давлат социалистик мулкни қўриқлайди ва уни қўпайтириш учун шароит яратиб беради. Давлат мулкни совхоз ишчиларининг умумий бойлиги, социалистик мулкнинг асосий формасидир. Колхозларнинг ишлаб чиқариш фондлари шу колхоз аъзоларининг умумий мулкдир. Яъни колхозлар ва кооператив ташкилотларнинг ҳамда уларга қарашли бirlашмаларининг ишлаб чиқариш фондлари шунингдек, бошқа мол-мулкларни уларнинг ўз мулкдир. Давлат колхоз-кооператив мулкни ривожлантиришга ва уни давлат мулкни билан яқинлаштиришга кўмаклашади. Ишлаб чиқариш фондларининг давлат (умумхалқ) ва колхоз-кооператив мулк формасидаги социалистик мулкни СССР иқтисодий системасининг тегиздир.

Ер ҳам асосий ишлаб чиқариш воситасига киради. Бироқ юқорида таъкидланганидек, у бошқа ишлаб чиқариш воситаларида бирмунча фарқ қилади: яъни ер жопи ва жонсиз маъжудотларнинг ҳаммаси учун умумий асосий восита ҳисобланади, у бошқа воситалар сингари эскирмайди, камаймайди ва қўпаймайди, ер табиийдир.

Бошқа асосий воситалар, масалан иморатлар, тракторлар аста-секин ейилиш, эскириш латijasида оқибат пшдан чиқиб боради. Уларнинг ўрнига янги иморат, янги техника ўрилади. Аммо ерни янгилаш мумкин эмас, ерни бошқа асосий ишлаб чиқариш воситалар сингари бир жойда пикничи жойга кўчириб бўлмайди. Ер табиатининг бир қисми бўлгани учун қишлоқ хўжалигида иқтисодий ва табиий тақдор ишлаб чиқариш элементлари чамбарчас қўшилиб кетади. Ер баҳолашмайди, сотилмайди ва сотиб олинмайди. СССРда ер халқ мулк, давлат мулкдир.

Айланмишдаги ишлаб чиқариш воситаларига асосан бир йил ичда фойдаланиладиган парсалар, яъни уруғлик, ўтти, нефть маҳсулотлари, ёпилди, запас қисмлар, ремонт материаллари, майда пшентарлар, ўсимлик зарарқўландарига қарши курашда ишлатиладиган заҳарли моддалар ва химикатлар, ёш чорва моллари, боқувга қўйилган моллар, мол озқаси ва турли хил асбоб-ускуналар қабилар киради. Айланмишдаги воситалар ишлаб чиқаришда бир пш ичкида пшпрок этади ва ўз қимматини етиштирилган маҳсулотлар устига бирданга ўтказилади. Масалан см-хашакнинг қиймати жорий йилда сутининг таппархига ўтади.

Муомала фондлар ишлаб чиқариш жараёнидаги аҳамиятга қараб икки гpуппaга: муомала ва муомала фондларига ажратилади. Муомала фондларга ёш моллар, парралдалар, ишлаб чиқариш запаслари ҳамда келгуси йил ҳосили учун қилинган пш харажатлари киради. Муомала фондларига тайёр маҳсулотлар ва маблағлари ва ҳисоб-китобдаги, яъни ташкилотлар ва айрим шахслар билан бўлган маблағлар киради.

Муомала фондлари билан ишлаб чиқариш фондлари бир-бири билан чамбарчас боғланган. Уларнинг ҳаммаси тақдор ишлаб чиқариш жараёнида доимий айланишда бўлади.

Совхоз ва колхозларда асосий ва муомала фондлари мунтазам равишда янгилаш ва тақомиллаштирилади, бу эса қишлоқ хўжалигини юксалтиришнинг зарур шарт бўлиб хизмат қилади. Колхоз ва совхозлар маблағларнинг ҳажми йиллик ишлаб чиқариш молли — режасида кўрсатилади, аммо маблағларнинг ҳажми мавсумга қараб ўзгариб туради.

Қўнчилиқ колхоз ва совхозларда деҳқончилик соҳасида ҳосили ўриш-йиғишгача бўлган ишлаб чиқариш ички давомиди муомала маблағлари талаб ортади, маҳсулот реализация қилина бошлаши билан бу талаб камай боради.

Ҳозирги кунда колхоз ва совхозлардаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркиби ишлатилиши ва йўлаланишига қараб уч қисмга бўлинади.

1. Қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлган асосий ишлаб чиқариш фондлари. Бу фондлар қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштириш учун бевосита қатнашади. Булар биро ва пшотлар, ирригация-мелиорация пшотлари, молхона-қуртхоналар, машиналар, тракторлар, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш ва хўжалик пшентарлари, пш ҳайволлари, маҳсулот моллар, қўн йиллик дарахтлар ва бошқалар киради.

2. Қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган ишлаб чиқаришда ишлатиладиган фондлар. Булар сапоат ишлаб чиқариш воситалари, қурилмиш учун керакли воситалар тайёрлайдиган корхоналар, савдо ва жамоат оқатлашши учун ажратилган биролар ва ҳоказолар киради. Бу фондлар ҳам хўжаликларининг ишлаб чиқаришда маълум аҳамиятга эгадир. Колхоз ёки совхоз бундай фондлар билан қалчаллик яхши таъминланган бўлса, меҳнатқиларининг маданий турмуш даражаси шунчаллик юқори бўлади. Бу ҳол, албатта, ишлаб чиқаришнинг юксалишига пжобий таъсир этади.

3. Ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган асосий фондлар (воситалар). Бу фондлар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайди, аммо колхозчилар ва совхоз ишчиларининг маданий маънвий аҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади. Буларга уй-жой хўжалиги, клублар, болалар боғчалари, яшлар, мактаблар ва уларнинг ускуналари, шифохоналар ва бошқалар киради.

Асосий воситаларининг ишлаб чиқаришда қатнашмишда пати пазар улар колхоз ва совхозларининг ишлаб чиқариш фаолиятида ҳам қилувчи аҳамиятга эга. Улар ишлаб чиқаришнинг моддий тегизли ташкил қилади. Ишлаб чиқариш воситалари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қўллаб етиштиришда ва хўжаликлар иқтисодиётини мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнайди.

Машиналар универсаллаштирилса, яъни уларнинг ҳар бири

бир неча меҳнат операцияларига мослаштирилса, улардан йил бўйи фойдаланиш имконияти яратилади. Механизаторлар зарур бўлиб қолган бир машинадан бошқасига ўтиб ишлаб олиш имкониятига эга бўлади. Натижада у бир неча ихтисос бўйича техникада узлуксиз фойдаланади. Асосий фондлар таркиби деб, жами асосий фондлар қийматига нисбатан бошқа фондлар қиймати нисбатининг тутган салмоғига айтилади. Фондлар қиймати ўзгариши билан унинг таркиби ҳам ўзгаради (13-жадвал).

13-жадвал. Асосий фондлар қиймати ва унинг таркибининг аналizi

Асосий фондлар	Ўтган йили		Ҳисобот йили		Ўзгариш: +, -	
	млн сўм	%	млн сўм	%	млн сўм	%
1. Қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлган	1041,1	53,3	1092,2	51,2	+51,1	+4,9
2. Қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган	60,6	4,4	86,4	4,1	+25,8	+42,6
3. Ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган	829,0	42,3	955,2	44,8	+126,2	+15,2
Жами	1930,7	100	2133,8	100	+203,1	+10,5

Келтирилган маълумотларга кўра, асосий ишлаб чиқариш фондлари йилдан-йилга ўсиб борган. Жами асосий ишлаб чиқариш фондларининг бир йиллик ўсиши 203,1 млн сўмни ташкил қилган ёки 10,5% га кўпайган. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг умумий суммаси кўпайиши билан бир қаторда, қишлоқ хўжалигида бевосита қатнашаётган асосий фондлар ҳам йилдан-йилга ошмоқда. Агар ўтган йили қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлган фондларнинг суммаси 1041,1 млн сўм бўлган бўлса, ҳисобот йилига келиб 1092,2 млн сўмга келтирилган. Бир йил мобайнида бу фонднинг ўсиши 51,1 млн сўм ёки 4,9% га кўпайган.

Анализ қилаётган хўжалигимизда, шунигдек, қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган фондлар суммасига ҳам кўпайган. Жумладан, қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган фондларнинг суммаси 25,8 млн сўмга ёки 42,6% га; ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган фондларнинг суммаси эса 126,2 млн сўмга ёки 15,2% га ошган.

Жадвалда яна шу нарса маълумки, анализ қилинаётган хўжаликда асосий фондлар қийматининг ортishi билан унинг структураси ҳам ўзгарган. Агар ўтган йили жами фондлар қийматининг фақат 53,3% ини қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш фондлари ташкил қилинган бўлса, ҳисобот йили бу фондлар қиймати 4,9% ортishiга қарамасдан 51,2% ни ташкил қилган ёки 2,7% га камайган. Бундай ўзгаришни қишлоқ хўжалигига ва ишлаб чиқаришга боғлиқ бўл-

маган фондлар қийматида ҳам кўриш мумкин. Лекин бу фондларнинг салмоғи ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан анча ўсган. Анализ қилинаётган хўжаликда ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган фондлар қийматининг ўсиши мазкур хўжаликда ходимларнинг маданий-маиший эҳтиёжининг қондиришга, яхшилашга жиддий эътибор берилаётганидан дарак беради. Хўжалик раҳбарлари ва мутахассислар асосий фондлар структурасини анализ қилиш билан бирга уларнинг ҳаракатини ҳам анализ қилишлари керак.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг муваффақиятли ишлаши кўп жиҳатдан асосий ва муомала фондларининг структурасини тўғри белгилашига боғлиқ.

Колхоз ва совхозларда асосий фондлар ҳамма вақт муомаладаги фондлар қийматидан бир неча бор ортқи бўлади: ўртача 65—70 фоизни ташкил қилади. Асосий фондлар ҳаддан ташқари ортқи ва муомала фондлар камчи бўлганда мавжуд ускуна, техника ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан тўғри фойдаланиб бўлмайди. Ва, аксинча, асосий фондлар етишмаганда айланма фондлардан тўлиқ фойдаланиб бўлмайди, уларнинг бир қисми ишлаб чиқариш жараёнига ўз вақтида қўшилмайди, ёки побуд бўлади.

Колхоз ва совхозларда асосий воситалар ҳамма вақт муомаладаги воситалар қийматидан бир неча бор ортқи бўлади. Хўжаликларнинг йўналишига қараб асосий ва муомала маблағларининг структураси турлича бўлади. Бу хўжаликларнинг йўналишига, унинг ишлаб чиқариш қуроллари билан таъминланishiга, иқтисодиётига ва бошқа омилларга боғлиқдир. Масалан, пахтакор колхоз ва совхозларда тракторлар, қишлоқ хўжалик машиналари ва асбоблари асосий воситалар қийматининг кўпчилиги қисминини ва чорвадор хўжаликларда эса озчилик қисминини ташкил этади.

Чорвачилик йўналишида бўлган колхоз ва совхозларда қурилишлар ва ишпоотлар, шунингдек, маҳсулдор чорва молларининг салмоғи анча юқори бўлади. Бу бир томондан, чорвачилик йўналишидаги хўжаликлар пахтачилик йўналишидагига нисбатан тракторлар, қишлоқ хўжалик машиналари ва асбоблари билан кам таъминланганлигини кўрсатади, иккинчи томондан ана шу хўжаликларда 3—4 тадан йирик чорвачилик фермалари мавжудлигини ва шу туфайли қурилишлар ва ишпоотлар, маҳсулдор чорва моллари кўпчилигини кўрсатади.

Муомала маблағларининг таркиби хўжаликнинг ишлаб чиқариш йўналишига боғлиқ. Дон, пахтачилик, сабзавотчилик хўжаликларида уруғчилик фондларига, минерал ўғитларга, деҳқончиликда тугалланмаган ишлаб чиқариш эҳтиёжларига кўпроқ маблағ сарфланади. Чорвачилик хўжаликларида эса ем-хашак, ёш моллар ва бўрдоқига ҳамда ўтлатиб боқилган чорва моллари жуда катта ўрни тутади. Колхоз ва совхоз — ишлаб чиқаришнинг муваффақиятли ривожлантириш учун иш-

лаб чиқариш воситаларининг ҳар бири ҳам зарурдир. Бунда ҳал қилувчи ўринли асосий ишлаб чиқариш воситаси эгаллайди. Хўжаликлар муомала маблағларида ушбу фойдаланиш учун уларга бўлган эҳтиёжнинг олдиндан нормативлар бўйича белгилаб қўйишлари лозим. Бунда муомала маблағларининг кўнлаб тўпланишига ёки етишмай қолишига асло йўл қўймасликлари керак. Хўжаликларда муомала маблағлари кўп бўлиши моддий ресурсларнинг ишга солиниш имконининг бермайдиган ёки уларнинг етишмай қолиши аксинча, хўжаликларининг ишлаб чиқариш фаолиятида қийинчилик туғдиради.

Асосий фондлар самарадорлигини ошириш учун асосий муомала фондларининг кўнайишини тўғри қўшиб олиб бориш лозим. Чунки асосий маблағларининг бир ўзи муомала маблағларсиз ишлаб чиқаришни ривожлантира олмайди. Йўмладан, ҳар гектар ер ҳисобига олинадиган маҳсулотнинг кўпайтирилиши муомала фондлар жумласига кирувчи уруғликнинг сифатига, фойдаланиладиган минерал ўғитлар ҳажмига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Маълумки, маҳсулдор чорва моллари ҳам асосий фондларга кирилади. Бироқ уларнинг маҳсулдорлиги кўп жиҳатдан муомала фондлар жумласига кирувчи ем-хашак билан қандай таъминланганлигига боғлиқдир. Шунингдек, асосий восита бўлган тракторлар етарли миқдорда бўлса, аммо айланма восита ҳисобланган эҳтиёт қисмлар ва ёнилғи етишмаса фондлар самарадорлигини ошириш ҳақида сўз юритиш ортиқча. Шунинг учун ҳам ҳар иккала фонд ўртасидаги исбатларни тўғри белгилаб, уларнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш лозим. Чунки айланма фондлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг таънарихида 30—40 ва ундан кўпроқ фонднинг ташкил қилади. Муомала фондларидан фойдаланишни яхшилаш учун биринчидан, уруғлик, ем-хашак, органик ва минерал ўғитлар, ёнилғи, ремонт материаллари ва бошқа материалларини тежаб-тергаб ишлатиш лозим. Иккинчидан, айланма маблағларининг айланаб туришини тезлаштириш керак. Уларнинг айланмиш вақтини қисқартириш ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширади. Бунинг учун хўжалик тезпишар ўсимлик навларини кенг жорий қилиш, молларни жадал боқиб семиртириш, тайёр маҳсулотни истеъмолчига етказиб бериш муддатларини қисқартириш, нормада ортиқча жамғармаларни камайтириш лозим. Хўжалик юқоридагиларга қатъий риоя қилса, у асосий ва айланма фондларининг ҳар бир сўми ҳисобига шунчалик кўп маҳсулот олади — хўжаликнинг даромади кўнаяди.

Чорвачиликда муомала фондларидан самарали фойдаланиш учун айниқса ем-хашакнинг тегишли миқдорда кўпайтириш зарур. Ем-хашак етиштириш суръатларининг маҳсулдор моллар сонининг кўпайиши суръатларидан паст бўлиши шу моллар маҳсулдорлигининг камайтилишига, ем-хашакнинг кўнлаб ортиқча сарфланишига, иривард натижада эса чорвачиликдаги асосий

фондлар самарадорлигининг пасайиб кетишига олиб келади. Шунинг учун муомала фондлар салмогини ошириш, уларнинг мақбул даражада бўлишини таъминлаш муомала фондларининг бош вазифаси бўлмоғи керак.

Муомала воситаларининг айланаб туришини тезлатувчи ва улардан фойдаланиш самарадорлигини оширувчи асосий омиллар уруғлик ва кўчат материаллари ҳамда ем-хашак таънарихини пасайтириш, насл олишни кўпайтириш, чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш, ёнилғи ва мойлаш материалларини тежаб-тергаб сарфлаш, минерал ўғитларнинг самарадорлигини ошириш, фойдаланилмайдиган ва ортиқча материалларни сотиб юбориш қабилардан иборат.

Асосий ва муомала маблағларини тўғри нормаллаштириш ва фойдаланиш колхоз ҳамда совхозларининг хўжалик фаолиятини яхшилашга, уларнинг рентабеллигини оширишга ёрдам беради. Маълумки, ишлаб чиқариш воситалари маҳсулот етиштиришда қатнашади. Улар ишлатиш даврида эскиради, шихоят, бир неча йил хизмат қилгандан кейин ишдан чиқади. Трактор ва қишлоқ хўжалик машиналарининг техник ва фойдаланиш кўрсаткичлари пасайганлиги туфайли техниканинг қиймати камаюди. Бу жараёни техниканинг ишлатилиши ёки бекор туришидан қатъий назар, содир бўлаверади. Чунки бекор ётган тракторнинг қисмлари занглайдиган, эскиради ва бошқа сабаблар туфайли яроқсиз бўлиб қолади.

Шунга кўра колхоз ва совхозлар асосий воситаларни тиклаш учун амортизация фонди ташкил қиладилар. Улар амортизация фондига трактор ва бошқа машиналарининг қиймати ва ишлатиш муддатига қараб ҳар йили маълум миқдорда маблағ ажратадилар. Ишлаб чиқаришда ўзининг аввалги қийматини маҳсулот қийматига аста-секин еийлиш, эскириш натижасида ўтказадиган воситаларга уларнинг амортизацияси дейилади. Амортизация маблағи эвазига машиналар эскириб ишдан чиққувча уларнинг қиймати тикланади ва бу маблағ ўрнига ўрин янги техника сотиб олишга сарфланади.

Асосий воситалар жисмоний (физик) ва маънавий еийлиши мумкин.

Жисмоний еийлиш — бу асосий воситаларининг ишлаб чиқаришда қатнашиши натижасида оз-оздан еийлиб туришидир. Масалан, машинанинг ишчи қисмлари едирилади, иморат ва иншоотлар ғурайди.

Маънавий еийлиш — бу асосий воситаларининг хўжаликлардан ишлаб чиқаришда иштирок этиш муддатлари тугамасдан ҳисобдан чиқиб кетишидир. Бундай воситалар хўжалик ҳисобидан даъват техник қаров комиссияси ижозати билан чиқарилади. Техниканинг маънавий эскириши натижасида совхоз ва колхозлар маълум даражада иқтисодий зарар кўрадилар. Бу зарарни камайтириш учун машиналардан самарали фойдаланиш, уларнинг ишини бир суткада бир смена эмас,

балки икки-уч смепада ташкил қилиш керак. Шунингдек, универсал машиналарни ишлаб чиқишда, уларнинг тезлигини ошириш ва агрегатнинг бир ўтишида ишнинг 2—3 турини бажаришнинг ҳам ҳисобга олиш лозим.

Асосий фондларнинг эскиришини қоплаш учун ҳар бир хўжалик керакли пул маблағларини жамғариб боради. Бу маблағни амортизация ажратмаси орқали олади. Хўжаликлар амортизация ҳисобидан бир қисм маблағни асосий воситаларни капитал ремонт ва қайта тиклаш учун сарфласалар, иккинчи қисmini эса кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришда янги асосий воситалар сотиб олиш учун сарфлайдилар.

Амортизацияга ажратиладиган маблағ нормасини иттифоқ ҳукумати белгилайди. Амортизация нормаси ҳар қайси восита учун алоҳида белгиланади, ишлаб чиқаришда қатнашадиган ва қатнашмайдиган воситалар учун маълум миқдорда ажратилади. Бунда асосан бухгалтерия ҳужжатларидан фойдаланилади. Қуйидаги мулклардан амортизация ҳисобланмайди: маҳсулдор моллардан, иш ҳайвонларидан, паррандалар, асалари уяларидан, янги барпо қилинган мевали боғлардан (фойдаланишга қадар) ва бошқалардан.

Амортизация суммасини бир йиллик миқдорини ҳисоблашда асосий воситаларнинг дастлабки (сотиб олинган ёки қурилган вақтдаги) қиймати, ишлаган муддати ёки ишнинг ҳажми, капитал ремонт қиймати, асосий воситанинг хўжаликда чиқиш вақтидаги қийматига доир маълумотлар бўлиши керак. Амортизация суммасини қуйидаги формуладан фойдаланиб аниқлаш мумкин:

$$A = \frac{K + PK - L}{T} = \text{сўм.}$$

Бунда: А — амортизация суммаси;

К — асосий воситаларнинг дастлабки қиймати, сўм;

РК — капитал ремонт қиймати, сўм;

Л — мулкларнинг хўжаликда чиқиш вақтидаги қиймати, сўм;

Т — мулкларнинг хизмат қилиш муддати, йил.

Амортизация учун ажратилган йиллик маблағ миқдори аниқланганда кейин амортизация нормасини белгилаш лозим. Бу кўрсаткич, амортизация маблағларининг асосий фондлар тўла қийматига муносабатини белгилайди. Амортизация нормасининг % иви аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланамиз;

$$A = \frac{(K + PK - L) \cdot 100}{K \cdot T} = \%$$

Мисол. Хўжалик иморатлари бўйича амортизация % и ҳамда суммаси аниқлансин.

Баланс қиймати 2420 сўм, 25 йил хизмат қилгани учун капитал ремонт қиймати 1260 сўм. Асосий воситанинг хўжаликда чиқиш вақтидаги қиймати 60 сўм.

$$A = \frac{2420 + 1260 - 60}{2420 \times 25} \times 100 = \frac{3680 - 60 \times 100}{60500} =$$

$$= \frac{362000}{605000} = 5,9 \%$$

$$A = \frac{2420 + 1260 - 60}{25} = \frac{3680 - 60}{25} = \frac{3620}{25} = 144,8 \text{ сўм}$$

Амортизация ажратмалари ишлаб чиқариш воситаларининг турига қараб ҳар хил ажратилади. Масалан, тракторлар ва комбайнлар бўйича амортизация ажратмалари улар томонидан бажарилган ишнинг миқдорига (тракторларнинг бажарган ишлари технологик картада олинади), автомашиналар амортизацияси суммаси автомашиналарнинг босиб ўтган ҳар 1000 км йўлга қараб (капитал ремонтлар амортизацияси эса ҳар бир хўжалик учун белгиланган норма бўйича олинади) аниқланади. Қуйида лккита мисол келтирамиз:

1. Мисол. ЗИЛ-130 автомашинаси бўйича 1 йилги капитал ремонт ва тўлиқ тиклаш учун амортизация суммаси ажратилсин. Баланс қиймати 3442 сўм. Машинанинг режали юриши 4000 км. Амортизация ажратмаси ҳар 100 км учун 0,50 %, тўлиқ тиклаш учун эса баланс қийматига нисбатан 13,2 % ажратилсин.

$$1) 3442 - 100$$

$$X - 0,50$$

$$X = \frac{3442 \times 0,50}{100} - \frac{1721}{100} = 17 \text{ сўм } 21 \text{ тиини}$$

Демак, капитал ремонт учун 17 сўм 21 тиини миқдорида йиллик амортизация суммаси ажратилиши керак;

$$2) 3442 - 100 \%$$

$$X - 13,2 \%$$

$$X = \frac{3442 \times 13,2}{100} = \frac{45434,4}{100} = 454 \text{ сўм } 34 \text{ тиини.}$$

Бу тўлиқ тиклаш учун ажратиладиган бир йилги амортизация суммаси;

3) 17, 21 сўм:40 миң км = 0,43 сўм. Бу ҳар 1000 км капитал ремонт учун ажратилган амортизация суммаси;

4) 454,34 сўм:40 миң км = 11 сўм 36 тиини. Бу ҳар 1000 км учун тўлиқ тиклашга ажратилган амортизация суммаси.

2-мисол. СК-5 «Нива» комбайни бўйича йиллик амортизация суммасини ҳамда бир гектар ер ҳисобига неча сўмдан амортизация суммаси тўғри келишини аниқлаш.

Комбайнинг баланси қиймати 5400 сўм бўлиб, йиллик иш унуми 450 гектарга тенг. Бир йиллик амортизация ҳақи баланси қийматига нисбатан 18,5% ни ташкил қилади

$$5400 - 100$$

$$X - 18,5$$

$$X = \frac{5400 \times 18,5}{100} = \frac{99900}{100} = 999 \text{ сўм.}$$

Натижа йиллик амортизация суммасини билимиз. 999 сўм : 450 га = 2 сўм 22 тпйи. Бу бир гектар ерга ажратилган амортизация суммаси. Амортизацияга маблағ ажратиш бу машиналар ишлатилган даврда уларнинг баҳосини батамом жамғариб қўйиш имконини беради ҳамда хўжалик раҳбарлардан техникадан самарали фойдаланиш ва уларни тўғри сақлашни талаб қилади.

Асосий фондлар ҳаракати

Хўжаликда ҳар йили кўплаб миқдорда асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳаракатда бўлиб туради. Ата шу фондлар ҳаракатини анализ қилмасдан туриб улардан унумли фойдаланиш мумкин эмас. Буни учун эса энг аввало воситаларнинг турлари бўйича, йил охирида йил бошига нисбатан ҳамда йил мобайнидаги ҳаракатини кўриб чиқиш лозим.

Хўжаликда асосий воситаларнинг ҳаракатини анализ қилишда аввало уларнинг яроқлилик даражасини кўриб чиқиладди. Асосий фондларнинг яроқлилик даражаси йил бошига ва йил охирига нисбатан ҳисобланади ва % билан белгиланади. Асосий фондларнинг яроқлилик даражасини аниқлаш учун жами асосий фондлар қийматида асосий фондларнинг тузилиш қиймати айириб ташланиб, чиққан айирма суммаси яна жами асосий фондлар қийматига тақсимланади. Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда йил бошида жами фондлар қиймати 2185 минг сўмни ташкил қилиб, асосий фондларнинг тузилиш қиймати 325 минг сўмга тенг бўлган. Бу ҳолда асосий фондларнинг йил бошидаги яроқлилик даражаси 85,2% ни ташкил қилади ($2185 - 325 : 2185 = 85,2\%$).

Асосий фондларнинг йил охиридаги яроқлилик даражаси ҳам худди йил бошидаги сингари аниқланади. Лекин бунда, йил охиридаги маълумотлардан фойдаланилади. Бизнинг мисолда йил охиридаги жами фондлар қиймати 2392 минг сўм бўлиб, асосий фондларнинг тузилиши 375 минг сўмдир. Унинг яроқлилик даражаси 84,3% га тенг ($2392 - 375 : 2392 = 84,3\%$).

Асосий фондларнинг ҳаракатини ўрганишда, шунингдек,

хўжаликда фондларнинг эскириш ва янгиланиш фондларини ҳам билиш лозим. Бу бизга хўжаликда йил давомида асосий воситаларнинг қанча фонзи эскириб, қанчаси янгиланганини билишга ёрдам беради. Шунга асосланиб, хўжалик кейинги йилларда асосий фондлардан янада унумли фойдаланиш тадбир-чораларини белгилайди.

Асосий фондларнинг эскириш фонзини топиш учун йил мобайнида жами эскирган асосий фондлар қийматини 100 га кўпайтириб уни йил бошидаги жами асосий фондлар қийматига бўлиш лозим. Масалан, хўжалик йил бошида 2185 минг сўмлик асосий фондга эга бўлиб, у йил мобайнида яна 150 минг сўмга камайган. Бу ҳолда мазкур хўжаликда фондларнинг эскириши —

$$\frac{\text{фондларнинг эскирган суммаси} \times 100}{\text{фондларнинг йил бошидаги суммаси}} = \frac{150 \times 100}{2185} = 6,9\% \text{ ни}$$

ташкил этган.

Асосий фондларнинг янгиланиш фонзини топиш учун хўжаликда йил мобайнида жами келган асосий фондлар қийматини 100 га кўпайтириб, уни йил охиридаги жами асосий фондлар қийматига бўлиш керак. Масалан, хўжалик йил мобайнида 357 минг сўмлик фонд олиб, унинг йил охиридаги асосий фондлар қиймати 2392 минг сўм бўлган. Бу ҳолда анализ қилинаётган хўжаликда фондларнинг янгиланиши 14,9% бўлган:

$$\frac{\text{фондларнинг келиши} \times 100}{\text{фондларнинг йил охиридаги суммаси}} = \frac{357 \times 100}{2392} = 14,9$$

Фондлар ҳаракатини анализ қилиш 14-жадвалда келтирилган.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, асосий қилинаётган хўжаликда янги фондларнинг келиши йил бошидаги фондларга нисбатан 16,3% ни ташкил қилган. Лекин шу давр пинда 6,9% фонд ҳисобдан чиқарилган. Йил давомида жами фондлар қиймати 9,5% кўпайган. Шунингдек хўжаликда қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган фондлар қийматининг келиши йил давомида камайиб, аксинча уларнинг ҳисобдан чиқарилиши ортган. Жумладан қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган фондларнинг келиши 30,8% бўлган ҳолда, уларнинг ҳисобдан чиқарилиши 38,5% ташкил қилган.

Анализ натижалари яна шунини кўрсатадики, хўжаликда асосий фондларнинг тузилиш қиймати йил охирида йил бошига нисбатан 15,4% кўпайган. Натижада асосий фондларнинг яроқлилик даражаси 85,2% дан 84,3% га камайган. Бу эса хўжаликда асосий фондлардан яхши фойдаланилмаётганини кўрсатади. Келажакда хўжалик улардан унумли фойдаланиш учун

14-жадвал. Фондлар ҳаракатининг анализи

Кўрсаткичлар	Йил бошидаги қиймати	Йиллик ҳаракати				Йил охирида	
		Йил мобайнида келгани		Йил мобайнида ҳисобдан чиқарилган		қиймати	Йил бошига нисбатан, %
		қиймати	Йил бошига нисбатан, %	қиймати	Йил бошига нисбатан, %		
1. Қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлган фондлар	1263	123	9,7	62	4,9	1324	104,8
2. Иш ҳайвонлари ва маҳсулдор моллар	101	49	48,6	42	41,6	108	106,8
3. Қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган фондлар	13	4	30,8	5	38,5	12	92,4
4. Ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган фондлар	808	181	22,4	41	5,1	948	117,3
5. Жамий фондлар	2185	357	16,3	150	6,9	2392	109,5
6. Асосий фондларнинг тузилиши	325	—	—	—	—	375	115,4
7. Асосий фондларнинг яроқлилик даражаси, %	85,2	—	—	—	—	84,3	—
8. Фондларнинг эскирилиши, %					6,9	—	—
— $5^1 + 100$							
5 ¹							
9. Фондларнинг янгиланиши, %							
$5^2 \times 100$							
5 ²			14,9				

жиддий чоралар кўриши лозим бўлади. Буни сабабини билиш учун хўжаликда актлар бўйича асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқариллигини текшириш, шунингдек, улар ўз муддатида ҳисобдан чиқарилган ёки чиқарилмаганини билиш лозим. Шу асосда унумли фойдаланиш чораларини белгилаш керак.

Қилинган анализга кўра хўжаликда фондларнинг эскирилиши фондн камайиб, янгиланиши ортган. Жумладан, фондларнинг эскирилиши 6,9% ни ташкил қилгани ҳолда янгиланиши 14,9% кўтарилган.

Хўжаликнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланиши ва қуролланиши

Экилар ҳосилдорлигини ошириш ва чорва молларнинг маҳсулдорлигини кўтаришга қаратилган агрозоотехника тадбирларининг ўз вақтида bajarиллини ҳар бир хўжаликнинг ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланиш даражасига боғлиқдир. Чунки асосий ишлаб чиқариш воситалари ҳисоблан-

ган қишлоқ хўжалик машиналари киши меҳнатиини енгиллаштиради ва меҳнат унумдорлигини оширади.

Колхоз ва совхозлар техника билан етарли таъминланмаса, қишлоқ хўжалик пишларини, айниқса, мавсумий пишларини ўз вақтида ўтказиб бўлмайди. Экилар машиналар ёрдамида парварини қилинганда, уларнинг яхши ривожланиши учун тупроқда биологик жиҳатдан қулай шароит яратилади.

Ҳар бир хўжаликда фондларни анализ қилиш билан бир қаторда шу хўжаликнинг асосий фондлар билан қандай таъминланганини ёки қуролланганини ҳам кўриб чиқиш лозим. Бу хўжаликдаги мажбур асосий ишлаб чиқариш воситаларининг иш унумини оширишга, унда халқ фойдаланилмай келмаётган резервларни аниқлашга, уни тезроқ ишлаб чиқаришга жорий қилишга ёрдам беради.

Бир ходим ҳисобига олинган асосий фондлар қийматини анализ қилишда фонд билан таъминланиш ва қуролланиш кўрсаткичидан фойдаланиш хўжаликнинг тахвика билан қуролланганини, унинг энергия ресурслари ҳажмида содир бўлган ўзгаришларни баҳолаш имконини беради.

Фонд билан қуролланиш — қишлоқ хўжалигида банд бўлган ҳар бир ходимга тўғри келган асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматидир. Фонд билан таъминланиш — қишлоқ хўжалигига яроқли 100 гектар ер ҳисобига тўғри келган, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларидир. Бу текки кўрсаткич хўжаликнинг умуман асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланишини характерлайди ҳамда муайян давр мобайнида содир бўлган ўзгаришларни баҳолаш имконини беради. Хўжаликнинг фондлар билан қай даражада таъминланганлиги ва қуролланганлигини анализ қилишда 15-жадвал формасидан фойдаланиш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ҳисобот йилида қишлоқ хўжалигига доир асосий воситаларнинг ўртача

15-жадвал. Хўжаликнинг фондлар билан таъминланиши ва қуролланишининг аналити

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Ўзгариш	
			+	—
1. Қишлоқ хўжалигига доир фондлар, минг сўм	1041,1	1092,2	+51,1	+4,9
2. Қишлоқ хўжалик ерлари, га	1283,7	1311,1	+27,4	+2,1
3. Ўртача колхозчилар сонин, киши	325	321	—4	—1,2
4. 100 га ер ҳисобига фонд билан таъминланиш, минг сўм (1 устун: 2 устун)	81,1	83,3	+2,2	+2,7
5. Ҳар бир ходим ҳисобига фонд билан қуролланиш, минг сўм (1 уст:3 уст)	3,25	3,40	+0,15	+4,6

йиллик қиймати ўтган йилга нисбатан 4,9% га ёки 51,1 миш сўмга кўнайган. Шу даврда фонд билан таъминланганлик даражаси 2,7% га, фонд билан қуролланганлик даражаси эса 4,6% га ошган.

Хўжаликнинг фонд билан таъминланishi ва қуролланishi ни анализ қилишдан таниқари, уларнинг самарадорлигини ҳам кўриб чиқиш зарур. Чунки бу хўжаликнинг ишлаб чиқаришига бевосита таъсир этади (16-жадвал).

16-жадвал. Хўжаликнинг фондлар билан таъминланishi ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсири

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Ўтган йилга нисбатан	
			+	—
100 га ер ҳисобига фонд билан таъминланishi, миш сўм	81,1	83,3	+2,2	+2,7
Пахтачиликда меҳнат сарфлари, к/с:				
1 гектарига	1327,8	1379,2	+51,4	+3,8
1 центнерига	38,6	38,1	—0,5	—1,3
Ҳосилдорлик, га/ц	34,4	36,2	+1,8	+5,2
1 ц пахта таниқари, сўм	49,2	47,8	—1,4	—2,8
1 га пахта майдони ҳисобига олинган даромад, сўм	2064	2172	108	+5,2
1 киши-соат ҳисобига				
а) етиштирилган пахта, кг	89,1	95,0	+5,9	+6,6
б) олинган даромад, сўм	53,47	57,01	+3,54	+6,6

Жадвал маълумотлари асосий фондларнинг ортиб бориши ва улардан самарали фойдаланиш меҳнат унумдорлиги ва пахта ҳосилдорлигининг ўсишига, ҳар центнер пахта таниқарлиги пасайишига имкон беришини кўрсатиб турибди. Хўжаликнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланishi ошган сари, ҳар гектар пахта майдони ҳисобига олинган даромад ҳам оша боради. Жадвалдан маълум бўлдики, анализ қилинган хўжаликда ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан пахта ҳосилдорлиги 1,8 центнерга ёки 5,2% га; меҳнат унумдорлиги, яъни бир центнер пахтани етиштириш учун қилинган харажат 0,5 киши-соатга камайган. Бир центнер пахта тархи эса 1 сўм 40 тиғига кам бўлиб, ҳар гектар пахта майдони ҳисобига олинган даромад 108 сўмга ёки 5,2% га кўнайган. Ҳар киши ҳисобига етиштирилган пахта 5,9 килограмми ёки 6,6% га, даромад эса 3 сўм 54 тиғига кўнайган. Бу кўрсаткич колхоз ва совхозлар ишлаб чиқариш фондлари билан қанчалик яхши таъминланган бўлса ва улардан ушумли фойдаланилса, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги шунчалик юқори бўлишини кўрсатади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, хўжаликлар ҳаддан

таниқари техника билан таъминланса ортқча техника амортизация суммаси ошиб, уларнинг ушумдорлиги пасайиб кетади (17-жадвал).

17-жадвал. Колхозларнинг техника билан таъминланганлигининг анализи

100 га сугориладиган ерда тўғри келган қўш маҳсулотлар сонини группаси	Группадаги колхозлар сонини	Шаранга таъминланган трактор ҳисобига бақариладиган ишлар ҳисобига, га	1 га сугориладиган ерда ҳизмат қилган қўш техника қиймати, сўм	Ҳосилдорлик, га/ц	1 га пахта майдонидан олинган, сўм		
					Янги маҳсулот	Янги даромад	Соф даромад
37 гача	18	900	500	34,5	1872	1153	344
37,1—42	12	992	448	38,6	2026	1407	176
42,1—47	15	1087	505	36,5	1921	1332	412
47,1	17	1206	513	40,5	2282	1552	582
Ушдан юқори	21	1072	582	37,5	1871	1407	408

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ҳар 100 гектар ерда фақат 47,1 тадан техника тўғри келган группа колхозларида техникадан ушумли фойдаланилганлиги туфайли бир гектар пахта майдонидан олинган янги даромад маҳсулот қиймати, янги даромад ва соф даромад энг кўн бўлган.

Фондларнинг иқтисодий самарадорлиги

Асосий фондларни кўнайиши ва тақомилланиши улардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини оширишни тақозо қилади. Ўз навбатида бу фондлар самарадорлигини оширишга қаратилган комплекс тадбирларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишни асосий вазифа қилиб қўйди.

Фонд самарадорлигини иккита кўрсаткич билан аниқланади. Фонд самарадорлигининг биринчи кўрсаткичи, бу қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қийматининг бир сўмига ёки 100 сўмига қанча янги маҳсулот етиштирилганлиги билан аниқланади. Янги даромадининг фонд қийматига нисбатан *фонд қиймати* дейилади.

Маҳсулот етиштириш вақтида фондлардан қанча кам фойдаланилса ёки хўжалик ўша фонднинг ўзи билан кўпроқ маҳсулот олса, фонд самарадорлигининг даражаси шунчалик юқори бўлади. Фонд самарадорлигининг иккинчи кўрсаткичи бу олинган янги маҳсулот қийматининг ҳар бир сўмига ёки 100 сўмига қанчадан ишлаб чиқариш фондлари тўғри келганлиги билан аниқланади. Фондларни янги даромадига нисбатан *фонд сифати* дейилади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларида фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини маълум кўрсаткичлар системаси

пфодайди, жумладан: ҳар 100 сўмлик асосий ишлаб чиқариш фондларига ва ҳар 100 га ерга тўғри келадиган ялпи маҳсулот қиймати, ялпи ва соф даромад; меҳнат унумдорлигининг ўсиши, ходимларнинг қишлоқ хўжалигидан халқ хўжалиги тармоқлари учун бўшатиб олиниши, рентабеллик ва бошқалар.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичи бу қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қийматининг бир сўми ҳисобига ялпи маҳсулот етиштиришдир. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан ва муомала воситаларидан фойдаланиш самарадорлиги одатда, фойда нормаси бўйича — соф даромад (фойда) нинг асосий ишлаб чиқариш фондлари ва муомала воситалари йиллик ўртача қийматига нисбатан сифатида баҳолалади. Аммо бу кўрсаткичларнинг фондлардан фойдаланиш самарадорлигининг ўсишини ўрганишда қўйлаш мақсадга мувофиқ эмасдир. Соф даромад (фойда)нинг миқдори боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш харажатларига сотиб олинган материаллар баҳосининг ўзгариши ҳамда колхозчилар ва совхоз ишчиларининг меҳнат ҳақларини мухтазам олиб бериш ҳам таъсир этади. Шу сабабли фондларнинг самарадорлиги ва рентабеллик ишлаб чиқариш фаолиятининг яхшиланishi ёки ёмонлашини пати-жаспдаги эмас, балки кўрсатилган омиллар таъсири остида ҳам ўзгаради. Фондларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва фойда нормаларининг ҳақиқий маълумотлари режадаги маълумотлари режадаги маълумотлар ҳамда янгор хўжаликлар кўрсаткичлари билан таққослангандаги фондлардан фойдаланиш самарадорлиги ҳақида тўғри тасаввур беради.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигининг ўзгаришини ўсиши ҳар 100 га ер, ишланган ҳар бир киши-соатга тўғри келадиган ялпи маҳсулот (таққослама баҳоларда), ялпи ва соф даромад даражаси аниқроқ пфода этади. Асосий фондлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги ҳақида бирмунча тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун фондлар самарадорлигининг ўзи билангила теклавлмасдан, балки кўрсаткичларининг барча системасини анализ қилиш лозим.

Бу кўрсаткичларининг ўзгаришига табиий ва бошқа тасо-дифий омиллар таъсири бўлмаслиги учун ҳисобот маълумот-лари одатда корхона томонидан кейинги 4—5 йил ичида эришилган ўртача кўрсаткичлар билан таққосланади. Кенгай-тирилган трактор ишлаб чиқариш шароитида корхоналарининг ишлаб чиқариш фондлари тобора тўлдириб боришмоқда. Ҳис-обот даврида бу фондлар кейинги тўрт йил ичидаги ўртача йиллик миқдордан 30,8 фоиз юқори бўлган. Уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш режаси ҳам ошириб бажарилган (18-жадвал).

Асосий фондларининг ўсиш суръатлари ялпи маҳсулотнинг

18-жадвал. Анализ қилинаётган хўжаликда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги

Кўрсаткичлар	Анализ қилинаётган хўжалик						Хисобот йилида район бўй-ича ўртача	Анализ қилинаётган хўжа-лининг район бўйича ўрта-ча кўрсаткичга нисбатан, %
	ўртача кейинги 4 йил ичида	Режада	ҳақиқатда	режанинг бажарилиши, %	ҳисобот йилида кейинги 4 йил ичидаги ўртачага нисбатан, %			
Қишлоқ хўжа-лигига мўлжал-ланган ишлаб чи-қариш фондлари-нинг қиймати (минг сўм)	8164,0	10046,0	10674,5	106,3	130,8	9344,1	114,2	
Ялпи маҳсулот минг сўм	5758,1	8193,7	7785,8	95,0	135,2	6368,0	122,3	
Фондларнинг са-марадорлиги, сўм	70,5	81,5	72,9	99,4	103,4	68,1	107,0	
Ялпи маҳсулот-нинг тўғри кели-ши: сўм	141,7	122,6	137,1	111,8	96,8	146,7	93,5	
а) 1 киши-соатга, сўм	2,05	2,53	2,48	98,0	121,0	2,23	111,2	
б) 100 га қишлоқ хў-жалик ери га, минг сўм	52,4	74,6	70,9	95,0	135,3	64,0	110,8	

ўсиш суръати билан қатъий мувофиқ бўлиши керак. Хўжалик ишлари тўғри олиб боришда ялпи маҳсулотнинг ўсиш суръ-ати асосий фондларининг ўсиш суръатидан ортиб боради. Би-нобарин, бундай фондларга бўлган эҳтиёж маҳсулот бирлигига ҳисоблаганда камайиб боради. Анализ қилинаётган хўжаликда ялпи маҳсулотнинг ўсиш суръати асосий фондларининг ўсиш суръатидан бирмунча олдидадир. Натижада эса фондларнинг самарадорлиги 3,4% га ошган ва фондларга бўлган талаб даражаси эса 3,2% га камайган.

Асосий фондларининг ўсиш суръати ерлардан фойдаланиш самарадорлиги юқори бўлиши учун зарур шарт-шароитлар яратган. Натижада ҳар 100 га ер ҳисобига ялпи маҳсулот етиштириш 18,5 минг сўмга кўнайган.

Иш кучи ва асосий ишлаб чиқариш фондлари — ишлаб чиқаришнинг муҳим омилларидир. Шу сабабли ишлаб чи-қариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигига баҳо бе-ришда меҳнат унумдорлигининг ўсишини ҳисобга олмаслик

потўғри бўлур эди. 18-жадвал маълумотларидан анализ қилинган хўжаликда меҳнат унумдорлигини ўсиб бораётганлиги кўриниб турибди. Ҳисобот йилида у кейинги йиллардаги ўртача йиллик даражадан 21% га ошган.

Юқоридаги кўрсаткичлар асосий ишлаб чиқариш фондларида фойдаланишни умумий равишда пфода этади. Янада чуқур анализ қилиш эса асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш резервларини топиш учун асосий фондларнинг айрим тур ва гуруҳларидан фойдаланишнинг ҳар томонлама ўрнатилиш талаб қилади.

Энергетика ресурслари ва уларнинг таркиби

Қишлоқ хўжалигининг техника жиҳатдан қуролланиш даражасининг энг асосий кўрсаткичи, унинг энергетика ресурслари (тракторлар, автомашиналар, ҳар хил двигателлар) билан таъминланиш даражасидир. Қишлоқ хўжалиги бу воситалар билан қанчалик яхши таъминланган бўлса, режадаги ишларни энг қулай муддатларда ўтказиш ва ҳар бир ходим ҳисобига тўғри келадиган экин майдонлари ва моллар боши сонни кўпайтириш учун шунча яхши имконият яратилади.

Ҳозирги даврда қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва уни комплекс механизациялаштиришнинг етарли даражада ривожланган энергия базасисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Шуниги учун ҳам кейинги йилларда хўжаликларга қўйлаб техникаларнинг кириб келиши натижасида уларнинг энергия билан қуролланиш даражаси кескин ошди. Маълумки, жумҳуриятимизнинг суғориладиган ерларда, пахтачилик билан шугулланадиган колхоз ва совхозларда меҳнатни етарли даражада энергия билан қуроллантирмасдан туриб, меҳнат унумдорлигини ошириб бўлмайди.

Электр энергиядан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Ҳозирги пайтда электр колхоз ва совхозларда механик двигателларни ҳаракатга келтирадиган энг муҳим энергия манбаларидан бири бўлиб қолди.

Энергетика ресурслари ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этиб, меҳнат унумдорлигининг кескин ўсишига, маҳсулот сифатининг яхшилланиши ва унинг таннархисининг пасайишига олиб келади. Шуниги учун ҳам энергетика ресурслари асосий ишлаб чиқариш фондларининг актив қисми ҳисобланади. Энергетика ресурслари — бу трактор, комбайн, автомашинанинг двигателлари ва стационар двигателлар, электр моторлар, электр аппаратлари, пш ҳайвонлари ва бошқалардир. Қишлоқ хўжалигида энергетика воситаларининг қувватини ўлчанг бирлиги қилиб, механик от кучи (75 кгм/с) қабул қилинган.

Иш ҳайвонларининг механик от кучига айлантиришида СССР Марказий статистика бошқармаси (СССР МСБ) ишлаб чиқар-

ган коэффициентларга амал қилинади. Чупончи от ва катта ёшдаги туя шартли равишда 0,75 от кучига, хўкизининг қуввати эса 0,50 от кучига, эшак 0,60 от кучига тенг. Электр энергиянинг 1 кВт соати 1,36 от кучига тенг деб белгиланган.

Энергетика воситаларининг анализ қилишда хўжаликнинг энергетика воситалари билан таъминланишининг ҳамда энергетика воситалари билан қуролланишининг аниқлаш жуда муҳимдир. Хўжаликнинг энергетика воситалари билан таъминланиши деганда ҳар 100 гектар экин майдонига энергетика қувватининг тўғри келиши тушунилади. Бошқача айтганда хўжаликнинг энергетика воситалари билан таъминланганлигини аниқлаш учун унинг жами энергетика қувватини қишлоқ хўжалик ерлари майдонига бўлиш лозим. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\mathcal{E}_{\text{от}} = \frac{Ж_{\text{эп}} 100}{\mathcal{E}_m}.$$

Бунда: $\mathcal{E}_{\text{от}}$ — хўжаликнинг энергетика воситалари билан таъминланиши, от кучи;

$Ж_{\text{эп}}$ — жами энергетика воситалари қуввати, от кучи;

$\mathcal{E}_m$ — экин майдони, га.

Энергетика воситалари билан таъминланиши ҳар 100 гектар ҳисобидан олингани учун 100 га кўпайтирамиз. Қуйида хўжаликнинг энергетика воситалари билан таъминланганлигини аниқлашга мисол келтирамиз.

Мисол. Хўжаликнинг экин майдони 2024 гектар. У умумий қуввати 6954 от кучига тенг бўлган энергетика воситалари билан таъминланган. Бу ҳолда хўжаликнинг энергетика воситалари билан таъминланиши қуйидагича бўлади:

$$\mathcal{E}_{\text{от}} = \frac{2060 \times 100}{2024} = 102 \text{ кВт га тенг.}$$

Хўжаликнинг электр қуввати билан қуролланиши деганда бир ходим ҳисобига электр қувватининг тўғри келиши тушунилади. Уни қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$\mathcal{E}_{\text{кк}} = \frac{Ж_{\text{эк}}}{\mathcal{E}_{\text{хс}}}$$

Бунда: $\mathcal{E}_{\text{кк}}$ — хўжаликнинг электр қуввати билан қуролланиш, кВт;

$Ж_{\text{эк}}$ — жами электр қуввати, кВт;

$\mathcal{E}_{\text{хс}}$ — ўртача ходимлар сон, киши.

Мисол. Ўртача ходимлар сон 1082 киши бўлган хўжаликда 2060 киловатт қувватга эга бўлган электр энергиядан фойдаланилган. Бу ҳолда хўжаликнинг электр қуввати билан қуролланиши:

$$\Xi_{\text{кч}} = \frac{2000}{1082} = 1,9 \text{ киловаттга тенг.}$$

Асосий фондлар ичида механик ва электр воситалар энг асосийлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам энергетика воситалари фонднинг анализ қилишда уларнинг сон ва структурасини от кучи ҳисобида кўриб чиқиш муҳимдир. Бу эса хўжаликда энергетика воситаларининг қайси тури кўпроқ ривожланаётганини, у хўжалик иқтисодиётига қанчалик таъсир этаётганини билишга имкон туғдиради.

Энергетика воситаларининг от кучи ҳисобидаги сон колхоз йиллик ҳисоботининг 21 — формасида инвентаризация якунида келтирилади. Хўжаликнинг энергетика қуввати таркиби 19-жадвалда келтирилган.

19-жадвал. Энергетика воситалари ва унинг таркиби

Энергетика воситаларининг тури	Йил бошида		Йил охирида		Ўзгариш +, -	
	энергетика қуввати, от кучи	%	энергетика қуввати, от кучи	%	энергетика қуввати, от кучи	%
1. Механик деталлар	8291	83,7	8729	83,3	+438	105,3
2. Электр двигателлар	1607	16,2	1591	15,4	-16	99,0
3. Иш ҳайвонлари (механик куч ҳисобида)	11	0,1	15	0,2	+4	136,4
Жами энергетика воситалари	9909	100	10335	100	+426	104,3

Жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинаётган хўжаликда энергетика воситалари таркибида энг асосий ўрнини механик воситалар эгаллаган. Унинг салмоғи йил давомида оғиб борган. Агар йил бошида механик воситаларининг салмоғи 83,7% ни ташкил қилган бўлса, йил охирига келиб 84,4% га ёки 0,7% га кўпайган. Механик воситаларнинг фақат салмоғигина кўпаймасдан, балки унинг энергетика қуввати ҳам ошган. Унинг энергетика қуввати йил давомида 438 от кучига ёки 5,3% га ошган. Бироқ, электр воситаларининг қуввати 16 от кучига ёки 1% га камайган. Шунингдек, унинг салмоғи ҳам 0,8% га пасайган. Иш ҳайвонларининг энергетика қуввати эса аксинча 4 от кучига ёки 36,4% га кўпайган. Унинг салмоғи эса 0,1% дан 0,2% га кўтарилган.

Энергетика воситалари таркибида иш ҳайвонлари энергетика қуввати салмоғининг настлиги ҳамда уларнинг абсолют миқдорининг кам бўлишига асосий сабаб кейинги йилларда қишлоқ хўжалигида от-улов ўрнига кўплаб механик куч, яъни машиналардан кенг фойдаланилишидир. Энергетика воситала-

ри ҳажмида механик двигателлар қуввати ва электр энергия ҳиссасининг кўпайиши ҳамда иш ҳайвонлари қувватининг ҳиссаси кам бўлиши унинг сифат жиҳатдан ривожланганлигини билдирадиган кўрсаткичлардир.

Машина-трактор паркдан фойдаланишнинг анализи

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий-техника базасини мустаҳкамлашда тракторларнинг аҳамияти каттадир. Шунинг учун ҳам партия ва ҳукуматимиз қишлоқ хўжалигида механизациядан кенг фойдаланиш учун барча тадбирларни амалга ошириб келмоқда, уни жадал ривожлантирмоқда.

Хўжаликларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришни механизациялаш даражасини ошириш ҳамда иқтисодий жиҳатдан қулай ва самарадор бўлган қишлоқ хўжалик машиналари билан ўзгусиз таъминлаш ва машина-трактор паркдан унумли фойдаланиш хўжаликни пастексив ривожлантиришнинг моддий асоси ҳисобланади.

Кейинги йилларда қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий-техника базаси анча мустаҳкамланди. Машина-трактор парклари кучсиз, тезлиги кам, кўп ёшилги талаб этадиган тракторлар ўрнига иқтисодий жиҳатдан қулай, кучли ва тез юрарлари билан таъминланмоқда. Машина паркнинг кенгайиши қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатининг энергия билан таъминланишини янада яхшилайд.

Машиналар кенг комплексдан фойдаланиш натижасида қишлоқ хўжалигига онд асосий ишларнинг кўпчилигини тўла механизациялаш имкони яратилди. Деҳқончиликнинг бошқа бир қатор тармоқлари чунончи, сабзавот уруғини сочиш 61%, сабзавот экиш 21%, картошка қазини 69%, пичан ўриш 84%, пичан гарамлаш 43%, сомон гарамлаш 31% механизацияланган.

Чорвачиликдаги жуп қирқини, сипир соғини, молларни сугориш, ем тарқатиш ва гўшларни тозалаш (йиғиштириш) ишлари ҳам жадаллик билан механизациялаш устида жиддий иш олиб борилаёт.

Лекин пахтачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларидаги барча меҳнат жараёнларини тўла механизациялаш учун зарур бўлган машиналар комплекси ҳамон тўлиқ вужудга келтирилгангача йўқ. Хўжалик ички сугориш системасини тозалаш, яғналаш, ўтоқ қилиш, чеканка қилиш, ўсув даврида сугориш, сугориладиган пайкалларни текислаш ва ҳоказо ишларда ҳали ҳам қўл меҳнатидан фойдаланилмоқда.

Колхоз ва совхозларда тракторлар сонининг йил сайини ўсиши, уларнинг сифати ҳамда структурасининг яхшилланиши машина-трактор паркнинг техника билан кўпайтирибгина қолмай, балки уларда тобора самарали фойдаланишни ҳам тақозо этади. Хўжаликлар олинган машина ва механизмлардан

тўғри фойдалансалар, тракторлар учун сарфланган харажатларни қоплаганига қолмай, балки катта фойда ҳам кўриши мумкин. Чунки хўжаликнинг керакли машиналарга етарли даражада эга бўлиши экинларни ўз вақтида, сифатли қилиб, агротехника қоидаларига асосан экиш ва ишлов бериш йўли билан уларнинг ҳосилдорлигини ошириш, ҳашаротларга ва турли зараркундаларга қарши курашиш, ҳосилини қулай муддатларда йиғиб-териб олиш йўли билан уни nobуд бўлишидан сақлаб қолш шикопини беради.

Бироқ, кўнгини хўжаликларда машинадан фойдаланиш ва уларни сақлаш қоидаларига тўлиқ роя қилганига, техник хизмат қилишнинг сифатсизлиги ва техник қаровнинг пастлиги туфайли кўп миқдордаги машиналар бекор туриб қолаётир, муддатидан олдин ишдан чиқмоқда ва ҳисобдан ўчирилмоқда. Ёшлар ва мойлаш материаллари сарфи аниқ ҳисобга олинмайдн. Тракторларнинг ишда смепа коэффициентини анча паст даражада. Уларнинг ҳаммаси маҳсулот таппархнин қимматлаштириб колхоз ва совхозларга, умуман давлатга катта зарар етказмоқда. Машинадан унумли фойдаланиш ўз навбатида маҳсулотга сарфланадиган жами меҳнатни сезиларли даражада камайтиришга, қўл меҳнатини енгиллаштиришга олиб келади. Қўл кучи билан бажарилаётган ишлар машиналар билан бажарилса, хўжалик ишлаб чиқариш харажатларини тежаш имконига эга бўлади. Натижада хўжалик ана шу бўшаган ишчи кучидан янги ўзлаштирилаётган ерларда ва хўжаликнинг бошқа соҳаларида ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш учун фойдалана олади.

Техникадан яхши фойдаланилса қўшимча равишда машина ва тракторлар сотиб олишга эҳтиёж қолмайди, техника сотиб олиш учун сарфланган маблағлар ўрни тезроқ қопланади. Техника муддатида эрта ишдан чиқса, хўжаликлар янгисини сотиб олишга мажбур бўлади. Оқибатда механизациялаштирилган ишлар ва маҳсулот таппархни қимматга тушади. Масалан, 40 та механизатор бўлган хўжаликда трактордан фойдаланиш 10% яхшиланган тақдирда хўжалик 40 та трактор билан 44 та тракторнинг ишнин бажаришга эришади. Ёшобарини, 2 та трактор қийматига тенг бўлган маблағ тежаб қолнади. Аммо кўпгина хўжаликлар заруратнинг иқтисодий томонини ҳисобга олмасдан техника сотиб олаверадилар. Натижада баъзан хўжаликлар ортқча техникага эга бўлиб, улар мавсум мобайлида техникадан тўла фойдаланмайдилар. Шунинг учун ҳар бир хўжалик мавжуд тракторлардан унумли фойдаланиш йўллариин анализ қилиб туриши лозим.

Машина-трактор паркидан фойдаланиш, тракторлар паркдан фойдаланиш коэффициентини, смена коэффициентини, механизацияланган ишлар таппархни каби кўрсаткичларда ўз ифодасини топади. Бу кўрсаткичлар бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, уларни биргаликда олиб анализ қилингандагина

машина-трактор паркидан қай даражада фойдаланилаётганини тўғрисида тўла тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Машина-трактор паркни анализ қилишни барча тракторларнинг иш ҳажмлари бажарилишини аниқлашдан бошлаш керак.

Иш ҳажми дегадда йил давомида эталон ҳисобида бажарилган умумий шартли гектар тушунилади. 1972 йил 1 январга қадар трактор ишини ўлчаши бирлиги сифатида «бир гектар шартли ҳайдаш», битта шартли трактор ўрнида эса ўртача 15 от кучига эга бўлган трактор олинади. Лекин бу ўлчов бирлиги энергия ва меҳнат сарфи ҳамда бажарилган иш бирлигига кетган вақт бўйича аниқ бир миқдор кўрсаткичига эга эмас эди. Шунингдек, бунда тушроқ шароити, майдоннинг ўлчами, рельефи, ҳосилдорлик кабилар ҳам ҳисобга олинмаган.

Айни вақтда тракторлар ишини 15 от кучига ўтказиш коэффициенти ҳам мақсадга мувофиқ эмас эди. Чунки катта қувватли тракторлар учун иш 15 от кучига ўтказиб ҳисобланганда кучсиз тракторларнинг иш унумидан ҳам камайиб кетди. Аксинча кучсиз тракторларнинг иш унумдорлиги кучли тракторлар иш унумига нисбатан ошиб кетди. Масалан, СССР Марказий статистика бошқармаси маълумотларига кўра ДТ-75 ва К-700 тракторларининг бажарган иш 15 от кучи ҳисобидан олинганда МТЗ тракторига нисбатан 24—32%, ДТ-54 тракторига нисбатан 11—20% паст бўлган. Кам қувватли ДТ-20 ва Т-16 тракторларининг 15 от кучи ҳисобидан бажарган иш эса К-700 тракторига нисбатан 50% гача юқори бўлган.

Буларнинг ҳаммаси «шартли гектар» ва 15 от кучи ҳисобидан трактор бўйича коэффициентларини алмаштиришнинг янги ва янада мукамал усуллариин яратиш эҳтиёжини туғдирди.

1972 йил 1 январдан бошлаб трактор ишларини ўлчаши ва ҳисобга олишининг янги системасига ўтилди. Булга кўра трактор ишини ўлчаши бирлиги сифатида «шартли эталон гектар», битта шартли трактор қуввати ўрнида эса «шартли эталон трактор» қабул қилинди.

Колхоз ва совхозларда, одатда турли марка ва қувватдаги тракторлардан фойдаланилади. Шу сабабли бу тракторларни таққослаш мумкин бўлиши учун уларни шартли бирликка ўтказиш лозим бўлади. Шартли эталон трактор учун смепа вақтининг бир соати ичида шартли эталон гектар иш бажарувчи ДТ-75 тракторни қабул қилинган. Ана шу тракторларга нисбатан саноатимизда ишлаб чиқарилувчи ҳар бир маркадаги тракторни шартли эталон тракторга ўтказиш коэффициенти белгиланган. Шартли эталон гектар учун эталон бўйича талаб қилинадиган қуйидаги шартларда бир гектар ерли ҳайдашга тенг иш ҳажми белгиланган: чуқурлиги 22—22 см; агрегатнинг ҳаракат тезлиги нисбий қаршилик 0,50 кг, см²,

тупроқ памлиги 20—22% гача, дала конфигурацияси тўғри ва рельефи текис — дегиз сатҳидан 200 м гача юқори бўлганда 5 км/соатли ташкил этади.

Тракторларда бажариладиган ишларнинг физик ҳажмининг шартли эталон гектарга айлантириш учун айлантириш коэффициентлари қўлланилади. Шартли эталон гектарларга айлантириш ишининг турига, даланинг узунлигига ва трактор маркаларига қараб, тармоқлар бўйича алоҳида-алоҳида белгиланган.

Физик тракторларни шартли эталон тракторга айлантириш учун айлантириш коэффициентларидан фойдаланилади. Эталон трактор сифатида смена вақтининг бир соатида 1 га шартли эталон гектар ериш ишлайдиган трактор қабул қилинган. Коэффициентлар тракторларнинг ҳар қайси маркаси учун смена ёки бир соатлик иш нормаси бўйича белгиланади.

Физик тракторларни шартли эталон тракторларга айлантириш коэффициентини смена вақтининг бир соатлик эталон иш унумини кўрсатади. Шунга кўра айлантириш коэффициентларининг сонини, эталон иш унуми ҳам шунчалик юқори бўлади.

Трактор ишларини ўлчаши ва ҳисобга олишининг янги системасига ўтиш трактор ишларини ҳисобга олишни тартибга келтиришга, машина-трактор паркдан фойдаланиш даражасини тўлароқ аниқлаш ва техник қаровлар ҳамда ремонтлар учун маблағ ва ёшилган сарфлини тўғри режалаштиришга анча қулайликлар яратади.

Физик тракторларни шартли эталон тракторларга айлантириш билан бир қаторда хўжаликдаги ўртача йиллик тракторлар сонини тўғри аниқлаш ҳам муҳимдир.

Хўжаликдаги ўртача йиллик физик тракторлар сонини аниқлаш учун: дала ишлари вақтида хўжаликка келган янги тракторлар сонини шу тракторларнинг ишлаган кунга кўпайтириб, чиққан натижадан хўжаликдаги мавжуд тракторларнинг далада ишлаган трактор-кунларига бўлиш керак. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\bar{Y}_T = \frac{Y_T \cdot T_K}{M_{TK}}$$

Бу ерда: $\bar{Y}_T$ — ўртача йиллик физик тракторлар сонини;

Y_T — дала ишлари вақтида келган янги тракторлар сонини;

T_K — янги тракторларнинг ишлаган кунлари;

M_{TK} — хўжаликдаги мавжуд тракторларнинг далада ишлаган трактор кунлари.

Мисол. Хўжалик йили давомида 6 та янги Т-4А тракторини олган. Уларнинг ҳар бири дала ишларида 180 кундан ишлаган. Хўжаликдаги мавжуд тракторлар жами 260 кун ишлаган. Бун-

да, янги тракторларнинг ўртача йиллик сонини ($\frac{6 \times 180}{260} = \frac{1080}{260} = 4$ та) 4 та тракторга тўғри келади.

Хўжаликдаги физик тракторлар шартли тракторларга айлантирилганда сўнг, трактор паркнинг тузилишини анализ қилиш лозим. Чунки шундай қилмасдан туриб, хўжаликдаги мавжуд тракторлардан қанчалик фойдаланилаётганлигини аниқлашимиз қийин.

Трактор паркнинг тузилиши деганда турли хил маркадаги тракторларнинг хўжаликнинг шартли эталон тракторлар ҳисобидаги жами шартли тракторлар сонига бўлган нисбати тушунилади.

Шартли эталон тракторлар сонини аниқлашгандан сўнг, биз хўжаликнинг тракторлар билан қанчалик таъминланганлигини анализ қилишимиз мумкин. Хўжаликнинг тракторлар билан таъминланганини ҳар 100 гектар экинзорга тўғри келган шартли эталон тракторлар сонини билан аниқлаш мумкин. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$T_T = \frac{Ш_T \cdot 100}{Э_M};$$

Бу ерда: T_T — хўжаликнинг тракторлар билан таъминланганини, дона;

$Ш_T$ — шартли эталон тракторлар сонини, дона;

$Э_M$ — экинзор майдони, га.

Масала, 2074 гектар экинзорга эга бўлган хўжаликда жами 36,63 шартли эталон трактор бўлиб, шундан 19,04 тасини зашжирли ва 19,59 тасини гилдиракли тракторлар ташкил қилади, дейлик. Бу ҳолда хўжаликнинг ҳар 100 гектар экинзор ҳисобига тракторлар билан таъминланганини қуйидагича бўлади:

$$T_T = \frac{36,63 \times 100}{2074} = \frac{3663}{2074} = 1,85 \text{ дона (жами маркадаги эталон тракторлар);}$$

$$T_T = \frac{19,05 \times 100}{2074} = \frac{1904}{2074} = 0,91 \text{ та (зашжирли эталон тракторлар);}$$

$$T_T = \frac{19,59 \times 100}{2074} = \frac{1959}{2074} = 0,94 \text{ та (гилдиракли эталон тракторлар);}$$

Хўжаликдаги ҳар 100 гектар экинзор ҳисобидаги тракторлар сонини аниқлаганимиздан сўнг, бу кўрсаткичларни норматив бўйича солиштиришимиз керак. Ҳар 100 гектар экинзор ҳисобига тўғри келган тракторлар сонини норматив бўйича солиштирганнимизда хўжаликнинг тракторлар билан қанчалик тўғри таъминланганлигини билиш имконига эга бўламиз.

Анализ қилинаётган ушбу хўжаликда ҳар 100 гектар экинзор ҳисобига жами 1,85 та шартли эталон трактор, шу жумладан: 0,91 та занжирли ва 0,94 та ғилдиракли шартли эталон тракторлар тўғри келади. Бироқ, норматив бўйича ушбу хўжаликда ҳар 100 гектар экинзор ҳисобига жами 2 та, шу жумладан: занжирли трактордан 0,8 та ва ғилдиракли трактордан 1,2 та шартли эталон трактор бўлиши лозим. Бу ҳолда анализ қилинаётган хўжалиkning тракторлар билан таъминланиши қуйидагича:

$$\text{жами тракторлар билан таъминланиши} \left(\frac{1,85 \times 100}{2} = \frac{185}{2} = 92,5\% \text{ га}; \right.$$

$$\text{занжирли тракторлар билан таъминланиши} \left(\frac{0,9 \times 100}{0,8} = \frac{90}{0,8} = 112,5\% \text{ га}; \right.$$

$$\text{ғилдиракли тракторлар билан таъминланиши} \left(\frac{0,94 \times 100}{1,2} = \frac{94}{1,2} = 78,3\% \text{ га тенг.} \right.$$

Демак, ушбу хўжаликда ғилдиракли тракторларни кўпайтириш лозим. Чунки ғилдиракли тракторлар ҳар 100 гектар экинзор ҳисобига норматив талабларга яисбатан фақат 78,3% гина қопланган ҳолос. Ғилдиракли тракторлар норматив талабига жавоб бериш учун ҳар 100 гектар экинзор ҳисобига яна 0,26 тадан (1,20—0,94) эталон тракторга ошириш лозим.

Трактор паркдан умуми фойдаланиш учун хўжаликда тракторларнинг йиллик иш қувварининг самарасини анализ қилиш керак. Чунки йил мобайнидаги иш қувварини сони ҳам мавсумдаги иш ҳажмига таъсир этади ва йил давомида қишлоқ хўжалик машиналаридан қанчалик фойдаланилаётганини кўрсатади. Хўжаликда тракторларнинг иш қувваридан қай даражада фойдаланилаётганини билиш учун қуйидагиларни аниқлаш лозим: 1) иш қувваридан фойдаланиш коэффициенти; 2) битта тракторнинг ишлаган машина-қуларни; 3) битта тракторнинг ишлаган машина-смена сони; 4) сменалардан фойдаланиш коэффициенти.

Юқоридagi кўрсаткичлар тўғри аниқлашнинг керак. Чунки тракторнинг сменадаги вақтидан ва сменалик иш коэффициентидан фойдаланиш имконияти тракторларнинг қувварини нормасига аниқ таъсир кўрсатади. Тракторларнинг иш қувваридан фойдаланиш коэффициентини билиш бизга мавжуд тракторлардан қай даражада фойдаланилаётганини аниқлашга ёрдам беради.

Тракторларнинг иш қувваридан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун бундан, жами шартли тракторларнинг ишлаши керак бўлган иш қувварини топиш керак. Бунинг учун бир йилда битта тракторнинг ишлаши мумкин бўлган қувварини сонига шартли эталон тракторларни кўпайтириш лозим. Масалан, 54 та шартли эталон трактори бўлган хўжаликда ҳар бир трактор 290 кундан ишласа, у ҳолда жами шартли тракторларнинг ишлаши керак бўлган иш қувварини (290 кун x 54 та эталон трактор) 15660 кунга тенг бўлади.

Иккинчидан, хўжаликда барча тракторларнинг ҳақиқатда ишлаган машина-қуларини сонини жами шартли тракторларнинг ишлаши керак бўлган иш қувварини сонига бўлиш керак. Масалан, хўжаликдаги барча тракторлар ҳақиқатда 9161 машина-кун ишлаган бўлса, у ҳолда тракторларнинг иш қувваридан фойдаланиш коэффициенти ($9161:15660=0,59$) 0,59 га тенг бўлади. Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, анализ қилинаётган хўжаликда мавжуд тракторларнинг иш умумидан фақат 59% фойдаланилган, ҳолос. Қолган 41% тракторнинг иш қувварини фойдаланилмаган.

Битта тракторнинг ишлаган машина-қуларини аниқлаш учун ҳамма тракторларнинг ишлаган машина-қуларини сонини физик тракторлар сонига бўлилади. Агар хўжаликдаги ҳамма тракторларнинг ишлаган машина-қуларини сонини 9161, физик тракторлар сонини 78 деб фараз қилсак, у ҳолда битта тракторнинг ишлаган машина-қуларини сонини $\frac{9161}{78} = 117$ маши-

па-қуларга тенг бўлади.

Битта тракторнинг ишлаган машина-сменасини аниқлаш учун ҳамма тракторларнинг ишлаган машина-сменаларини сонини физик тракторлар сонига бўлиш керак. Бизнинг мисолда ҳамма тракторларнинг ишлаган машина-сменаларини сонини 11088, Бу ҳолда битта тракторнинг ишлаган машина-смена сони $\frac{11088}{78} = 142$ га тенгдир.

Сменалардан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун тракторларнинг бир йилда ишлаган машина-сменалар сонини уларнинг бир йилда ишлаган машина-қуларини сонига бўлиш керак. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$C_{\text{фк}} = \frac{M_{\text{сс}}}{M_{\text{кк}}}$$

Бу ерда: $C_{\text{фк}}$ — сменалардан фойдаланиш коэффициентини;

$M_{\text{сс}}$ — бир йилда ишлаган машина-сменалар сони;

$M_{\text{кк}}$ — бир йилда ишлаган машина-қуларини сони.

Демак, тракторларнинг сменалардан фойдаланиш коэффициенти $\frac{11088}{9161} = 1,2$ га тенг. Сменалардан фойдаланиш коэф-

фициенти сарф қилинган машина-қушларидан бир суткада қанчалик унумли фойдаланилганлигини билдиради. Тракторларнинг иш қушларидан фойдаланишни аналлиз қилиш 20-жадвалда келтирилган.

20-жадвал. Тракторларнинг иш қушларидан фойдаланишнинг аналлиз

Тартиб сон	Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Жорий йил		Фарқи, %	
			режада	ҳақиқатда	Ўтган йилдан	режадан
1	Жами физик тракторлар	78	90	91	116,7	101,2
2	Шартли эталон тракторлар	54	67	70	130,7	104,5
3	Жами шартли тракторларнинг ишлаган керак бўлган иш қушлари (290 кун 2 гр)	15660	19430	20300	123,6	104,5
4	Ҳамма тракторларнинг ишлаган машина-қушлари сон	9161	7772	7999	87,3	102,9
5	Иш қушларидан фойдаланиш коэффициенти (4 гр; 3 гр)	0,59	0,40	0,39	66,2	97,5
6	Битта тракторнинг ишлаган машина-қушлари (4 гр; 1 гр)	117	86	88	75,2	102,4
7	Ҳамма тракторлар ишлаган смелалар сон	11088	9097	10104	91,1	111,1
8	Битта трактор ишлаган машина-смела сон (7 гр; 1 гр)	142	101	111	78,2	109,9
9	Смелалардан фойдаланиш коэффициенти (7 гр; 4 гр)	1,2	1,2	1,3	108,4	108,4

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, аналлиз қилинган хўжаликда тракторлардан фойдаланиш жорий йилда режадаги ва ўтган йилги кўрсаткичларга нисбатан пасайган. Натижада физик ва эталон тракторлар сонининг ортishiга қарамасдан иш ҳажми фақат 1,7—4,8 фоизга ошган, холос.

Иш вақтидан етарли фойдаланимаслик сабабларидан бири — агрегатнинг техник сабаблар билан бекор туриб қолишидир. Бекор туриш ҳоллари кўпчилиги натижасида смелали нормасининг бажарилгани 1,2—1,3 коэффициентга тенг бўлмоқда. Тракторларнинг узок вақт бекор туриб қолиши техник қаровнинг қопиқарсиз ташкил этилишидан ва ремонт ишлари сифатининг пастлигиндан келиб чиқади.

Демак, эндиги вазифа хўжаликда тракторларнинг сонини оширмасдан, мавжудларидан унумли фойдаланишдир. Анализ шунини кўрсатмоқдаки, агар мазкур хўжалик, тракторлардан

унумли фойдаланганда эди, шартли тракторларнинг бир йиллик иш унуми ўтган йилдагига нисбатан 41% га (100—59), жорий йилда эса режа бўйича 60% га (100—40), ҳақиқатда 61% га (100—39) ошган бўлар эди.

Хўжаликда шунингдек, тракторларнинг иш смелаларидан ҳам тўлиқ фойдаланилмаган. Жадвалдан кўришиб турибдики, тракторларнинг смелалардан фойдаланиш коэффициенти 1,2—1,3 га тенг. Бошқача қилиб айтганда, тракторлар фақат бир смелада ишлаган. Чунки ўртача битта тракторнинг бир кунлик иш кун 8 соат давом этадиган бўлса, у ҳолда битта тракторнинг бир суткадаги иш қушининг узунлиги ($1,2 \times 8 = 9,6$) 9,6 соат ва ($1,3 \times 8 = 10,4$) 10,4 соат бўлганлиги кўрамиз. Демак, тракторларнинг иш унумдорлигини ошириш учун бу ерда ҳали фойдаланилмаётган жуда кўп имкониятлар мавжуд.

Тракторларнинг иш қушлари билан бир қаторда уларнинг бажарган ишларини аналлиз қилиш ҳам муҳимдир. Хўжаликдаги тракторларнинг бажарган ишларини аналлиз қилиш учун қуйидагиларни: битта шартли ва битта физик тракторнинг бир йилда бажарган ишини; битта тракторнинг кунлик ҳамда битта тракторнинг бир смелада бажарган ишини билиш лозим.

Колхоз ва совхозларда қишлоқ хўжалик машиналари кўпайган сари улардан самарали фойдаланиш масаласига кўпроқ аҳамият берили талаб қилинмоқда. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигининг янада ошиши, маҳсулотлар таъиар-хилининг пасайиши ва хўжаликлар иқтисодининг мустаҳкам-ланиши кўп жиҳатдан машиналарнинг иш унумига боғлиқ. Машиналарнинг иш унуми кўпичча битта шартли тракторнинг бир йилда бажарган иш билан белгиланади.

Битта шартли тракторнинг бир йилда бажарган ишини аниқлаш учун трактор парк томонидан бажарилган барча иш ҳажминини шартли эталон тракторлар сонига бўлиш керак. Масалан, трактор парк томонидан бажарилган барча иш ҳажминини физик тракторлар сонига бўлиш лозим. Бу ҳолда битта физик тракторнинг бир йилда бажарган иш

$$\frac{32465}{78} = 416$$

эталон гектарини ташкил этади.

Битта тракторнинг кунлик бажарган иш ҳажминини топиш учун трактор паркнинг йиллик бажарган иш ҳажми тракторларнинг йиллик ишлаган машина-қушлари сонига бўлилади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$T_{ки} = \frac{И_{ж}}{M_{ки}}$$

Бу ерда: $T_{ки}$ — битта тракторнинг кунлик бажарган иш, эталон гектар;

$И_{ж}$ — йиллик иш ҳажми, эталон гектар;

$M_{ки}$ — йиллик ишлаган машина-қушлари сон.

Шундай қилиб, колхоздаги барча мавжуд имкониятлар пинлаб чиқаришга жорий этилганда трактор парк пш ҳажминин 68 267 гектардан 83 394 гектарга (68 267—8442—6685) етказиб, бир эталон гектар таппархнин учинчи йилдаги 5,53 дан 4,84 сўмгача (404189 сўм:83394 гектар) камайтириш имкониятлар пш мавжуд эканлигини ашқлаш мумкин.

Бу эса, ўз навбатида колхоздаги ишларнинг қисқа муддатда бажарилишини таъминлаб, улар учун қилинаётган харажатларни камайтириб, маҳсулот таппархнин арзонлаштиришини таъминлар эди.

Иш кунин нормаси қанча юқори бўлса, пш шунча қисқа муддат ичида бажарилади, машина-трактор паркдан шунга унумли фойдаланилади. Демак, трактор ва бошқа қиплоқ хўжалик машиналарининг кунлик пш нормасини, йиллик бажариладиган ишларнинг миқдорини оширишга, бажариладиган ишларнинг кўпроқ қисмини механизациялашга, бажариладиган ишларни қисқа муддатда, агротехника қондаларига риоя қилган ҳолда, юқори сифатли бажаришга, натижада ҳар гектар ердаи олиндиган ҳосилини ошириш ва маҳсулот таппархнин камайтиришга олиб келади. Тракторнинг кунлик бажарган пш миқдор пш ортшин сменалар сопи ва сменада бажарилган пш миқдорига, бшобарин пш кундаи унумли фойдаланишга бошлиқдир.

Тракторларнинг йиллик пш унумига кўпгина омиллар жумладан, экин майдонларининг структураси, пш сменасида тракторлардан қай даражада фойдаланилиш, сменалик пш коэффициенти, йил давомида бажарилган кунлар сопи ҳамда турли ишларни шартли гектарга айлаштириш коэффициенти ва бошқалар таъсир кўрсатади.

Маълумки, тракторлар эскириб борган сари, уни пилатини кийиллаштириб, унга сарфланадиган харажатлар кўпайиб боради. Айниқса, хизмат муддати тугаган, жисмонан ейлиб бўлган тракторлар паркда қанча кўп бўлса, пинлаб чиқаришга шунча пқтисодий зарар етказад. Бундан ташқари, агрегатларнинг унумдорлиги пасайиб кетади. Натижада трактор ёрдамида бажариладиган ишларнинг ҳар бир бирлиги қимматга тушиб, маҳсулот таппархнин оширади.

Қўйлаб янги ва қувватли катта бўлган техниканинг кйриб келиши натижасида кейинги йилларда хўжаликлардаги кўпгина эски, фойдаланишга яроқсиз бўлган тракторлар ҳисобдан чиқарилади. Лекин шунга қарамасдан хўжаликларининг тракторлар парк таркибида ҳамон эски, хизмат муддатини ўтаб бўлган, ҳисобдан чиқарилишни лозим бўлган тракторлар апчагина учрайди. Бшобарин, ҳар бир хўжалик трактор паркни анализ қилишда тракторларни янгилаш муддатини ҳам текшириб бориш керак. Тракторларни янгилаш ва уларни капитал ремонт қилиш муддатларини унинг амортизация нормасидан чиқарилса, уни янгилаш учун умумий қийматдан

ҳар йили 12,5 амортизацияга ажратиш лозим. Демак, трактор 8 йилдан кейин ($\frac{100}{12,5} = 8$) янгиис билан алмаштирилиши керак.

Тракторларнинг хизмат муддатини анализ қилиб боришнинг қандай пқтисодий аҳамиятга эга эканлигини қуйидаги мисолда яққол кўришимиз мумкин. Анализ қилинаётган колхозда 8 та Т-4А маркали трактор бўлиб, уларнинг ҳаммасини дастлабки қиймати 31 минг 200 сўм (8х3900 сўм); 6 та ДТ-75М маркали тракторнинг ҳар бирининг дастлабки қиймати эса 3 минг 230 сўмни ташкил қилган. Улар ўз хизмат муддатларини тугатган. Бу тракторларнинг ҳаммаси 2—3 мартадан капитал ремонтдан чиқарилган. Энди капитал ремонтнинг қийматига келсак, 8 та Т-4А тракторини капитал ремонт қилиш колхозга 18 минг 760 сўмга тушган. Ваҳоланки, бу тракторларнинг дастлабки қиймати 31 минг 200 сўм бўлган эди. Бошқача қилиб айтганда 8 та тракторнинг капитал ремонтни учун кетган харажат дастлабки қийматининг 60,1 фоизини ташкил қилган. ДТ-75М маркали тракторнинг дастлабки қиймати 3230 сўм бўлган ҳолда, унинг ҳар бирини колхоз ремонтдан чиқариш учун 2 минг 335 сўмдан харажат қилган ёки тракторнинг дастлабки қийматининг 72,3 фоизи миқдорда маблағ сарфлаган. Бундан кўриниб турибдики, капитал ремонт учун кетган харажат тракторларнинг деярли дастлабки қийматига етаи деб қолган. Лекин 2—3 марта капитал ремонтдан чиққан трактор ҳеч қачон янгииснинг хизматини бермайди. Бундай аҳволни ҳар бир хўжаликда учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам тракторларнинг хизмат муддатини анализ қилиш йўли билан, тракторлардан унумли фойдаланган ҳолда ўз вақтида ҳисобдан чиқариб бориш лозим. Ўз навбатида бу амортизация ҳисобига кўпаядиган харажатларни камайтириб, маҳсулот таппархнин арзонлаштириш имконини беради.

Техникадан унумли фойдаланишнинг энг муҳим шартларидан бири трактор ва бошқа қиплоқ хўжалик машиналарига бўлган талабни олдиндан ашқлашдир. Бу жуда муҳимдир. Чунки, хўжаликларда тракторлар билан бажариладиган барча пш жараёплари даврларга қараб турличадир. Жумладан, пахтакор хўжаликларда умумий шини бажарадиган ва юк таппини тракторлар учун энг долзарб пш даври куз чопиқ тракторларга эса кўклам ва куз фасли тўғри келади. Бшобарин, машиналарни созлашда, шунингдек, уларга техник хизмат кўрсатишда ана шуларни назарда тутиб пш юртиш керак. Турли мақсадларда ишлатиладиган тракторлардан фойдаланиш ҳар хил даврларга тўғри келиш созлаш ишларини енгиллаштиради, чунончи: ҳайдаш тракторларини ёз—куз ойларида, чопиқ ва юк таппини тракторларини қиш фаслида соз-

Шупдай қилиб, колхоздаги барча мавжуд имкониятлар ишлаб чиқаришга жорий этилганда трактор паркки иш ҳажмининг 68 267 гектардан 83 394 гектарга (68 267—8442—6685) етказиб, бир эталон гектар таънариқини учинчи йилдаги 5,53 дан 4,84 сўмгача (404189 сўм:83394 гектар) камайитириш имкониятлари мавжуд акаплигини аниқлаш мумкин.

Бу эса, ўз навбатида колхоздаги ишларнинг қисқа муддатда бажарилишини таъминлаб, улар учун қилгнаётган харажатларни камайитириб, маҳсулот таънариқини арзонлаштиришни таъминлар эди.

Иш кунини нормасини қапча юқори бўлса, иш шунча қисқа муддат ичнда бажарилади, машина-трактор парккидан шунга унумли фойдаланилади. Демак, трактор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналарининг кунлик иш нормасини, йиллик бажариладиган ишларнинг миқдорини оширишга, бажариладиган ишларнинг кўпроқ қисминини механизациялашга, бажариладиган ишларнинг қисқа муддатда, агротехника қондаларига риол қилган ҳолда, юқори сифатли бажаришга, натижада ҳар гектар ердаи олинадиган ҳосилини ошириш ва маҳсулот таънариқини камайитиришга олиб келади. Тракторнинг кунлик бажарган иш миқдори ортинини сменапар сонини ва сменада бажарилган иш миқдорида, бинобарин иш кунидан унумли фойдаланишга боғлиқдир.

Тракторларнинг йиллик иш унумига кўпгина омиллар жумладан, экин майдонларининг структурасини, иш сменасида тракторлардан қай даражада фойдаланилишини, сменалик иш коэффициентини, йил давомида бажарилган кунлар сонини ҳамда турли ишларнинг шартли гектарга айлаштириш коэффициентини ва бошқалар таъсир кўрсатади.

Маълумки, тракторлар эскириб борган сари, унинг ишлатилиш кўйинлашиб, унга сарфланадиган харажатлар кўнаиб боради. Айниқса, хизмат муддати тугаган, жисмонан ейлиб бўлган тракторлар паркда қапча кўп бўлса, ишлаб чиқаришга шунча пқтисодий зарар етказади. Бундан ташқари, агрегатларнинг унумдорлигини пасайиб кетади. Натижада трактор ёрдамида бажариладиган ишларнинг ҳар бир бирлигини қимматга тушиб, маҳсулот таънариқини оширади.

Кўплаб янги ва қуввати катта бўлган техниканинг кириб келиши патижасида кейинги йилларда хўжаликлардаги кўпгина эски, фойдаланишга яроқсиз бўлган тракторлар ҳисобдан чиқарилди. Лекин шунга қарамасдан хўжаликларнинг тракторлар паркки таркибида ҳамон эски, хизмат муддатинини ўтаб бўлган, ҳисобдан чиқарилиш лозим бўлган тракторлар анчагина учрайди. Бинобарин, ҳар бир хўжалик трактор парккини анализ қилишда тракторларнинг янгилаш муддатинини ҳам текшириб бориш керак. Тракторларнинг янгилаш ва уларнинг капитал ремонт қилиш муддатларининг унинг амортизация нормасидан чиқарилса, унинг янгилаш учун умумий қийматдан

ҳар йили 12,5 амортизацияга ажратиш лозим. Демак, трактор 8 йилдан кейин ($\frac{100}{12,5} = 8$) янгилаш билан алмаштирилиши керак.

Тракторларнинг хизмат муддатинини анализ қилиб боришнинг қандай пқтисодий аҳамиятга эга акаплигини қуйидаги мисолда яққол кўришимиз мумкин. Анализ қилинаётган колхозда 8 та Т-4А маркали трактор бўлиб, уларнинг ҳаммасинини дастлабки қиймати 31 минг 200 сўм (8х3900 сўм); 6 та ДТ-75М маркали тракторнинг ҳар бирининг дастлабки қиймати эса 3 минг 230 сўмин ташкил қилган. Улар ўз хизмат муддатларини тугатган. Бу тракторларнинг ҳаммасини 2—3 мартадан капитал ремонтдан чиқарилган. Энди капитал ремонтнинг қийматига келсак, 8 та Т-4А тракторининг капитал ремонт қилиш колхозга 18 минг 760 сўмга тушган. Ваҳоланки, бу тракторларнинг дастлабки қиймати 31 минг 200 сўм бўлган эди. Бошқача қилиб айтганда 8 та тракторнинг капитал ремонт учун кетган харажат дастлабки қийматининг 60,1 фоизини ташкил қилган. ДТ-75М маркали тракторнинг дастлабки қиймати 3230 сўм бўлган ҳолда, унинг ҳар бирини колхоз ремонтдан чиқариш учун 2 минг 335 сўмдан харажат қилган ёки тракторнинг дастлабки қийматининг 72,3 фоизини миқдорида маблағ сарфлаган. Бундан кўришиб турибдики, капитал ремонт учун кетган харажат тракторларнинг деярли дастлабки қийматига етай деб қолган. Лекин 2—3 марта капитал ремонтдан чиққан трактор ҳеч қачон янгилининг хизматинини бермайди. Бундай аҳвалини ҳар бир хўжаликда учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам тракторларнинг хизмат муддатининг анализ қилиш йўли билан, тракторлардан унумли фойдаланган ҳолда ўз вақтида ҳисобдан чиқариб бориш лозим. Ўз навбатида бу амортизация ҳисобига кўнайдиган харажатларини камайитириб, маҳсулот таънариқини арзонлаштириш имконини беради.

Техникадан унумли фойдаланишнинг энг муҳим шартларидан бирини трактор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналарига бўлган талабин олдиндан аниқлашдир. Бу жуда муҳимдир. Чунки, хўжаликларда тракторлар билан бажариладиган барча иш жараёнлари даврларга қараб турличадир. Жумладан, пахтакор хўжаликларда умумий ишнинг бажариладиган ва юк ташини тракторлари учун энг долзарб иш даврини куз чопиқ тракторларига эса кўклам ва куз фасли тўғри келади. Бинобарин, машиналарнинг созилашда, шунингдек, уларга техник хизмат кўрсатишда ана шуларнинг назарда тутиб иш юритиш керак. Турли мақсадларда ишлатиладиган тракторлардан фойдаланиш ҳар хил даврларга тўғри келишни созилаш ишларининг енгиллаштиради, чунончун: ҳайдаш тракторларининг ён—куз ойларда, чопиқ ва юк ташини тракторларининг қиш фаслида сози-

лашга пикоп беради. Натпжада созлаш участкаларининг иш билан бир текпсда таъминлаишн учун пикоп тугиладн.

Хўжалик учун зарур бўлган техпикаи олдидаи аниқлаи мавсумда ишнинг энг қизғин даврида ҳар бир машинадан ушумли фойдаланишга пикоп беради, қишлоқ хўжалик ишларини агротехника муддатларида ўтказишга шаропт яратади. Шунинг учун ҳам ҳар бир хўжаликда қайси маркадаги трактордан қанча зарур бўлишнн олдидаи аниқлаб олиш мақсадда йил бошидаёқ календарь режа тузилшн керак. Трактор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналарига бўлган талабни аниқлашда бажариладиган ишларининг ҳажми, иш нормалари, ишларни бажариш агротехника муддатлари, хўжаликнинг йўналиши, машиналарнинг ушумдорлиги ва бошқа маълумотлар асос қилиб олинлади.

Чорвачилик фермалари учун машиналарга бўлган эҳтёжни ҳисоблаш моллар сонн, молларнинг маҳсулдорлигига қараб технологик карталар бўйича олиб борилади.

Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган тракторлар сонини аниқлашда қуйидаги формуладаи фойдаланиш мумкин:

$$T_{\text{кр}} = \frac{I_x}{I_n I_c I_k};$$

Бу ерда: $T_{\text{кр}}$ — талаб қилинадиган тракторлар сонн, доша;

I — иш ҳажми;

I^x — иш нормаси;

I^n — иш смепаси, сутка ёки соат;

I_k^c — иш кунн, бажариш муддати.

Масалаи, хўжалик кузги шудгорлаш учун 15 иш куннда 2500 тонна маҳаллий ўғит ташини керак. Т-28Х4М маркали трактор 2 та прицеп билан бир соатда 1,7 тонна маҳаллий ўғит ташиди. Бир сутка давомидати иш соатини 14 соат деб ҳисоблаганимизда, хўжалик учун қанча трактор ва прицеп керак бўлишини топайлик:

$$T_{\text{кр}} = \frac{2500}{1,7 \times 14 \times 15} \times \frac{2500}{357} = 7 \text{ та}$$

Демак, 7 та трактор ва 14 (7х2=14) прицеп керак экан.

Машина-трактор паркидаи фойдаланишнн анализ қилганда ишлаб чиқаришнн механизациялаш даражаси қанчалик ўсганлигини билиш ҳам жуда муҳимдир. Чунки ишлаб чиқаришнн механизациялаштиришнн анализ қилиш асосида уни комплекс механизациялашнн амалга ошириш имкониятлари аниқланади. Комплекс механизациялашнн амалга ошириш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришннн такниқ қилишга ва ушнн иқтисодига муҳим ўзгартиришлар киритади. У ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштиради, меҳнат тақсимотиини тўғри йўлга қўйишга ёрдам беради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришннн комплекс механи-

зациялаштириш деганда, ушнн ҳамма соҳаларида ва босқичларида ишларининг барча турлари машиналарда бажарилиши ва шу асосда қўл меҳнатининг тамомила машиналашган меҳнатга айланишн тушунилади. Лекин бу жараёни амалга ошириш бирданига содир бўлмайди, балки ҳамма соҳаларда машиналар комплексини жорпй қилиш ва шу асосда меҳанизациялаш даражасини ошира бориш йўли билан эришилади. Ишлаб чиқаришнн меҳанизациялаштириш даражаси машиналар билан бажарилган ишлар миқдорининг бутун иш ҳажмига нисбати билан аниқланади. Бу даража бутун қишлоқ хўжалиги бўйича аниқлашганда ишларининг ҳамма турлари шартли эталон гектарга айлантирилиб, бир хил миқдорга келтирилиш керак. Ишларининг турлари бўйича олинганда эса ўша ишнинг, механизация йўли билан бажарилган қисмининг бутун олинган ҳажмига нисбати олинади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришннн комплекс механизациялаштиришдан мақсад меҳнат ушумдорлигини ошириш, маҳсулотларни кўлайитириш ва уларга кетадиган харажатларни камайтиришдан иборат. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш жараёларини механизациялаштиришнн анализ қилиш иқтисодий аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқариш жараёнини механизациялаштириш даражаси механизмлар ёрдамида бажарилган ишларининг механизмлар ва қўл кучи ёрдамида бажарилган ишларининг умумий ҳажмига нисбати билан ифодаланади. У қуйидаги формула ёрдамида аниқлаишн мумкин:

$$M_d = \frac{M_6 \cdot 100}{M_k}$$

Бу ерда: M_d — ишнн механизациялаш даражаси, %

M_6 — механизмлар ёрдамида бажарилган иш ҳажми;

M_k — механизмлар ва қўл кучи ёрдамида бажарилган ишларининг жами ҳажми.

Масалаи, йиллик ҳисоботда берилган маълумотларга қўра, колхоз жами 8010 тонна пахта етштирган. Етштирилган пахтаининг 6991 тоннаси машиналар ёрдамида терилган. Бу ҳолда пахта теримини механизациялаш даражаси ($\frac{6991 \times 100}{8010} =$

$$= \frac{699100}{8010} = 87,3 \%) 87,3 \text{ фоизни ташкил қилади.}$$

Ишларни механизациялаш даражаси механик воситаларнинг ишлаб чиқаришга қай даражада жорий қилинаётганлиги ва улардан қай даражада фойдаланилаётганлигини билдиради.

Механизациялаш даражаси маълум бир иш тури бўйича эмас, балки бутун бир тармоқ ёки бутун бир хўжалик бўйича аниқланмоқчи бўлса, у ҳолда ҳамма иш турлари алоҳида оли-

ниб, жамп қўл кучи ва механизмлар ёрдамида бажарилган шартли эталон гектарга бўлилади.

Бунда биз бутун бир тармоқ ёки хўжаликни ўртача механизациялаш даражасини биламиз. У қуйидаги формула ёрдамида ҳам фойдаланиш мумкин:

$$\bar{Y}_{\text{мд}} = \frac{M_{69} \cdot 100}{M_{\text{кз}}};$$

Бу ерда: $\bar{Y}_{\text{мд}}$ — тармоқ ёки хўжаликни ўртача механизациялаш даражаси, %;

M_{69} — механизмлар ёрдамида бажарилган ишларнинг эталон гектари;

$M_{\text{кз}}$ — механизмлар ва қўл кучи ёрдамида бажарилган ишларнинг жамп эталон гектари.

Масалап, хўжаликда жамп 30 минг шартли эталон гектар иш бажарилган бўлиб, шундан 26 минг гектари механизация кучи билан бажарилган иш ҳажмига тўғри келади. Бу ҳолда хўжаликнинг ўртача механизациялаштирилганлик даражаси ($\frac{26 \times 100}{30} = \frac{2600}{30} = 86,7$) 86,7% га тенг бўлади.

Чорвачиликдаги ишларни механизациялаш даражасини аниқлашда машиналар ёрдамида парварини қилинган моллар сонини (иш турларига қараб) барча моллар сонига бўлиш билан аниқланади.

Мисол. Анализ қилаётган хўжалигимизда 900 бош сипир бўлиб, ундан 800 боши автоматик сугорилади, 700 боши механизмлар ёрдамида озиқлаштирилади. 600 бош молнинг гўнги эса механизмлар билан тозаланади. Бу ҳолда соғин сипирлар фермасидаги иш турлари бўйича механизациялаш даражаси қуйидагича бўлади:

$$\text{Сугорини} = \frac{800 \times 100}{900} = 88,9\%;$$

$$\text{Озиқа берини} = \frac{700 \times 100}{900} = 77,8\%;$$

$$\text{Гўнгдан тозаланиш} = \frac{600 \times 100}{900} = 66,7\%.$$

Машина-трактор паркidan фойдаланишнинг анализи қилишда, айниқса, пахта терини машиналарининг иш фойдаланиш кўриб чиқиш жуда муҳимдир. Чунки пахта ҳосилини териб олиш ва давлатга тоналирини, жамп меҳнат сарфларининг 45—50% иш танкил этади. Шунингдек, пахта ҳосилини йиғиб олиш ишларини механизациялаштириш терим муддатини қисқартириб, ерин шудгорлан ва бошқа кузги ишларни барвақт тугатиш

имконини беради, айниқса, пахта терини учун кетадиган меҳнат сарфларини камайтиради. Пахта терини машиналаридан фойдаланишнинг анализи қилини 22-жадвалда келтирилган.

22-жадвал. Пахта терини машиналаридан фойдаланишнинг анализи

Йиллар	Терилган пахта, ц			Ҳар бир машинада терилган пахта, т
	жамп	шу жумладан машинада терилган, ц	унинг салмоғи, %	
1-йил	120136	61320	51,0	111
2-йил	103820	50600	47,8	92
3-йил	107920	48300	44,7	88
1-йилга нисбатан:				
+, — %	-12216 -10,2	-12020 -19,6	×	-23 -20,7

Жадвал маълумотлари шунини кўрсатадики, анализ қилинган хўжаликда пахтани машиналар ёрдамида териб олиш йил сайини камайиб борган. Жумладан, биринчи йили машинада терилган пахтанин салмоғи 51% ни ташкил қилган бўлса, учинчи йилга келиб бу кўрсаткич 44,7% га тушган ёки 6,3% га камайган. Уч йил ичида машинада терилган пахтанин миқдори 12020 центнерга ёки 19,6% га пасайган. Бунга асосий сабаб, пахта даласини олдидап машина теримга мослашмаслик, дефолиация сифатининг пастлиги, терим машиналарининг яхши созланмагани бўлган. Натияжада ҳар бир терим машинаси ҳисобига терилган пахта миқдори ҳам йилдан-йилга камайган. Агар биринчи йили ҳар бир терим машинасида 111 топнадан пахта терилган бўлса, учинчи йилга келиб, ҳар бир машинада фақат 88 топнадан пахта терилган, холос. Бошқача қилиб айтганда, уч йил машинада терилган пахта миқдори 23 топнага ёки 20,3% га камайган.

Машинада пахта терим салмоғини ошириш учун аввало, биз хўжалик ичидаги имкониятлардан кўпроқ, унумли фойдаланишимиз зарур. Бунинг учун бригада ва бўлимларда пахта теримда машиналардан қандай фойдаланилаётганини кўриб чиқишимиз керак. Бунда 23-жадвал формасидан фойдаланишимиз мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, совхоз бўйича машинада пахта терим салмоғи 44,7% ни ташкил қилган ҳолда биринчи бўлимда 36,5% ни, иккинчи бўлимда 41,1% ни, учинчи бўлимда 45,5% ни, тўртинчи бўлимда 55,8% ни ва бешинчи бўлимда эса 43,5% ни ташкил қилган.

Келтирилган рақамлар анализ ўтказилган совхознинг пахтачиллик бўлимларида ҳар бир машинанин иш унумини ошириш эвазига пахта терим жараёнини механизациялаштириш

23-жадвал. Бўлимларда етштирилган пахтаги машиналарда териб олишнинг анализи

Бўлимлар	Жами терилган пахта, ц	Шу жумладан машинада терилди, ц	Машина теримининг салмоғи, %
1	20880	7620	36,5
2	22531	9250	41,1
3	23460	10670	45,5
4	23622	13180	55,8
5	17427	7580	43,5
Совхоз бўйича	107920	48300	44,7

даражасини, бинобарин, меҳнат унумдорлигини оширишнинг катта имкониятлари борлигини кўрсатади. Шунингдек, илгор хўжаликлар иш тажрибасидан фойдаланган ҳолда, машиналар иш унумдорлигини ҳамда пахта ҳосилни машина билан йиғиш даражасини оширишга эришиш зарур. Айниқса пахта теришни группа усулида ташкил этиш, яъни ҳосилнинг энг кўп қисмини қисқа муддатларда йиғиштириб олиш, машиналар иш унумини ошириш, ҳар бир центнер пахтаги йиғиб-териб олишга кетадиган меҳнат ва маблағ сарфларини камайтиришга олиб келади.

Машина-трактор паркнинг иш фаолиятини анализ қилишда, шунингдек, тракторчи-машиначиларнинг малакасини ҳам кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Чунки кейинги йилларда хўжаликлар ихтиёрига қўлаб мураккаб техникалар ўтказилди. Бу эса хўжаликларда ҳар бир маркадаги машиналар юқори унум билан ишлата оладиган малакали механизаторлар бўлишини талаб қилади. Бинобарин, хўжаликларга етказиб берилаётган қўлаб техника фақат улардан унумли фойдаланишни ташкил этадиган кадрлар бўлгандагина кўзда тутилган самарани бериши мумкин.

Юқори малакали механизатор кадрлар билан етарли даражада таъминланган хўжаликларда ҳамма ишларни агротехника қондаларига риоя қилинган ҳолда ўз муддатида ва сифатли қилиб бажариш, техникадан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш имконияти вужудга келади. Шунинг учун ҳам, механизатор кадрлар малакаси ва иш давларига қараб I, II, III даражаларга бўлинади. Бунда уларнинг юқори даражалари учун асосий меҳнат ҳақи табақалаштирилган. Шунга мувофиқ механик ҳайдовчиларга юқори миқдорда устама ҳақ берилади.

Юқори малакали механизаторларнинг иши унумли бўлади. Малакали кадрлар машиналарни техник жиҳатдан анча яхши ҳолатда сақлайди, уларга малакали хизмат кўрсатади ва юқори унум билан ишлашнинг таъминлайди. Бундан чиқадиган ҳулоса шунки, хўжаликлар учун малакали механизатор кадр-

лар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш масаласига алоҳида аҳамият берилиши зарур. Механизатор кадрлар тайёрлашни яхшилаш колхоз ва совхозларда меҳнат унумдорлигини, шунингдек, машина-трактор паркга хизмат кўрсатиш маданийтини ошириш имконини беради.

Терим машиналарининг иш унуми механик-ҳайдовчилар малакасига боғлиқдир (24-жадвал).

24-жадвал. Терим машиналарининг иш унуми механик-ҳайдовчилар малакасига боғлиқ ҳолда ўзгаришнинг анализи

Механик ҳайдовчиларни даражалари бўлиб чагирланиш	Группада ҳайдовчилар сон	Маъсум давомида бир ҳайдовчининг терган пахтаси, т
I	12	105
II	10	92
III	5	80

Жадвал маълумотларидан кўриш бўлгани, хўжаликда I даражали механик ҳайдовчилар сони қанчалик кўп бўлса, улар шунча кўп пахта тирадилар. Шунинг учун ҳам механик-вадор кадрларни ўз вақтида аттестация қилиб, уларнинг малакасини ошириб бориш лозим. Бунинг учун ҳунар-техника билим юртларида ташкил қилинадиган махсус курсларда механизаторларни тайёрлаш ишларига жиддий эътибор бермоқ зарур. Шунингдек, анализдан яқин ясаб уларнинг малакасини ошириш йўллари ахтариш лозим. Механизаторларнинг малакасини оширишни шундай уюштириш керакки, хўжаликларда уларнинг ҳар бири ер ҳайдашда, экипларни экишда, қатор ораларига пилов беришда, ҳосилни йиғиб-териб олишда ва виҳоят, чорвачилик ишларида қатнашсинлар. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир хўжаликнинг механизаторлари бир қанча турдаги ишларни бажариш қобилиятига эга бўлсин.

Хўжаликларда механизатор кадрлар сонини анализ қилиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини қуйидаги мисолдан ҳам кўришимиз мумкин.

Мисол. Анализ қилинган колхозда ҳисобот йилида 85 та трактор, 18 та пахта териш машинаси, 2 та ғалла ўриш комбайни бўлган. Лекин тракторчи-машиначиларнинг умумий сони 90 кишини ташкил қилган, холос. Демак, трактор ва машиналарни икки сменада ишлатиб бўлмайди. Чунки бу машиналардан фойдаланиш кўрсаткичларининг пасайиб кетишига ва қишлоқ хўжалик ишларининг ўз вақтида бажарилмаслигига олиб келади. Бундан кўриш бўлгани, колхозни механизатор кадрлар билан етарли даражада таъминлаш аъзага мавжуд техникадан унумли фойдаланиш ва унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш имкониятларини топиш мумкин. Агар колхознинг механизатор кадрларга бўл-

ган талабни техниканинг икки сменада ишлагани кўзда тутиб қаралса, фақат мавжуд тракторларни бошқариш учун 170 ёки ҳозир ишлаб турганига қўшимча равишда 80 та тракторчи керак. Бундай ҳолни пахта териш машиналарига нисбатан ҳам кўриш мумкин. Агар ҳисобот йилида мавжуд бўлган 18 та пахта териш машинасида иш икки сменада ташкил қилинадиган бўлса, 36 механик ҳайдовчи керак бўлади. Агар анализ қилинаётган колхозга яна ғалла, силос, ўрадиған, картошка ва сабзавот маҳсулотларини йиғадиган машиналар ва шунга ўхшаш кўйлаб бошқа агрегатларни ҳисобга оладиган бўлсак, у ҳолда хўжаликка механизатор кадрлар яна ҳам кўпроқ керак бўлади.

Демак, анализ қилинаётган колхозда қишлоқ хўжалиги учун механизатор кадрлар тайёрлашни кескин кўнайтириш зарур. Трактор паркинги анализ қилишда хўжалиkning тракторлар билан таъминлашни даражаси деҳқончилик экинлари ҳосилдорлиги билан боғлаб олиб борилиши керак. Чунки айрим хўжаликлар трактор билан кўп миқдорда таъминлансалар-да, лекин бу хўжаликларда деҳқончилик экинларида кам ҳосил оладилар. Ёки бунинг акси. Хўжалик трактор билан таъминланган ҳолда, ундан умумий фойдаланиб, деҳқончилик экинларидан юқори ҳосил олади. Шунинг учун ҳам хўжалиkning техника билан таъминлашни даражасини ҳосилдорлик билан бирга анализ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Машина-трактор паркидан фойдаланишда қишлоқ хўжалик машиналарига қилинаётган харажатлар суммасини ҳам анализ қилиш жуда муҳимдир. Бу харажатларни анализ қилмасдан туриб, маҳсулот таппархини арзонлаштириш асло мумкин эмас.

Бунинг учун, аввало барча мавжуд техникадан, меҳнат ва моддий ресурслардан тўла фойдаланиш патиясида маҳсулот етиштириш учун қилинаётган барча сарфларни тежаш йўллариин белгилаб олиш лозим. Бунда 25-жадвал формасидан фойдаланиш мумкин.

Демак, механизаторларнинг меҳнат ҳақи биринчи йилда 111,7 минг сўмни ташкил қилган бўлса, иккинчи йилда 141,8 минг сўм бўлган. Бир эталон гектар учун қилинган харажат эса биринчи йилдаги 1,96 сўм ёки 36,5% ўрнига иккинчи йилда 2,07 сўмга ёки 35,1% га етказилиб, 1,4% камайтирилган.

Шу билан бирга ёнилган сарфи биринчи йилда 62,3 минг сўмни, бир эталон гектар учун эса 1,09 сўмни ёки умумий сарфга нисбатан 20,3% ни ташкил этган. Иккинчи йилда эса бу кўрсаткич 78,1 минг сўмни, бир эталон гектар учун 1,14 сўмни ёки умумий сарфга нисбатан 19,4% ни ташкил этиб, биринчи йилдагидан 25,3% ошган. Амортизация ажратмаси биринчи йилда 103,6 минг сўмни, бир эталон гектар учун эса 1,82 сўмни ёки 33,9% ни ташкил этган бўлса, иккинчи йилда

25-жадвал. Трактор парки учун қилинган харажатларнинг элементлар бўйича ўзгаришининг анализи

Харajat элементлари	Биринчи йил			Иккинчи йил			Биринчи йилга нисбатан, % ҳисобда
	жами (минг сўм ҳисобда)	1 гектарга		жами (минг сўм ҳисобда)	1 гектарга		
		сўм	%		сўм	%	
Меҳнат ҳақи суммаси	111,7	1,96	36,5	141,8	2,07	35,1	126,9
Ёнилган сарфи суммаси	62,4	1,09	20,3	78,1	1,14	19,4	125,3
Жорий ремонт харажатлари	28,2	0,50	9,3	76,3	1,12	18,9	270,5
Амортизация ажратмаси	103,6	1,82	33,9	106,9	1,57	26,6	103,1
Жами	305,8	5,37	100	403,1	5,90	100	131,8

106,9 минг сўм, бир эталон гектар учун 1,57 сўм ёки 26,6% бўлиб, биринчи йилга нисбатан 3,1% га кўнайган.

Жорий ремонт харажатлари биринчи йилда 28,2 минг сўмни, бир эталон гектар учун 0,50 сўмни ёки 9,3% ни ташкил қилган эди. Иккинчи йилда эса 76,3 минг сўмни, бир эталон гектар учун 1,12 сўмни ёки 18,9% ни ташкил қилиб, иккинчи йилда биринчи йилдагига нисбатан 1,7 барабар ошган.

Булардан кўришиб турибдики, иккинчи йилда меҳнат сарфи ёнилган сарфи, жорий ремонт харажатлари ҳамда, амортизация ажратмаси ҳам ошириб юборилган, шунинг учун бир эталон шартли гектар таппархи биринчи йилдаги 5,37 сўм ўрнига иккинчи йилда 5,90 сўм бўлган ёки 0,53 сўмга ортди кетган. Бу эса умумий иш ҳажмига, яъни 68267 гектарга қилинган харажатлар (68267 гектар х 0,53 сўм) нинг 36181 сўм кўнайиб кетишига олиб келди.

Биобарини, колхозда трактор парки иш ҳажмининг оширилиши билан бирга ҳар гектар ер учун қилинган харажатларнинг ҳам ортиши, олинниши мумкин бўлган даромадларнинг 36181 сўм камайишига сабаб бўлди.

Трактор парки учун қилинган харажатларнинг маҳсулот таппархига таъсирини 26-жадвалдан кўриш мумкин.

Бу жадвалда келтирилган, тракторлар учун қилинган харажатларнинг маҳсулотдаги салмоғининг ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар анализдан маълум бўлишича, биринчи йилда бир гектар ерга экинзор ер ҳисобига тракторлар бажарган иш ҳажми 38,0 гектар (56879:1495) ни, иккинчи йилда эса 32,3 гектар (68267:2113) ни ташкил этиб, 5,7 гектарга камайдди. Биринчи йилда бир шартли эталон гектар таппархи 5,37 сўмни ташкил этганлиги учун бир гектар экинзор ҳисобига 203,96 сўмдан (38,0х5,37) тўғри келган. Деҳқончилик бўйича

26-жадвал. Тракторлар учун қилинган сарфларнинг маҳсулот ташархига таъсирининг анализи

Кўрсаткичлар	Биринчи йил	Иккинчи йил	Ўзгариш +, -
Шартли эталон тракторда ба- жаришган иш ҳажми, гектар	56879	68267	+11388
Экинзор ерлар, гектар	1495	2113	+618
Бир гектар экинзор ҳисобига бажаришган шартли эталон гек- тар	38,0	32,3	-6,7
Бир шартли эталон ташархи, сўм	5,37	5,90	+0,53
Бир гектар экинзор ҳисобига (сўм):			
тракторлар учун қилинган сарфлар	203,96	190,57	-13,39
деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш учун қилинган харажат	968,4	778,3	-190,1
Тракторларга қилинган сарф- ларнинг деҳқончилик маҳсулот- лари учун қилинган харажат- лардаги салмоғи, %	21,1	24,5	×

жами харажатлар бир гектар экинзор ҳисобига 968,4 сўмдан тўғри келганлиги учун, тракторларни сақлаш ва уларни ишла-
тишга қилинган харажатлар 21,2 фонзини ташкил этди. Иккин-
чи йилга келиб бир шартли эталон гектар ташархи 5,90 сўмни
ташкил этди. Натижада ҳар гектар экинзорга қилинган хара-
жат 190,57 сўмдан (32,3 га х 5,90 сўм) тўғри келиб, деҳқончи-
лик тармоғидаги барча харажатлар бир гектар экинзор ер
ҳисобига шу йили 778,3 сўмдан тўғри келди, яъни тракторлар
учун қилинган харажатларнинг салмоғи иккинчи йилда 24,5
фонзини ташкил этди.

Бундан кўриниб турибдики, тракторларни сақлаш ва
уларни ишлатиш учун қилинган харажатлар салмоғи иккинчи
йилда биринчи йилга нисбатан 3,4% ортиқ бўлди. Бунга сабаб
биринчидан, тракторларнинг иш бирлиги учун сарфланаётган
харажатларнинг 9,8% га оширилиши бўлса, иккинчидан, трак-
торлар бекор турадиган вақти кўпайиб, улардан фойдаланиш
унумдорлиги пасайганлигидир. Демак, трактор иши ташархи-
ни иш ҳақи ҳисобига эмас, балки бошқа харажатлар ҳисобига
пасайтириш керак.

Тракторларнинг смепа, қулик иш нормаларининг ортиги
билан бажарилиши қишлоқ хўжалик машиналарида унумли
фойдаланишга, бу эса трактор иши ташархининг пасайишига
олиб келади. Натижада бу хўжалик бўйича қилинаётган ха-
ражатларда қишлоқ хўжалик машиналари учун қилинган ха-
ражатлар салмоғининг ошишига олиб келади (27-жадвал).

Жадвалда барча тармоқлар бўйича қилинган харажатлар

27-жадвал. Техникага қилинган харажатларнинг маҳсулот етиштириш
учун қилинаётган харажатлардаги салмоғи

Кўрсаткичлар	Биринчи йил		Иккинчи йил		Ўзгариш +,-
	жами харажат, минг сўм	% ларга	жами харажат, минг сўм	% ларга	
Деҳқончилик, жами	1447,8	83,8	1644,6	83,0	113,5
шу жумладан: пахтачилик	1303,6	75,5	1428,1	72,1	109,5
чорвачилик, жами	278,6	16,2	335,1	17,0	120,2
шу жумладан: сўт етишти- риш	88,9	5,1	125,6	6,3	140,6
Жами	1726,4	100	1979,7	100	116,8
Қишлоқ хўжалик машиналари учун қилинган харажатлар	305,8	×	403,1	×	132,0
Қишлоқ хўжалик машиналари учун қилинган харажатларнинг жа- ми сарфларидаги салмоғи, %	×	17,7	×	20,9	×

структурасининг ўзгариши анализ қилинган. Маълум бўлиши-
ча, биринчи йилда жами харажат 1726,4 минг сўмни, шундан
деҳқончилик тармоғидаги харажатлар 1447,8 минг сўмни ёки
83,8% ни ташкил этган бўлса, пахта етиштириш учун қилин-
ган харажатлар 1303,6 минг сўмга, яъни жами ишлаб чиқа-
риш харажатларининг 75,5% га тўғри келади.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш учун эса 278,6 минг
сўм харажат қилинди. Бу жами харажатнинг 16,2 фонзини
ташкил этади. Иккинчи йилга келиб эса деҳқончиликка қи-
линган харажатлар 13,5% га оширилиб, 1644,6 минг сўмни
ташкил этди. Унинг жами харажатдаги салмоғи 83,0, чорва-
чилиқ маҳсулотлари учун қилинган харажатлар эса 17,0 фо-
нга тўғри келди.

Иккинчи йилда барча техникани ишлатиш учун қилинган
харажатлар эса 403,1 минг сўмни ёки барча харажатларнинг
20,9% ни (403,1:1979,7) х 100 ташкил этди. Бу 1975 йилга
нисбатан 97,3 минг сўм ортиқдир.

Шунинг алоҳида эътиборга олиш керакки, меҳнат унумдор-
лигини ошириш учун кураш — маҳсулот бирлигини етишти-
ришга кетадиган харажатларни камайтириш учун курашдир.
Бинобарин, меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот тап-
лархини арзонлаштириш мақсадида амалга оширилаётган тад-
бирлар, кўриладиган чоралар доимо бир-бири билан боғлиқ
ҳолда олиб борилиши керак. Шундангина кўзланган мақсадга
эришилади.

Автотранспортдан фойдаланишнинг анализ қилиш

Колхоз ва совхозларнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари таркибига транспорт воситалари муҳим ўрин эгаллайди.

Транспорт воситаларига автомобиллар ва аравачаларнинг ҳамма турлари ҳамда от-уловлар киради. Бинобарин, қишлоқ хўжалик юклари от-улов, трактор ва автомобиль транспортлари ёрдамида ташилади. От-улов ва тракторларда юклар асосан қисқа масофага, автомобиль транспортларида эса олинс масофага ташинида фойдаланилади. Қисқа масофада автомобиллар иқтисодий фойда бермайди. Шунинг учун ҳам транспорт воситаларининг ичида асосий ишлар автотранспортларга тўғри келади. Транспортдан фақатгина халқ хўжалиги миқёсида айрим районлар ва тармоқлар ўртасидагина эмас, ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонасининг, жумладан, колхоз ва совхознинг ўзида ҳам доимий равишда юк ташинида фойдаланилади.

Хўжаликлар ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотиш ва топшириш пунктларга етказиш, ўзлари учун керак бўладиган ишлаб чиқариш воситаларини эса ташкилотлардан ва темир йўл станцияларидан келтирилиши лозим. Ундан ташқари, экиплар ҳосил дала майдонларидан чиқариб хирмонга тўиланиш, бригадаларга ва фермаларга ем-хашак, ёшилги ва бошқа керакли иш воситалари ўз вақтида етказилиб берилиши зарур. Бу ишларнинг кечиктирилиши бутун хўжалик ишлаб чиқаришига салбий таъсир этади. Асосинча, ўз вақтида ташиб олиш пикобий фойда беради. Бинобарин, замонавий техника билан қуролланган ҳозирги қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг автомобиль транспортисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шунга кўра колхоз ва совхозларда кейинги йилларда юк автомобилларининг сони кўнаиб, сифати яхшиланмоқда, яъни қишлоқ хўжалиги замонавий, кўп юк кўтарадиган автомобиллар билан таъминланмоқда.

Хўжаликларда транспорт воситаларининг сон ва сифат жиҳатдан ўсиши ишлаб чиқаришнинг комплекс механизациялаштирилиши амалга оширишга таъсир этувчи омилларнинг бир томонидир. Унинг иккинчи муҳим томони мавжуд транспорт воситаларидан унумли фойдаланишдир. Чунки колхоз ва совхозларнинг кўп тармоқли хўжалик бўлиши, уларда йилда-йилга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирилиши орқин билан ҳар хил юкларни ташини миқдори ҳам кўнаиб, транспорт воситасига бўлган талаб кучайиб бормоқда. Шунинг учун транспорт воситаларидан яхши фойдаланиш юк ташини ишларининг таънарини арзонлаштиришда муҳим тадбирлардан биридир.

Бироқ анализлар шунинг кўрсатадиги, автомобиллар сони йилдан-йилга кўнаиб қарамасдан уларнинг мураккаб шартда ишлатилиши, автомобиль паркларининг хўжаликларда бўлиниб кетганлиги, техник хизмат кўрсатадиган ишлаб

чиқариш базалари йўқлиги автомобиллардан фойдаланишнинг қийинлаштирмоқда. Уларнинг кўпчилиги техник нуқсонлар туфайли ишлатилмай бекор ётади. Натижада хўжаликлардаги автомобилларнинг иш вақтидан фойдаланиш коэффициенти 0,6—0,7 дан ошмайди. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалиги ҳар йили кўнаиб янги автомобиллар олинишга қарамасдан, хўжаликларда автомобиль транспортни доимо етишмай келади.

Автомобиллар ишнинг анализ қилишдан асосий мақсад, хўжаликларда юк автомобилларидан қанчалик самарали фойдаланилаётганини текшириш, юк ташинида меҳнат унумдорлигини ошириш ва ташинидаги юклар таънарини камайтиришдаги мавжуд имкониятларни кўрсатишдан иборатдир.

Юк автомобиллардан тўлиқ ва унумли фойдаланиш, қишлоқ хўжалик ишларининг ўз вақтида бажарилиши билан бирга етиштирилган маҳсулотларни оморларга етказишда катта аҳамиятга эга. Юк автомобилларида бажарилган иш ҳажмлари тонна-километрда кўрсатилади. Иш ҳажми хўжаликдаги мавжуд автомобилларнинг сонига ва улардан унумли фойдаланилишига боғлиқ.

Юк автомобилларидан унумли фойдаланиш ўз навбатида хўжаликдаги ҳар бир автомобилнинг ишлаган кунлари сонига, юк билан юрган ва йўлдаги вақтига ҳамда юк орқин даражасига боғлиқ.

Транспорт воситаларидан самарали фойдаланишнинг асосий кўрсаткичи аввало уларнинг иш кунларидан унумли фойдаланиш коэффициентларидир, яъни автомобилларнинг ишда бўлган машина-кунлари сонининг уларнинг хўжаликда бўлган машина-кунлари сонига бўлган нисбатидир. Бу кўрсаткич ҳозирги кунда жумҳуриятимиз колхоз ва совхозларида 65—70% дан ошмайди. Автомобиллардан тўғри фойдаланиш шубҳасиз бу кўрсаткични оширади.

Хўжаликда юк автомобиллари ишнинг ҳисобга оладиган асосий ҳужжат, бу йил варақасидир. Йўл варақасисиз автомобилни гараждан чиқариш тақиқланади. Йўл варақасини нотўғри берувчи ва босиб ўтилган йўлни кўнайтириб ёзиб қўювчи шахслар маъмурий жавобгарликка тортилади. Йўл варақаси бланкиси хўжаликда бошқа ҳужжатлар билан қатъий ҳисобга олинган ҳолда сақланади. Йўл варақаси фақат гараж мудпри, диспетчер ҳамда механизация бўйича бухгалтерининг ижозати билан муҳрланган ҳолда фойдаланишга берилади.

Йўл варақасининг бланкиси бир кунда ёки емена шартинда бир еменага берилади. Яъни ҳайдовчи ҳар бир ўтган кун учун йўл варақасини кечқурун топширилиши лозим. Йўл варақасида албатта тартиб сон, совхоз ёки колхоз штамин ёки муҳри ва топшириқ кўрсатилган бўлиши шарт. Топшириқ нормаси асосида, машина маркасига, юкнинг, ўртача тезликка, юк-лаш ва туширилиш ишлари нормаси ва ҳоказоларга қараб берилади.

Ёпилиги берини бўлимида гараждан олдин қанча ёпилиги бор эди ва кейинчалик қанча ёпилиги қўйилганлиги кўрсатилади. Гаражга қайтгандан кейин яна автомашинада қанча ёпилиги қолганлиги ўлчаб кўрилади. Кейин жамий маълумотлар асосида нормадагига қараганда қанча кўн сарфланганлиги ёки шқтисод қилинганлиги ҳисоблаб чиқилади. Спидометр кўрсаткичлари ҳам чиқини олтидан ва қайтгандан кейин йўл варақасига ёзиб қўйилади. Бу эса ёпилиги сарфи нормадаи ортиқ ёки кам бўлганлигини белгилашга асос бўлади.

Йўл варақасининг орқа томони, яъни топшириқнинг бажарилишини бўлимининг тегишли қисмини ҳайдовчининг ўзи тўлдирди. Буида босиб ўтган йўли, юк ортини ва тушириш вақтидаги бўш турган вақти кўрсатилади (ҳар бир қатновда шу ишга алоқадор бўлган шахсининг имзоси билан тасдиқланади). Қолган ҳамма устуиларни диспетчер ёки механизация бухгалтери тўлдирди.

Йўл варақасининг орқа томони, яъни топшириқнинг бажарилишини бўлимининг тегишли қисмини ҳайдовчининг ўзи тўлдирди. Буида босиб ўтган йўли, юк ортини ва тушириш вақтидаги бўш турган вақти кўрсатилади (ҳар бир қатновда шу ишга алоқадор бўлган шахсининг имзоси билан тасдиқланади). Қолган ҳамма устуиларни диспетчер ёки механизация бухгалтери тўлдирди. Йўл варақасининг маълумотларидан юкларни ташинида харажатларни ҳисоблашда фойдаланилади. Шунинг учун йўл варақасида ташилган юк тури, бригада ва ферма номини ёки сонини ва ҳоказолар аниқ кўрсатилади.

Ой охирида ҳар бир машина бўйича бажарилган ишлар ва материал сарфлари суммасини ҳисоблаб чиқилиб, автотранспортлар бўйича йиғма ведомостлар тузилади. Бу бухгалтерияда харажатларни тўғри ҳисоб-китоб қилишга ёрдам беради.

Юк автомобилларидан қанчалик унумли фойдаланилаётганлигини билиш учун аввало уларнинг иш кунларидан хўжаликларда қандай ишлатилаётганини аниқлаш қилиш керак. Автомашиналардан самарали фойдаланиш учун аввало шофёрлар меҳнат унумдорлигини оширини; ёпилигини кўпилаб шқтисод қилини; ремонт харажатларидан тўғри фойдаланиш; ишлаб чиқариш чиқимларининг ва маъмурий-хўжалик сарфларининг камайтирини; диспетчер хизматини яхшилаш; ҳақ тўлашни тўғри танқили қилини; машиналардан унумли фойдаланиш ҳамда улардан енгил машина шқфатида фойдаланишга йўл қўймаслини; шунингдек, ҳайдовчилар учун ҳар кунки эртанги кун режасини тузиш ва назорат қилиб бориш лозим.

Юк автомобилларининг иш кунларидан қанчалик унумли фойдаланилганлигини билиш учун автомобиль паркидан фойдаланиш коэффициентини ва автомобилларининг иш вақтидан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш лозим.

Автомобиль паркидан ёки автомобилдан фойдаланиш коэффициенти аниқлаш учун ишда бўлган барча автомобиллар-

нинг машина-кунлар сонини хўжаликда бўлган машина-кунлар сонига бўлиш керак. Буни қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$\Phi_k = \frac{И_{мк}}{X_{мк}};$$

Бу ерда: Φ_k — автомобиль паркидан фойдаланиш коэффициенти;

$И_{мк}$ — автомобилнинг ишда бўлган машина-кунларини сонини;

$X_{мк}$ — автомобильнинг хўжаликда бўлган машина-кунларини сонини.

Автомашиналарнинг хўжаликда бўлган машина-кунларини топшиш учун хўжаликдаги ўртача йиллик автомобиллар сонини бир йиллик кунлар сонига, яъни 365 кунга кўпайтириш керак. Агар хўжаликда ўртача йиллик автомобиллар сонини 38 та деб фараз қилсак, у ҳолда автомобилларнинг хўжаликда бўлган машина — кунларини сонини 13870 га тенг бўлади.

Ўртача йиллик автомобиллар сонини топшиш учун, аксинча, хўжаликдаги машина-кунлар сонини бир йилдаги кунлар сонига, яъни 365 кунга бўлиш керак. Буида қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$O_{мс} = \frac{X_{мк}}{365};$$

Бу ерда: $O_{мс}$ — ўртача йиллик автомобиллар сонини;

$X_{мк}$ — автомобилларнинг хўжаликда бўлган машина-кунларини сонини.

Мисол. Хўжаликда мавжуд бўлган автомобилларнинг машина-кунлар сонини 13535, уларнинг ишда бўлган машина-кунлар сонини эса 8121 деб фараз қилайлик. У ҳолда, ишдаги автомобилларнинг фойдаланиш коэффициенти ($\frac{8121}{13535} = 0,60$)

0,60% га баробар бўлади. Демак, автомобилларнинг хўжаликда бўлган машина-кунларини сонидан фақат 60% га фойдаланилган, холос.

Бинобарин, автомобиль паркидан фойдаланиш коэффициентини ишдаги автомобиллардан хўжалик қанчалик унумли фойдаланилганлигини билишга кўмаклашади. Бу кўрсаткичнинг юқорини бўлиши автомобиль паркидан ёки автомобилдан унумли фойдаланилганлигини ва аксинча, паст бўлиши эса автомобилларнинг кўпилаб бўш турганини кўрсатади.

Автомобиллардан фойдаланиш коэффициенти, шунингдек, ишда бўлган машиналар сонини хўжаликдаги машиналар сонига бўлиш йўли билан ҳам аниқланади. Масалаи, хўжаликда автомобиллар сонини 38 та, шундан 30 таси ишда бўлган, дейлик.

Бу ҳолда автомобилдан фойдаланиш коэффициенти $(30:38 = 0,79)$ 0,79 га тенг.

Автомобилларнинг иш вақтидан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун автомобилларнинг босиб ўтган йўл учун сарф қилган вақти, уларнинг юк билан юрган вақтига бўлинадди. Уни аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\Phi_k = \frac{B_n}{H_n}$$

Бу ерда: Φ_k — автомобилларнинг иш вақтидан фойдаланиш коэффициенти;

B_n — автомобиль босган йўл учун сарф қилинган вақт, соат;

H_n — автомобилнинг наряддаги (юк билан юрган) вақти, соат.

Мисол. Хўжаликда автомобилларнинг босган йўли учун 66 минг соат, нарядда эса 88 минг соат вақт сарфланган. Бу ҳолда автомобилларнинг иш вақтидан фойдаланиш коэффициентини $\frac{66}{88} = 0,75$ 0,75 дан иборат.

28-жадвалда юк автомобилларининг иш кунларидан фойдаланиш келтирилган.

Жадвалдан кўришиб турибдики, аналлиз қилинаётган хўжаликда ўртача автомобилларнинг сонин 2,8%, машиналарнинг

28-жадвал. Юк автомобилларининг иш кунидан фойдаланишининг аналлиз қилиш

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Ўтган йилга нисбатан, %
1. Ўртача автомобиллар сонин, донга (3-уст: 365)	36	37	102,8
2. Ишда бўлган машина-кунлар сонин, кун	7760	8121	104,7
3. Хўжаликда бўлган машина — кунлар сонин, кун (11-уст: 365)	13140	13535	103,0
4. Автомобиль паркидан фойдаланиш коэффициенти (2-уст: 3-уст)	0,59	0,60	101,7
5. Автомобилларнинг босилган йўл учун сарф қилган вақтин, минг соат	60	60	110,0
6. Автомобилнинг наряддаги вақтин, минг соат	80	88	110,0
7. Иш вақтидан фойдаланиш коэффициенти (5-уст: 6-уст)	0,75	0,75	100,0
8. Ёшга машинанинг ишда бўлган машина-кунлари, кун (2-уст: 1-уст)	116	220	101,9

ишда бўлган кунлари 4,7%, хўжаликда бўлган кунлари 3,0% ортган. Лекин автомобиль паркидан фойдаланиш коэффициентини фақат 1,7% га ортган ҳолос. Юк автомобилларининг иш вақтидан фойдаланиш коэффициентини эса мутлақо ўзгармаган. Юк автомобилларидан янада унумли фойдаланиш учун ортин ва тушириш ишларини тўғри уюштириш керак. Ортин ва тушириш нормаларининг вақтининг аниқ белгиланиш ва уларнинг кутиб туриб қолишига мутлақо йўл қўймаслик зарур.

Бинобарин, хўжаликларда автомобилларнинг фақат иш кунларидан қандай фойдаланилганлигини эмас, балки уларнинг бажарган ишларини ҳам аналлиз қилиш лозим.

Автомобилларнинг бажарган ишларини тўлиқ аналлиз қилиш ва юк ташишда мавжуд бўлган имкониятларини очиб бериш учун қуйидаги кўрсаткичларни: 1) юк автомобилнинг ўртача тоннажи; 2) автомобилнинг юришидан фойдаланиш коэффициентини; 3) ўртача бир машинанинг ортин қобилияти; 4) машинанинг техник унумдорлиги; 5) автомобилнинг юк кўтарин қобилиятидан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш керак.

Бу кўрсаткичларни ўтган ва жорий йиллар, шунингдек, режадаги кўрсаткичлар билан таққослаш лозим. Натижада биз жорий ва ўтган йилларда эришилган ютуқларни ҳамда йўл қўйилган камчиликларни аниқлашимиз мумкин бўлади.

Юк автомобилнинг ўртача танвархиш топшиш учун уларнинг умумий тоннажини хўжаликда мавжуд бўлган юк автомобиллари сонига бўлиш керак. Масалан, хўжаликда 36 та юк автомобили мавжуд бўлиб, уларнинг умумий тоннажини 97 т дейлик. Бу ҳолда юк автомобилнинг ўртача тоннажини 2,7 т га тенг бўлади.

Автомобилнинг умумий тоннажини топшиш учун хўжаликдаги ҳар бир машина маркаси бўйича тоннажлар қўшиб чиқиллади. Автомобилнинг юришидан фойдаланиш коэффициентиларини топшиш учун автомобилнинг юк билан юрган йўлини унинг умумий босган йўлига бўлиш керак.

Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\Phi_{кю} = \frac{Ю_n}{У_n}$$

Бу ерда: $\Phi_{кю}$ — автомобилнинг юришидан фойдаланиш коэффициенти;

$Ю_n$ — автомобилнинг юк билан босган йўли, км;

$У_n$ — автомобилнинг умумий босган йўли, км.

Мисол. Хўжаликда автомобилнинг умумий босган йўли 1233,3 минг километр бўлиб, шундан 760,9 минг километр юк билан босган дейлик. Бу ҳолда автомобилнинг юришидан фойдаланиш коэффициенти $(\frac{760,9}{1233,3} = 0,62)$ 0,62% га тенг бўлади.

Бинобарин, хўжаликда машиналар амалда фақат бир томонга юк ташиган. Хўжаликда автомобилнинг юришида фойдаланиш коэффициентининг кам бўлиш сабабларидан бири машиналарнинг юк кутушида, юк орттиш-туширишида, жуда қисқа масофаларга қатнашда узоқ вақт бекор туриб қолиши бўлган.

Ўртача бир машинанинг юк орттиш қобилиятини аниқлаш учун жами юк билан босилган т/км (тонна-километр) ҳисобидаги йўлни унинг юк билан босиб ўтилган километрга бўлиш керак.

Мисол. Автомобилнинг жами босган йўли 1697,9 минг т/км бўлиб, унинг юк билан босилган йўли 760,9 минг км.

Бу ҳолда ўртача бир машинанинг орттиш қобилияти $\left(\frac{1697,9}{760,9} = 2,23 \right)$ 2,23т бўлади.

Юк автомобилнинг техник умумдорлигини аниқлаш учун, унинг ўртача тоннажини юк билан босган километрга кўпайтириш керак.

Мисол. Анализ қилинаётган хўжаликда юк автомобилларининг ўртача тоннажи 2,7 т бўлиб, уларнинг юк билан босган йўли 760,9 минг км. Бу ҳолда машинанинг техник умумдорлиги $(2,7 \times 760,9 = 2054,4)$ 2054,4 т/км ни ташкил қилади.

Автомобилнинг юк кўтарми қобилиятидан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун машинанинг юк билан босган т/км йўлини, унинг техник умумдорлигига бўлиш керак. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\Phi_{\text{кю}} = \frac{Ю_{\text{л}}}{Т_{\text{у}}}$$

Бу ерда: $\Phi_{\text{кю}}$ — автомобилнинг юк кўтарми қобилиятидан фойдаланиш коэффициенти;

$Ю_{\text{л}}$ — машинанинг юк билан босган йўли, т/км;

$Т_{\text{у}}$ — машинанинг техник умумдорлиги, т/км;

Мисол. Хўжалик автомобиллари юк билан 1697,9 минг т/км. Бу ҳолда автомобилнинг юк кўтарми қобилиятидан фойдаланиш коэффициенти $\left(\frac{1697,9}{2054,4} = 0,83 \right)$ 0,83 га тенг бўлади.

Автомобилнинг тонна-кўнлар сонини топиш учун хўжаликдаги мавжуд юк автомобиллари сонини уларнинг ҳар бирининг юк орттиш қобилиятига (тоннажига) кўпайтириб, чиққан кўпайтмани машинанинг бир йиллик иш қулирига, яъни 365 кунга кўпайтириш керак.

Мисол. Агар хўжаликда 12 та автомобил 2,5 тоннадан ва 6 та автомобил 4,0 тоннадан юк кўтарми қобилиятига эга бўлса, у ҳолда хўжаликдаги жами автомобилнинг тонна-кўнлар сони;

$$1) 12 \times 365 = 10768$$

$$2) 6 \times 4 \times 365 \text{ кун} = 8760$$

Жами: 19528 га тенг бўлади.

Автомашиналардан унумли фойдаланишга: бир машинанинг ўртача йўл босиш; ўртача юк ташиладиган масофа; йўл юришда фойдаланиш коэффициенти; машинанинг тезлиги; фойдаланиладиган ўртача тезлик; юкларни орттиш ва туширишга сарфланадиган вақт; юк кўтарми қобилиятидан фойдаланиш коэффициенти; умумдорлик даражаси каби кўрсаткичлар таъсир этади.

Юк автомобилларидан фойдаланишнинг аналлиз қилишда, уларнинг бажарган ишини умумий тарзда эмас, балки тармоқлар бўйича кўриб чиқиш керак. Бу ҳар бир тармоқда транспорт воситаларидан қай тарзда фойдаланилаётганини чуқур билиш имконини беради.

29-жадвалда транспорт воситаларининг тармоқлар бўйича бажарган иши келтирилади.

29-жадвал. Ишлаб чиқариш тармоқларида юк автомобиллари бўйича бажарилган ишлар ҳажми

Ўзресткичлар	Юк ташиниш об'екти- нинг ҳажми		Шу жумладан: % ҳи- собида	
	т/км	%	автомобил- ларда	трактор- ларда
1. Деҳқончиликда	1318,6	36,9	42,9	57,1
2. Чорвачиликда	701,1	19,4	45,2	54,8
3. Ёрдамчи хўжалик корхона- ларида	37,1	1,3	100	—
4. Қўрғилишда	301,2	8,2	90,1	9,9
5. Умумийлаб чиқаришда	148,7	4,1	100	—
6. Ум/мхў. а.лик ишлаб чиқа- ришда	61,2	1,7	100	—
7. Автохизматлар ва сотиш	16,1	0,2	100	—
8. Бошқаларда	1017,2	28,2	70,1	29,9
Жами	3601,1	100	64,0	36,0

Жадвалдан кўришиб турибдики, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини сотишда трактор прицеплари кенг қўлланилган. Бизга маълумки, юк машиналаридан юкларни узоқ масофага етказишда фойдаланилади. Юк ташиниш масофаси қанча узун бўлса, автомобилнинг иш улуғи ҳам шунича кўп бўлади. Аммо, анализ ўтказилаётган ушбу хўжаликда юк машиналарининг иш улуғи 64% ни, трактор прицеппида эса 36% ни ташкил этган. Товар оборотининг асосий қисмида деҳқончилик маҳсулотлари 36,9% ни, чорвачилик маҳсулотлари эса 19,4% ни ташкил этади.

Транспорт воситалари ёрдамда хўжаликнинг ўз территориясидан четдан келтирилган ва четга чиқариладиган юклар ташилган. Хўжаликнинг ўз территориясида ташилладиган юк-

ларга омборларда бўлим, ферма ва бригадаларга олиб борилган ҳамда олиб келинадиган юклар киради. Четга чиқариладиган юкларга: тайёрлов пунктларига, бозорларга олиб борилган юклар киради. Четдан келтирилган юкларга эса, хўжаликка олиб келинган нефть маҳсулотлари, минерал ўғитлар, қурилиш материаллари ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Хўжаликда юк ташиниши янада чуқурроқ анализ қилини учун, юк автомобилларининг бажарган ишини ойлар бўйича анализ қилиш мақсадга мувофиқдир (30-жадвал).

Жадвалдан кўриниб турибдики, юк автомобилларидан фойдаланиш алоҳида тармоқларда ойлар бўйича 3,7% дан 11,2 фозгача кескин ўзгаради. Йил давомида энг оз юк обороти январга, энг кўпи эса июль ойига тўғри келади. Бунга сабаб январь ойида 3 та машина капитал ремонтга, 6 та машина жорий ремонтга қўйилган. Натижада 148 т/км иш бажарилган. Деҳқончиликда ерга ишлов бериш ва ҳосилни йиғиб-териб олиш даврида машиналардан фойдаланиш ошади.

Юк автомобилларидан умумли фойдаланиш учун аввало, ҳар бир хўжалик ўзи учун керакли бўлган юк автомобилга эга бўлиши керак.

Хўжаликнинг юк автомобилларига бўлган талаби қуйидаги формула ёрдамида топилади:

$$K = \frac{\text{Ташиладиган юклар ҳажми} \times \text{юк ташиладиган масофа, км}}{\text{Йил вақти давомида битта машинада ташиладиган юклар ҳажми}}$$

Анализ қилишда фақат юк автомобилларининг иш қила-ри ҳамда уларнинг бажарган ишларининг кўриб чиқмасдан, балки юк автомобилларининг бажарган ишнинг таънарихнинг ҳам кўриб чиқиш керак.

Чуқури таънарих асосида бир хўжалик ўзининг юк ташиниш ишларини режалаштиришда ҳақиқий қийматин ҳисобга олиб боради. Транспорт харажатларини камайтириш йўллари аниқланади. Таънарих орқали ишлаб чиқаришда сарфланган харажатларнинг қанчалик фойда бераётганлиги белгиланади. Таънарих транспорт ишини умумлаштириб боради. Ташилётган ҳар бир т/км қанчага тўғри келадиганлигини характерлайди. Таънарих кўрсаткичи орқали ишлатган ҳар бир юк автомобилларининг иқтисодий афзалликлари аниқланади. Бинобарин, уни арзонлаштириш имкониятлари белгиланади. Бир т/км таънарихнинг топиш учун жами автоварка сарфланган харажатлар суммасини хўжалик бўйича бир йилда ташилган т/км юк миқдорига бўлиш керак.

Мисол. Анализ қилинаётган хўжаликда юк автомобилларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган харажатлар (ҳайдовчиларнинг меҳнат ҳақи, ёнилғи-мойлаш материалларининг қиймати, автомобилларнинг амортизацияси, жорий ремонт, техник қаровлар, резинанинг қиймати, автомобиль паркидан нақладийлар бўйича қилинган сарфлар) 96000 сўмни ташкил

30-жадвал. Юк автомобилларидан хўжалик тармоқларида ойлар бўйича фойдаланиш, т/км

Тармоқлар	Ойлар											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Деҳқончиликда	29,1	37,1	40,1	42,4	44,1	61,6	51,4	60,1	58,4	50,1	50,1	41,2
Қорачиликда	20,1	37,7	31,1	37,1	48,1	41,7	30,1	41,2	30,4	20,1	26,6	20,0
Ёрдамчи тармоқларда	2,1	2,4	2,2	2,3	2,4	3,8	3,8	2,8	3,9	4,6	3,9	2,9
Умумий ишлаб чиқаришда	10,1	12,7	13,1	12,0	12,0	12,7	14,0	12,7	12,8	12,8	12,8	11,8
Умумхўжалик ишлаб чиқаришда	7,1	4,1	6,7	4,1	7,8	7,0	4,8	4,1	3,1	3,0	5,0	4,0
Қурилишда	19,1	20,8	17,4	22,7	20,9	24,0	21,0	31,2	32,8	27,1	16,7	17,6
Автохазиналар ва соғинишда	—	0,8	1,1	1,2	1,0	1,4	1,7	1,6	1,8	1,9	1,7	1,9
Болиқчиликда	60,1	83,5	68,7	107,3	44,1	137,9	162,0	46,4	103,9	150,4	95,0	48,0
Жами	146,0	199,1	180,4	229,1	180,7	290,1	288,8	200,1	246,4	270,1	211,1	147,0
Умумий бажарилган ишнинг ҳар ойга тўғри келиши, %	5,7	7,6	6,9	8,8	6,9	11,2	11,1	7,7	9,5	10,4	8,1	6,1
												100

этди. Юкларни ташини учун 2200000 т/км сарфланди. Бунда

Фойдаланиш харажатлари

1 т/км таннархи = $\frac{\text{Автомобиль паркиннинг иш унуми (т/км)}}{\text{Фойдаланиш харажатлари}}$

0,8 сўм ёки 8 тийинга тенгдир.

31-жадвалда юк автомобилли паркдан фойдаланишда ишлаб чиқариш харажатларининг юк айланмасига бевосита боғлиқ эканлигини кўришимиз мумкин.

31-жадвал. Автотранспорт ишларининг таннархи ва ишлаб чиқариш харажатларининг анализи

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1-йил	2-йил	Биринчи йилга нисбатан		
				+	-	%
Ишлаб чиқариш харажатлари	сўм	171781	168457	-3324		98,1
Юк айланмаси	т/км	2151,6	2591,4	-439,7		120,4
10 т/км нинг таннархи	тийини	79,8	65,1	-14,7		81,6

Жадвалдан кўришиб турибдики, ишлаб чиқариш харажатлари 1-йилга нисбатан 3 мипг 324 сўмга ёки 1,9%га камайган. Шу даврда юк айланмаси деярли 440 т/км га ёки 20,4% га ортган. Натيجاда 2-йил 1-йилга нисбатан 10 т/км юкнинг таннархи 14,7 тийинга ёки 18,4% га камайган. Бунга асосан юк автомобилларидан унумли фойдаланиш ҳамда юк айланмасини ошириш орқали эришилган.

Қатор йиллар давомида юк автотранспортлари иши таннархнинг анализи қилганда, ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариши ва юк ташини таннархнинг кўриши билангина чекламасдан, балки харажатларни камайтириш йўллари ҳам кўриб чиқиш керак. Хўжалик раҳбарлари ва мутахассслари хўжаликларда автотранспортлар бажараётган ишлар таннархнинг камайтириши учун ималар ва қанча миқдорда сафлапаётганини, яъни таннарх таркибини диққат билан ўргатиб, анализ қилишлари зарур. Харажатларнинг ҳар бир элементининг самарадорлигини текширишлари ва қайси харажат элементини қисқартириш иқтисодий жиҳатдан фойдали эканлигини билиб, қисқартириш чораларини кўрмоқлари лозим. Таннарх таркиби деганда, биров-бир автотранспорт ишини бажариш учун қилинган сарфларининг таркиби ва ўзаро нисбати тушунилади. Таннарх таркибининг анализ қилишда 32-жадвал формасидан фойдаланиш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, т/км таннархнинг ташкил этувчи харажат элементлари нчида материал пул сарфи салмоқли ўринни эгаллайди. Бу сарфлар т/км нинг таннарх таркибида биринчи йили 63,7% ни, иккинчи йили

32-жадвал. Юк автоматиналарида бажарилган 10 т/км юк таннарх таркибининг анализи

Харажат турлари	1-йил		2-йил		1-йилга нисбатан	
	10 т/км га келган харажат, тийин	%	10 т/км га келган харажат, тийин	%	тийини	%
1. Материал пул харажатлари	50,8	63,7	42,8	55,7	-8,0	84,3
шундан:						
а) ёпиғига	14,0	17,5	15,4	23,6	+1,4	110,0
б) жорий ремонтга	9,3	11,6	11,6	17,9	+2,3	124,7
в) бошқа харажатларга	27,5	34,6	15,8	24,2	-11,7	57,5
2. Меҳнат харажатлари	29,0	36,3	22,3	34,3	-18,4	76,9
Жами	79,8	100,0	65,1	100	-14,7	81,6

ундан кўпроқ — 65,7% ни ташкил этган. Материал-пул харажатлари нчида биринчи ўринни, бошқа сарфлар, иккинчи ўринни ёпиғи, учинчи ўринни эса жорий ремонт харажатлари ташкил этади. Анализ яна шун кўрсатадики, иккинчи йили, биринчи йилга нисбатан материал-пул харажатлари 8 тийинга ёки 15,7% га камайган. Шу жумладан, бошқа харажатлар сарфи 11,7 тийинга ёки 42,5% га камайган. Бироқ, ёпиғи харажатлари икки йил нчида 1,4 тийинга ёки 10% га, жорий ремонт харажатлари 2,3 тийинга ёки 24,7% га ортган.

Тонна-километр таннарх таркибида меҳнат харажатлари ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Лекин унинг салмоғи йилдан-йилга камайиб бормоқда. Агар биринчи йили жами харажатлар нчида меҳнат харажатлари 36,3% ни ташкил қилган бўлса, иккинчи йилга келиб унинг салмоғи 34,3% га тушиб қолган ёки 2% га камайган. Бинобарин, фақат меҳнат харажатларининг салмоғини камайтмасдан унинг суммаси ҳам икки йил мобайнида 18,4 тийинга ёки 24% га камайган. Лекин шунга қарамасдан бир қатор хўжаликларда автотранспорт т/км нинг таннархи бир мунча арзон.

Транспорт воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун аввало транспорт ишини ташкил қилишнинг плгор усулларини жорий этиш ва иш вақтида фойдаланиш коэффициентини ошириш керак. Бунинг учун автомашина ва тракторларнинг икки уч смелали ишлашини уюштириш ва юкни юкни ортин-тушини ишларини механизациялаштиришни кучайтириш лозим.

Транспорт воситаларининг самарадорлигини ошириш учун уларнинг юк кўтаришини ошириб, бўш юришини йўқотиш зарур. Ўз навбатида, бу ҳар бир машинани кетаётганда ҳам,

қайтаётганда ҳам юк билан таъминланишни тақозо қилади. Бунда кўпроқ прицеплардан кенг фойдаланиб, юкларни автопоездларда ташини ташкил этиш керак. Чунки, прицепли автомобилларда юк ташини таънарни 20—30% паст, меҳнат унумдорлиги эса 50—60% ортиқ.

Юк автомобиллари самарадорлигини оширишда транспорт воситалари структурасида юк кўтарувчанлиги катта бўлган юк машиналари, самосваллар, мослаштирилган машиналар салмоғини ошириб, бонқаришнинг диспетчерланган усулидан фойдаланиш зарур. Машиналар самарадорлигини ошириш, шунингдек шофёрлар малакасига автоколонналарда хўжалик ҳисобини қандай жорий этилганига ҳам боғлиқдир. Юк авто-транспортдан фойдаланишнинг аналлиз қилишга аниқ мисол келтирамиз.

Мисол. Анализ қилинаётган хўжаликда бир ой давомида ҳар бйрининг юк кўтарини қобилияти 3,5 тоннадан бўлган 30 та юк машинаси бўлган. Нарядда 26 кун давомида 25 та машина ишлаган. Бу машиналар иш вақтида наряд бўйича 4550 машина-соат (26 машина×24×7 соат), ҳақиқатда эса 3494 машина-соат юрган. Бутун давр бўйича умумий юрган йўли 120 000 км, юк билан юрган йўли 108 000 км бўлган. Ҳақиқий иш бажаргандаги умумий ҳажми — 270000 т/км, амалда эса 324 000 т/км бўлган. Бу ҳолда мазкур хўжаликнинг автопаркнинг самарадорлиги қандай кўрсаткичларга тенг бўлади. Жўмладан:

1) автопаркдан фойдаланиш коэффициенти 69,3% га тенг.

$$\left(\frac{26 \text{ машина} \times 24 \text{ кун}}{30 \text{ машина} \times 30 \text{ кун}} = \frac{624}{900} = 0,693 \text{ ёки } 69,3\% \right);$$

2) юк автомобилли иш вақтида фойдаланиш коэффициенті 76,8 фоизга баробар $\left(\frac{3494}{4550} = 0,768 \text{ ёки } 76,8\% \right);$

3) босиб ўтилган масофадан фойдаланиш коэффициенти 90,0 фоизни ташкил қилади $\left(\frac{108000}{120000} = 0,900 \text{ ёки } 90,0\% \right);$

4) юк кўтарини қобилиятидан фойдаланиш коэффициенти 83,3 фоиз бўлган $\left(\frac{270000}{324000} = 0,833 \text{ ёки } 83,3\% \right);$

5) бутун давр давомидаги битта автомашинанинг ўртача иш унуми 9000 т/км ҳисобланади $\left(\frac{270000}{30} = 9000 \text{ т/км} \right);$

6) автопаркдан фойдаланишдаги умумий коэффициент 0,399 га тенг бўлган $(0,693 \times 0,768 \times 0,900 \times 0,833 = 0,399).$

8-боб. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ ВА УНУМДОРЛИГИ

Меҳнатта ҳақ тўлашнинг анализи

Меҳнат ресурсларининг анализ қилишнинг аҳамияти ва вазибалари

Халқ хўжалигининг барча тармоқларини бирдай ривожлантириш вазибаларини муваффақиятли амалга оширишда меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишнинг роли ва аҳамияти бениҳоя каттадир. Меҳнат ресурсларидан энг кўп фойдаланиш ва уларни жамият манфаатларига хизмат қилдириш қишлоқ хўжалигини янада ривожлантиришнинг ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим омилдир.

Қишлоқларнинг меҳнат активлигини ошириш, яъни ҳар бйр хўжаликда меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, қишлоқ хўжалик иқтисодиётини жадал ривожлантириш йўлига ўтказиш жараёнида алоҳида ўрин тутди.

Қишлоқ хўжалиги моддий техника базасининг ривожлантирилиши ва тақомиллаштирилиши, янги замонавий машина ва қуролларнинг жорий этилганлиги, фан-техника тараққиёти жадаллаштириб кўлаб меҳнат ресурсларини вужудга келтирмоқда. Шунингдек, қишлоқ жойларида умумтаълим мактабларини биттириб чиқувчиларнинг кўпчилиги қисмини хўжаликларда қоллишлари ҳам меҳнат ресурсларининг кўпайишига олиб келмоқда.

Бу жараён қишлоқда меҳнат ресурсларини хўжаликнинг барча тармоқларига тўғри тақсимлаб, улардан йил бўйи бир меъёрда фойдаланиш йўлига қўйиш, мавсумий ишларнинг кескинлигини юмшатиш ва бу соҳада янги имкониятлар қидириб топиш тақозо қилади.

Меҳнат қуроллари қанчалик кўп ва мукамал бўлмасин, агар уларни иш кучи ҳаракатга келтирмаса ва бонқармаса, ишлаб чиқариш содир бўлмайди. Иш кучини тақдор ҳосил қилишнинг ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш яхлит системасидаги ўрин, В. И. Ленин таъкидлаганидек, «бутун инсониятнинг энг биринчи ишлаб чиқарувчи кучи — ишчи, меҳнаткаш...» эканлиги билан белгиланади (В. И. Ленин, ТАТ, 29-том, 375-бет).

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси хўжаликлар фаолиятининг барча кўрсаткичларига бевосита таъсир қилади. Қайси хўжаликда меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланилса, ўша ерда кўп ва арзон маҳсулот етинтирилади, жамоат хўжалиги тез юксалади. Ишчи-қолхозчиларнинг моддий ва маданий фаровонлиги юқори бўлади. Аксинча мавжуд меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланилмасин ишчи-қолхозчиларнинг моддий манфаатларига жиддий салбий таъсир этади. Бунини қуйидаги мисолда яққол кўриш мумкин. Масалан, меҳнатта

қобилиятли 888 колхозчиси бўлган колхозда, ҳар бир меҳнатга қобилиятли колхозчи йилига 270 киши-кунни ишлагани белгиланган эди. Ҳақиқатда эса бир колхозчи ўрта ҳисобда 230 киши-кунни ишлаган. Ҳар бир киши-кунига 5 сўм 42 тиинидан меҳнат ҳақи тўланган. Натижада колхоз меҳнат ресурсларидан фақат 85,2% фойдаланган ёки бошқача айтганда 35520 киши-кунини йўқотган.

Норматив бўйича белгиланган йиллик киши-кунини нормасидан тўлиқ фойдаланмаслик туфайли анализ қилинаётган колхознинг аъзолари 192 минг 518 сўмлик шахсий даромаддан маҳрум бўлдилар. Буни қуйидаги ҳисоблардан ҳам кўриш мумкин:

- 1) 888×270 киши-кун = 239760 киши-кун;
- 2) 888×230 киши-кун = 204240 киши-кун;
- 3) $204240 \times 100 : 239760 = 85,2\%$;
- 4) $239760 - 204240 = 35520$ киши-кун;
- 5) $35520 \times 5,42$ сўм = 192518 сўм.

Демак, меҳнат ресурсларидан тўғри фойдаланиш фақат хўжалик учувгина эмас, балки ишчи-колхозчилар учун ҳам катта иқтисодий самара берар экан.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўп сабабларга: ер билан таъминланганликка, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг мавсумийлигига, табиий шароитга, хўжалиkning икти-сослашувига, тармоқларнинг таркибига, қишлоқ районларида сапоатнинг ривожланиш даражаси ва бошқаларга боғлиқ.

Меҳнат ресурслари деб, қишлоқ хўжалигидаги ишларин ўз вақтида бажариш учун талаб этиладиган ишчи кучига айтилади.

Меҳнат ресурсларга жамоат хўжалигида банд бўлган, меҳнатга қобилиятли ёшдаги колхозчилар бундан ташқари жамоат хўжалигида қатнашган кексалар ҳамда инвалидлар, ўсмирлар ва бошқа ходимлар ҳам киради. Шунинг учун меҳнат балансига онд ҳисоб-китобларини бажаришда ана шу категориядаги ходимларини ҳам ҳисобга олиш керак. Бироқ, бундай ходимлар учун йилига 270 кунлик иш нормаси белгилаб бўлмайди. Чунки улар жамоат хўжалигидаги ишларда икти-брий ва ўз имкониятларидан келиб чиқиб қатнашадилар. Шунинг учун ҳам мазкур категориядаги ходимлар меҳнат балансида жамоат хўжалигида улар сарфлаган ҳақиқий иш вақти миқдорига қараб ҳисобга олиниши керак. Бинобарин, улар сарфлаган иш вақти миқдорини колхозчилардаги ҳақиқий иш вақти сарфлари билан таққослаш натижасидагина уларнинг меҳнат ресурслари билан қай даражада таъминланганликлари ҳамда улардан қандай фойдаланаётганликлари тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг анализ қилинган асосий мақсад, хўжаликдаги мавжуд ишчи кучларидан оқило-

на фойдаланиш, уларни тармоқлар ўртасида тўғри жойлашти-риш асосида, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришни янда кўпайтириш, меҳнат ушмдорлигини ошириш, маҳсулот таппархисини арзонлаштириш, унинг рентабеллигини кўтариш-дир.

Ишчи кучларидан фойдаланиш анализ қилинганда, мавжуд меҳнат ресурслари ва уларнинг тармоқлар бўйича тақсимла-ниши, меҳнат баланси, колхозчилар ва совхоз ишчиларининг иш вақтидан қай даражада фойдаланилаётганлиги ва улар-нинг меҳнат активлиги аниқланади. Бу жуда муҳимдир, чун-ки хўжалик ишлаб чиқариш бинолари, машиналар, турли тех-ника ва ушмдорлар билан тўлиқ таъминланса-ю, ишчи кучи билан етарли бўлмаса, у ривожлана олмайди. Шунинг учун ҳам ишчи ҳамини ишлаб чиқарувчи кучларнинг энг муҳим ва актив қисми ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда хўжаликларнинг ишлаб чиқарувчи кучла-рининг ривожланиши, моддий-техника базасининг ўсиши, иш-лаб чиқариш жараёнларида механизациялаш, автоматлаш-тириш даражасининг ортиб бориши туфайли ишчи кучининг кўпайиши ҳам меҳнат ресурсларидан оқилона ва тўлиқ фой-даланишнинг тақозо қилади. Меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишнинг туб маъноси ишчи кучининг йил давомида иш билан кўпроқ банд бўлишидир.

Хўжаликларнинг ишчи кучи билан таъминланиши ва уп-дан фойдаланишнинг анализ қилиниши асосий вазифаси; 1) меҳнат ресурсларининг тузилишини ўрганиш; 2) мавжуд ишчи кучлари хўжалик ишлаб чиқариш учун етарлими ёки йўқ-лигини аниқлаш; 3) ишчи кучларидан тармоқлар ва оилар бўйича фойдаланишнинг анализ қилиш; 4) меҳнат ресурс-ларидан тўлиқ ва бир меъёрга фойдаланиш имкониятларини кўрсатиш кабилардан иборат.

Шуни айтиш керакки, қишлоқ хўжалик ходимларининг со-ни ва таркиби доимий бўлмай, у доим ўзгариб туради. Бунга индустриалаштириш, сапоатнинг ва халқ хўжалиги бошқа тар-моқларининг тез ривожланиши ҳамда кўплаб колхоз ва совхозлар, шаҳарларнинг йирикланиши кабилар сабаб бўл-моқда.

Техника тараққиётининг яратила бориши қишлоқ хўжали-гида ишчи кучини янда кўпроқ бўшатиб, уни бошқа тар-моқларга ва шаҳарларга кўчиришга олиб келади. Бироқ, бун-да ишчи кучларида содир бўлаётган ўзгаришларнинг ўрни колхоз ва совхозларда ушмдорлигининг ўсиши билан тўла қоп-ланиши керак. Акс ҳолда қолган ходимлар тобора кўпроқ ҳажмдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни таъ-минлай олмайди. Натижада қишлоқ хўжалигида банд бўл-ган кишилар абсолют соннинг қисқариши нобойи бўла ол-майди.

Ишчи кучига бўлган талабли аниқлаш

Қишлоқ хўжалик ишларининг агротехника муддатларида ба-
жариш кўп жиҳатдан хўжаликнинг отарли миқдорда ишчи ку-
чи билан таъминланишига боғлиқ.

Ишчи кучига бўлган талабли аниқлашдан аввал хўжалик
ишчи кучларидан қай даражада фойдаланилганлигини тек-
ширини, меҳнат ресурсларининг ҳақиқий аҳволини ўрганиш,
инга қобилиятли колхозчилар томонидан меҳнат минимуми-
нинг бажарилишининг аниқлаш, колхозчиларнинг жамоа хўжа-
лигида ойлар бўйича қатнашшининг ёки қатнашаётганлари-
нинг сабабларини аниқлаш лозим.

Шунингдек, хўжаликлар йилининг бошида ўз ишлаб чиқа-
рини тармоқларини пухта ўрганиб, улар ишини тўғри режа-
лантиришлари, талаб қилинадиган ишчи кучлари сонини ол-
диндан аниқлашлари лозим. Ишчи кучига бўлган талаблини
аниқ ҳисоблаб чиқини тармоқлар бўйича ажратилган кичи-
лардан тўғри фойдаланишига эришини имконини беради.

Хўжалик тармоқлари учун зарур ишчи кучларини ажра-
тишдан олдин, тармоқдаги экинлар турни, улардаги иш турлари
ҳажми, ишларини бажаришнинг агротехника муддатлари ва
иш меъёрлари пухта ўрганиб чиқишини зарур.

Талаб қилинадиган ишчи кучлари асосан икки усулда
аниқланади. Биринчи усулда турли ишлар учун сарфланиши
керак бўлган киши-кунларни иш турларини бажариш агротех-
ника муддатларига бўлиш йўли билан топилади, яъни иш
ҳажмининг унинг кунлик нормасига бўлиб, натижада нормани
бажаришда иштирок этган колхозчи ёки ишчиларининг сонига
қўлайтирилади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдала-
ниш мумкин:

$$K_k = \frac{I_h}{I_n \cdot B_{kn}}$$

Бу ерда K_k — керакли киши-кунни;

I_h — ишнинг ҳажми;

I_n — иш нормаси;

B_{kn} — нормани бажаришда иштирок этадиган кол-
хозчилар ёки ишчиларининг сони.

Аниқланган киши-кунлари сонини ишчи бажарини мудда-
тига бўлиш билан талаб қилинаётган ишчи кучларининг сони
топилади. Буни қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$I_k = \frac{K_k}{I_{me}}$$

Бу ерда: I_k — талаб қилинаётган ишчи кучлари;

K_k — жами киши-кунни;

I_{me} — бажариш муддати (иш кунни).

Мисол. 80 га пахта майдонига эга бўлган бригаданинг ўза-
сини 8 кун ичида яганалани керак дейлик. Яганаланининг бир
кунлик нормаси 0,30 га. Бригада учун керакли ишчи кучини
аниқлаш лозим. Биринчи формуладан фойдаланиб, 80 га пахта
майдонини яганалани учун қанча киши-кунни сарфланишини

аниқлаймиз. Бу бизнинг мисолда ($K_k = \frac{80}{0.30} = 266$) 266

киши-кунини ташкил этади.

Иккинчи формуладан фойдаланиб, бригадага 8 кун ичида
ўзани тўла яганалани учун зарур бўлган ишчи кучи сонини

аниқлаш мумкин. Бизнинг мисолда ($I_k = \frac{266}{8} = 33$) 33 кол-

хозчи керак бўлар экан.

Талаб қилинадиган ишчи кучлари сонини аниқлашнинг
иккинчи усули — бу бир колхозчи ёки ишчига ўрта ҳисобда
бир йилда деҳқончилик тармоғида пача гектар сугориладиган
экин майдонни ва чорвачилик тармоғида қанча бош мол тўғри
келтишини ҳисоблаб чиқинидир.

Бу ишда аввало ер майдонининг катта-кичиклигига катта
аҳамият бериш лозим. Бир киши ҳисобига қанча кўп сугори-
ладиган экин майдонни тўғри келса, унинг меҳнатидан шунча-
лик самарали фойдаланиш мумкин демасдир. Меҳнат ресурсе-
ларига бўлган талаблини, шунингдек, ҳақиқий киши-кунлар со-
нини меҳнатга яроқли бир колхозчинининг йиллик ўртача иш-
лаши лозим бўлган киши-кунни нормасига бўлиш йўли билан
аниқлаш мумкин. Меҳнатга қобилиятли кишининг йиллик
киши-кунни 270 га тенг деб олиш мумкин. Йиллик киши-ку-
нини аниқлашда айлиқса, киши-кунларини тўғри ҳисоблашга
жиддий эътибор бериш лозим. Буни бир кунда 1—2 соат иш-
лаб кетилган кун киши-кунни деб ҳисобланмаслиги лозим.

Колхозларининг маъмурий-хўжалик аппаратида ишловчи
ходимлар сони хўжаликнинг катта-кичиклигига қараб колхоз-
чиларининг умумий мажмуеси томонидан, совхозларда эса Дав-
лат кооператив комитети тасдиқлаган жадвалга асосан белги-
ланади.

Колхоз ва совхозларининг ёрдамчи корхоналари учун зарур
бўлган ишчи кучлари корхонада бажариладиган ишларининг
муҳимлигига, ҳажмига қараб, колхоз ранси, совхозларда эса
совхоз директори томонидан ажратилади.

Колхоз ва совхозларда меҳнат ресурсларини анализ қи-
лишда фақат уларнинг миқдори, таркиби ва тақсимланишини
тўғрисидаги маълумотларни кўриб чиқини билан чекланмаслик
керак. Чунки бу кўрсаткичлар хўжаликлар меҳнат ресурсе-
лари билан қай даражада таъминланганлиги ва улардан қан-
дай фойдаланилаётганлиги ҳақида фикр юритини учун камлик
қилади. Буни учун, ўша маълумотлар асосида тегишли
хўжалик, район ва вилоятлар бўйича баланс ҳисоблари бажа-

рилиши лозим. Демак, меҳнат ресурсларининг тўғри анализи қилини учун зарур ишчи кучи аниқлангандан сўнг, ҳар бир хўжаликда меҳнат балансини ҳам тузиш керак. У хўжалик учун меҳнат ресурсларидан фойдаланиши ва уларни тақсимлаш ҳақида маълумот олини учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат баланси деб, хўжаликдаги мавжуд ишчи кучларининг унинг ишлаб чиқариши учун зарур бўлган ишчи кучларига таққосланишига айтилади. Меҳнат ресурслари баланси кирим ва чиқим бўлиmlаридан иборат бўлиб, кирим қисмида ҳақиқий ишчи кучи, чиқим қисмида эса фойдаланилган меҳнат ер ресурслари ифодаланади. Меҳнат ресурслари балансида меҳнат ресурсларининг умумий сони, улардан фойдаланиш, ёрдамга келадиганларининг сони ёки бўшаган ошқоча ишчиларининг сони кўрсатилади.

Меҳнат ресурслари балансини тузишда режа ёки йиллик ҳисобот маълумотларидан фойдаланилади. Агар бу ишда режа маълумотларидан фойдаланилган бўлса, меҳнат ресурсларининг режа баланси, ҳисобот маълумотларидан фойдаланилганда эса меҳнат ресурсларининг ҳисобот баланси вужудга келади. Хўжаликда раҳбарлик қилини ва иқтисодий анализларни бажаришда уларнинг ҳар иккаласи ҳам қўлланилади. Баланс ёрдамида мавжуд меҳнат ресурслари ва уларга бўлган талаб аниқланади. Шунинг учун ҳам меҳнат баланси ҳар бир хўжаликда тузилиши шарт. Чунки ҳар бир хўжаликда тузилган меҳнат балансига ҳамда ҳар бир ишчи-колхозчи ҳисобига тўғри келадиган экин майдони ва унинг механизацияланганлигига қараб, қанча ишчи зарурлигини белгилаб олади. Ортиқчаларини бошқа тармоқларни ривожлантиришга жалб қилинади. Ортиқча ишчи кучларини хўжаликдан ташқи тармоқларга ўтказиш режаларини равишда амалга оширилиши керак. Ортиқча меҳнат ресурсларини бўшатили, кўп омил ва шароитларга, асосан қишлоқ хўжалигида сермеҳнат ишларини механизациялаш даражасига боғлиқ.

Меҳнат ресурсларининг асосий бўлимига меҳнатга қобилиятли 16 дан 60 ёшгача бўлган эркеклар ва 16 дан 55 ёшгача бўлган аёллар киритилади. Ҳақиқий меҳнат ресурсларини аниқлашда инвалидлар, ўқув юртларидаги талабалар, колхозда истиқомат қилиб, ўзлари бошқа корхоналарда ишлайдиган кишиларни ҳисобга олмаслик керак. Меҳнат ресурслари баланси режасини аниқлашда аҳолининг таркиби ва сони ўзгарганлигини ҳам эътибордан чиқармаслик лозим. Чунки 16 ёшга тўлган ўсмирлар меҳнатга қобилиятли колхозчилар сонини тўлдиреди. Ёши 60 ва 55 ёшдан ошган эркек ҳамда аёллар эса меҳнатга қобилиятлилар ҳисобидан чиқарилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари учун зарур бўлган меҳнат балансини тузишда ишчи кучларини тўғридан-тўғри сонига қараб жамлаб қўйиш мумкин эмас. Чунки ҳар бир тармоқ ўзи-

га хос меҳнат талаб қилиб, у механизация даражаси ва ҳар бир мутахассиснинг жамоат ишлаб чиқаришига қўшган ҳиссасига ҳам боғлиқ. Шунингдек, меҳнат ресурслари баланси тузиладиган ўртача йиллик ҳисобини эмас, балки йил давларини, биринчи галда ишчи кучига бўлган талабни энг кам ойлар бўйича ва иш энг кўп бўлганда зарурат туғиладиган ишчи кучларига қараб олиш керак. Меҳнат балансини тузишда юқоридагиларни ҳисобга олиш меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш тадбирларини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Меҳнат ресурслари балансини йиллик ҳисобот ва режа асосида солиштириб анализ қилгандан сўнг, ишчи кучининг ортиқча ёки камлигини белгилабгина қолмасдан, балки ортиқча ишчи кучларидан қаерда фойдаланиши, кам бўлса қаердан олиш кераклигини ҳам аниқлаш лозим.

Меҳнат балансини тузиш туфайли ишчи кучларидан тўла фойдаланиш имконияти туғилади, ишчи кучларини хўжаликнинг тармоқлари ва ишлаб чиқариш бўлиmlари бўйича тўғри тақсимлаш шароити яратилади.

Меҳнат баланси хўжалик ишлаб чиқариши учун зарур бўлган ишчи кучи миқдорини аниқлашга ёки улар ортиқча бўлса улардан бошқа жойларда фойдаланишга имкон беради. Четдан қўшимча жалб этилиши лозим бўлган ишчи кучларини фақат хўжаликда ишчи кучи етишмаган ҳолда ёки қишлоқ хўжалик ва бошқа ишларни кўрсатилаган агротехника муддатларида бажариш қийин бўлган ҳоллардагина жалб этиш мумкин.

Борди-ю, ишчи кучига бўлган талаб қисқараётган тармоқ ва корхоналардан ходимларининг тегишли қисми бошқа тармоқ ёки корхоналарга ўз вақтида ишга ўтказилмаса ҳамда меҳнатини ташкил этиш ва ундан фойдаланишда баъзи камчиликларга йўл қўйилса, уларда ишлаб чиқаришнинг айни ҳажми ва тартибига нисбатан ишчи кучи ортиқчалиги пайдо бўлади. Ўз навбатида ишчи кучининг етишмаслиги ҳам, унинг ортиқчаллиги ҳам хўжаликларда меҳнат унимдорлигини пасайтиради.

Анализ қилишда ишчи кучининг айланishiни аниқлаш муҳимдир. Ишчи кучининг айланиши дегадда ишчининг қабул қилини ҳамда бўшатили туфайли улар сонининг ўзгариши тушунилади ва бу ишга онд тегишли ҳужжатлар асосида аниқланади. Уни фонд ёки коэффициент билан ифодалани мумкин. Ишчи кучини қабул қилини бўйича коэффициентни ёки фондни топиш учун ишга қабул қилилганларининг сонини ўртача колхозчилар (ишчилар) сонига бўлиш лозим. Ишчи кучининг ишдан бўшаи бўйича айланиш коэффициентини топиш учун эса ишдан бўшаганларининг сонини ўртача колхозчилар сонига бўлиш керак. Масалан, хўжаликда 800 колхозчи бўлиб, йил давомида 20 киши қабул қилинган ва 28 киши бўшатилган. Бу ҳолда қабул қилини бўйича ишчи кучининг

айланмиш коэффициенти 0,025 (20:800) ёки 2,5% га (20x100:800) тенг бўлади. Бўшатиш бўйича ишчи кучининг айланмиш коэффициенти 0,035 (28:800) га ёки 3,5% га тенгдир.

Хўжаликдан ишчи кучини қўплаб кетиб қолган коллектив ўртасида иштирокини бузиб, хўжаликнинг меҳнат ресурсларига салбий таъсир кўрсатади. Бу ҳол, ери кўп хўжаликларда яққол сезилади, чунки уларда ишчи кучининг айниқса, эришларини етишмаслиги туфайли сувчи ва механизаторларга талаб ортади.

Анализ қилишда, шунигдек, ишчи кучи оқимини билиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Ишчи кучи оқими деганда ўз ихтиёри ёки ишга кечиккиш ҳамда хўжаликнинг ички тартиб-қондаларини бузиш туфайли бўшаган ишчи ёхуд колхозчилар сонини тушунилади.

Ишчи кучи оқимини аниқлаш ҳам ишчи кучининг бўшаши бўйича айланмиш коэффициентини топиш билан аниқланади. Лекин булардан шундан бўшаган колхозчиларнинг умумий сонини олмасдан, балки ўз ихтиёри билан бўшаган, ишга кечиккиш, хўжаликнинг ички тартиб-қондаларини бузиш туфайли бўшаган ишчи-колхозчилар сонини олинади. Шунга кўра, ишчи кучи оқимини ўз ихтиёри билан ва ишга кечиккиш ҳамда ички тартиб-қондаларини бузиш туфайли шундан бўшатишган колхозчилар сонини ўртача колхозчилар (ишчилар) сонига бўлиш йўли билан аниқлаш мумкин. Масалан, хўжаликда 800 колхозчи бўлган. Ўш давомда 28 киши колхоздан кетган. Шундан 15 киши ўз ихтиёри билан, 1 киши хўжаликнинг ички тартиб-қондаларини бузган учун бўшатишган. Бу ҳолда ишчи кучи оқимининг коэффициенти 0,02 (15—1:800) ёки 2% ни (15+1x100:800) ташкил қилади.

Анализ қилишда, шунигдек, хўжаликнинг меҳнат ресурсларидан қай даражада фойдаланаётганини билиш ҳам муҳимдир. Чунки кўпгина хўжаликларда ишчи кучлари кўп бўлишига қарамай, хўжалик улардан ишлаб чиқаришда жуда паст даражада фойдаланади. Шунинг натижасида ишлаб чиқариш жараёнида агротехника муддатларида олиб борилаётган. Бу эса экинлар ҳосилдорлигини камайтиришга олиб келади. Шунигдек, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини хўжалик фазолиятининг барча кўрсаткичларига бевосита таъсир қилади. Қайси хўжаликда меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланилса, ўша ерда кўп ва арзон маҳсулот етиштирилади. Жамоат хўжалиги тез юксалади, ишчи-колхозчиларнинг моддий ва маданий фаровонлиги юқори бўлади.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини аниқлаш учун ҳақиқатда ишлаган ишчи-колхозчилар сонини ўртача ишчи-колхозчилар сонига бўлиш керак. Буни фолз ёки коэффициент билан фойдаланиш мумкин. Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда ўртача колхозчилар сонини 800 киши. Ҳақиқатда эса ишлаган ўртача колхозчилар сонини 760 киши.

Бу ҳолда мазкур хўжаликнинг меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси 95% га (760x100:800), коэффициентини эса 0,95 (760:800) га тенг бўлади. Демак, хўжалик меҳнат ресурсларидан фақат 95% фойдаланган.

Хўжаликларда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасига хилма-хил омиллар таъсир этади. Булар меҳнат унумдорлиги даражаси билан ҳар бир ходимга тўғри келадиган иш ҳажми ўртасидаги нисбатлар, меҳнатнинг ташкил этилиши ва моддий рағбатлантиришнинг таъминланганлиги, ишлаб чиқариш жараёнининг мавсумийлиги ва бошқалардир. Агар хўжаликда экин майдонлари кўп бўлган ҳолда, жамоат хўжалигида ишчи-кўшрок этакдиган ходимлар оз бўлса, уларнинг ҳар бирига тўғри келадиган иш ҳажми ошиб кетади. Натижада хўжалик ишчиларини тўла ва қулай агротехника муддатларида бажариш қийинланади, меҳнат унумдорлиги пасаяди. Аксинча, экин майдонларига қараганда ходимлар сонини кўп бўлса, ҳар бир ходимга тўғри келадиган иш ҳажми ҳам озаёиб кетади, ишчи кучи йил давомида тўла банд бўлмайди ва қўплаб иш вақтини зор кетини мумкин. Шунинг учун жамоат хўжалигида ишчи-кўшрок этакдиган ходимлар сонини билан экин майдонларини ўртасида тўғри нисбатлар бўлишини таъминлаш лозим.

Меҳнат ресурсларини ўрганишда ишчи-колхозчиларнинг ой ва йиллар бўйича иш кунларидан хўжалик қай даражада фойдаланаётганини билиш жуда ҳам зарурдир. Ишчи ёки колхозчининг ойлар бўйича иш кунидан қай даражада фойдаланишини топиш учун ишчи ёки колхозчининг ҳар ойда ишлаган кунларини, унинг ишлаши мумкин бўлган кунлар сонига бўлиш лозим. Ишчи-колхозчининг ҳар ойда ишлаган кунларини топиш учун, уларнинг ҳар ойда ишлаган иш кунларини колхозчилар (ишчилар) сонига бўлиш керак. Масалан, хўжаликда июль ойида ўртача 946 колхозчи бўлган. Улар бу ойда 21 758 киши-кун ишлаганлар. Бу ҳолда бир колхозчи бир ойда 23 кун ишлаган бўлади (21 758:947). Агар биз июль ойида календарь бўйича 25 иш кунини бўлганлигини эътиборга олсак (дам олиш кунларидан ташқари), у ҳолда хўжаликнинг мазкур ойда ишчи кучидан фойдаланиш даражаси 92% (23x100:25), коэффициентини эса 0,92 (23:25) га тенг бўлади.

Бир ишчи ёки колхозчининг йиллик иш кунидан фойдаланишнинг ҳисоблаш учун бир колхозчининг ҳақиқатда ишлаган ўртача йиллик иш кунини (киши-кунини), унинг ишлаши мумкин бўлган ўртача йиллик иш кунларини сонига бўлиш керак.

Масалан, анализ қилинаётган колхозда бир колхозчи йил давомида 270 киши-кунини ишлаши керак эди. Ҳақиқатда эса ўртача 237 иш кунини ишлаган. Бу ҳолда бир колхозчининг йиллик иш кунидан фойдаланиш даражаси 88% га (237x100:270), коэффициентини 0,88 га (237:270) тенг эканлигини кўраш.

Анализ қилишда фақат бир колхозчи ёки ишчининг иш кунидан фойдаланишини ҳисобламасдан, балки бутун хўжалик бўйича ҳам ишчиларнинг иш кунидан фойдаланишини ҳисоблаш мумкин. Ишчи-колхозчиларнинг ишлаган кунларини тўғри аниқлаш хўжаликда меҳнатни самарали сарфлаш имкониятини беради. Шунингдек, ишлаб чиқаришда фойдаланилмаган иш вақти фонднинг библиш ва улардан оқилона фойдаланиш, ишлаб чиқаришдаги фойдаланилмаган фондни, ортқча ишчи кучини аниқлаш, меҳнат ресурсларидан фойдаланишда юз бераётган камчиликларни очиб танилаш қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш йўлларини белгилаш имконини беради.

Ишчи ёки колхозчининг бутун хўжалик бўйича йиллик иш кунидан фойдаланиш кини-кунлари сонига қараб аниқланади. Бунда хўжалик бўйича бир йилда ҳақиқатда сарф қилинган кини-кунлари сонини йил-давомида хўжалик бўйича сарф қилиниши мумкин бўлган киши кунлари сонига бўлинади. Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда бир йил ичида ҳақиқатда 173 300 киши-кун сарфланади. Лекин мазкур хўжаликдаги меҳнат ресурслари йил давомида 203 305 киши-кун ишлаши мумкин. эди. Бу ҳолда хўжаликнинг йиллик иш кунидан фойдаланиши фақат 85,2% ил ташкил қилган ҳолос ($173300 \times 100 : 203305$), фойдаланиш коэффициентини эса 0,85 га тенг бўлган ($173300 : 203305$).

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни анализ қилиш 33-жадвалда келтирилган.

Меҳнат ресурсларини ҳисоблаш аввало колхоздаги меҳнатга қобилиятли на қобилиятсиз кишилар (жилисга кўра) сонини алоҳида-алоҳида эътиборга олиниши керак. Шундан сўнг ҳар бир тур меҳнат ресурслари бўйича жамоат хўжалигига қатнашуви мумкин бўлган иш кунларини белгилаш лозим. Ҳозирги кунда меҳнатга қобилиятли эркеклар аёлларга нисбатан кўпроқ меҳнат қилишлари мумкин. Шунга кўра меҳнат ресурсларини ҳисоблашда меҳнатга қобилиятли эркекларга бир йилда 280—290 киши кунини норма қилиб белгилаш мақсадга мувофиқдир. Бунда дам олиш, байрам кунлари ва колхозчи томорқасида ишлайдиган кунлар чиқариб таниланиши керак.

Аёллар кўпроқ бола тарбияси ва уй-рўзгор ишлари билан банд бўлганлигини назарга олиб, меҳнатга қобилиятли аёлларга бир йилда 250—260 киши-кунини белгилаш лозимдир. Бошқа турдаги ишчиларга иш кунлари ўтган йилдаги тажрибаларга ва хўжаликнинг ишчи кучи билан татбиқланиш даражасига қараб белгиланади. Масалан, колхоздан ташқари жойда ишловчи колхоз аъзолари 60—65 киши-кун, кекса ва меҳнатга қобилиятсиз колхозчилар 120—125 ва 16 ёшли ўсиринлар 40—50 киши-кун ишлаши мумкин.

33-жадвал. Хўжаликдаги меҳнат ресурсларининг ҳаракати ва улардан фойдаланишнинг анализи

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йилида	Ўзгариш, +, (-)
1. Уртача колхозчилар сонини	800	831	+31
2. Ҳақиқатда ишлаган колхозчилар сонини	760	793	+33
3. Ишга қабул қилинганлар сонини	20	23	+3
4. Қабул қилиш бўйича ишчи кучининг айланиш коэф-ти. 3-уст:1-уст	0,025	0,028	+0,003
5. Ишдан бўшаган колхозчилар сонини	28	25	-3
6. Ишдан бўшаган колхозчиларнинг айланиш коэф-ти. 5-уст:1-уст	0,035	0,030	-0,005
7. Ёз иштиёри, ишга кечикиш ва ички қондаларин бузиш туфайли бўшаган колхозчилар сонини	16	12	-4
8. Ишчи кучларининг оқими, коэф-ти, 7-уст:1-уст	0,020	0,015	-0,005
9. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси (2-уст $\times$ 100:1-уст)	95	95	-
10. Бир колхозчининг ишлаши мумкин бўлган ўртача йиллик киши-кунини	270	275	+5
11. Бир колхозчининг ҳақиқатда бажарган ўртача йиллик киши-кунини	237	230	+7
12. Бир колхозчининг йиллик иш кунидан фойдаланиш коэф-ти 11-уст:10-уст	0,88	0,84	-0,04
13. Хўжалик бўйича ҳақиқатда сарф қилинган йиллик киши-кунлар	173300	166669	-6601
14. Хўжалик бўйича сарфланиши мумкин бўлган йиллик киши-кунлар	203305	214385	+11080
15. Бутун хўжалик бўйича колхозчининг йиллик иш кунидан фойдаланиш коэф-ти 13-уст:14-уст	0,85	0,77	-8

Ишчи кучларидан тармоқлар ва ойлар бўйича фойдаланиш

Колхоз ва совхозларда меҳнат унумдорлигини оширишда ишчи кучларини тармоқларга тўғри жойлантириш катта аҳамиятга эгадир. Хўжаликларда ишчи кучлари етарли бўлишига қарамай, улар тармоқларга ўз вақтида ва тўғри бириктириб қўйилмаслиги натижасида айрим соҳаларда ишчи куч-

ларининг етишмаслик ҳоллари содир бўлади: баъзан ҳатто ишчи кучини четдан жалб қилишга ҳам тўғри келади. Агар колхоз ва совхозлар ўз ишчи кучларидан тўла ва оқилона фойдалансалар, четдан ишчи кучи ёллаш, у ёқда турени, аксинча, ишчи кучлари ортиб, уларни бошқа янги тармоқларни ривожлантиришга, қурилишларга сафарбар қилиш мумкин бўлади. Шу сабабли ҳам колхозлар йил бошиданоқ ишчи кучларини тармоқларга тўғри бириктиришга алоҳида эътибор беришлари лозим. Ишчи кучларини тармоқлар бўйича тақсимлашни 34-жадвал маълумотларидан кўрини мумкин.

34-жадвал. Меҳнатга қобилиятли кишиларнинг тармоқлар бўйича тақсимланишининг анализ

Тармоқлар	Ўтган йилда				Жорий йилда				Ўзгариш, —	
	ҳамиш	жамиятга нисбатан, %	эркаклар	айалар	ҳамиш	жамиятга нисбатан, %	эркаклар	айалар	киши	%
1. Деҳқончиликда шу жумладан пахтачиликда	700	80,2	290	401	718	80,0	281	437	+18	+2,6
2. Чорвачиликда	584	66,9	228	256	604	67,3	291	400	+20	+3,4
3. Ёрдамчи тармоқларда	150	17,2	71	79	135	15,0	60	75	-15	-10,0
	23	2,5	19	4	45	5,0	28	16	+22	+95,6
Жами	873	100	383	487	858	100	370	528	+25	+9,2

Ушбу маълумотлардан кўрини мумкин, анализ қилинаётган хўжаликда меҳнатга қобилиятли кишиларнинг асосий қисми деҳқончилик тармоғида, шу жумладан, пахтачиликка жалб қилинган. Бу хўжаликнинг асосий йўналиши пахтачилик тармоғи эканлигини кўрсатади. Бинобарин, меҳнатга қобилиятли кишиларнинг кўпчилиги қисми айалар эканлигини ҳам кўрини мумкин. Хўжаликда ишчи кучларнинг ўсиши ҳам кузатишган. Жорий йилда ишчи кучлари ўтган йилга нисбатан деҳқончиликда 2,6% га, шу жумладан пахтачиликда 3,4% га, ёрдамчи тармоқларда 95,6% га, хўжалик бўйича эса жами 2,9% га ошган. Бироқ, чорвачилик тармоғида ишчи кучларининг 10% га камайганлигини кўрамыз. Бу шу тармоқда моддий манфаатдорлик ёмон йўлга қўйилганлигини, шунингдек, ишчи тўғри уюштирмаганлигини кўрсатади. Шунингдек, бир тармоқдан ишчи кучининг бошқа тармоқларга ўтиб кетавериши, улар кетган коллектив ўртасида меҳнат патизомининг бузилишига сабаб бўлади. Бинобарин, ишчи кучини йил бошиданоқ тармоқлар бўйича тўғри тақсимлаш керак.

Хўжалик доирасида ишчи кучларини тармоқлар бўйича қайта тақсимлаб чиқиш, меҳнат ресурсларидан фойдаланишни анча яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш имконини беради. Ишчи кучини хўжалик тармоғи бўйича тақсимлашнинг анализ қилишда 35-жадвал формасидан фойдаланиш мумкин.

35-жадвал. Меҳнатга яроқли колхозчиларнинг хўжалик бўйича тақсимланиши

Хўжалик тармоғи	Банд бўлган колхозчилар сони	Жамиятга нисбатан, %
1. Пахтачиликда	539	63,8
2. Сабаботчиликда	85	10,1
3. Мол озиги етиштиришда	40	4,7
4. Боғдорчиликда	28	3,3
5. Автопаркда	25	3,0
6. Чорвачиликда	60	7,2
7. Қурилишда	22	2,6
8. Маъмурий-бошқариш аппаратида	45	5,3
9. Жами ишловчи колхозчилар	844	100

Жадвалдаги маълумотларга қараганда, колхозда асосий тармоқ ҳисобланадиган пахтачиликдан ташқари сабаботчилик, боғдорчилик ҳам анча ривожланган бўлиб, уларда меҳнатга яроқли колхозчиларнинг 13,4 фоизи ишлайди. Чорвачилик ва ем-хашак етиштириш билан эса 11,9% ёки 100 колхозчи шуғулланади.

Ишчи кучларини анализ қилишда, улардан хўжалик ойлар бўйича қандай фойдаланаётганини билиш жуда муҳимдир. Ишчи кучларини бундай анализ қилиш меҳнатнинг мавсумийлигини кўрсатади: шунингдек, ишчи-колхозчиларнинг меҳнат активлиги ойлар бўйича қай даражада ўзгаришга эришганига имкон беради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги куз-қаш даврида ишчи кучининг қаддан ташқари қўйлигида ва баҳор-ёз даврида унинг етишмаслигида яққол намоён бўлади.

Ҳосил йигим-терим даврида айрим хўжаликларда ишчи кучи етишмайди. Шунинг учун бу хўжаликлар саноат ишчиларини, шаҳар аҳолисини, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабаларини жалб этишга мажбур бўлади. Колхозчиларнинг жамоат хўжалигида қатнашинини ойлар бўйича анализ қилишда молия режасида ҳамда йилнинг ҳисоботда берилган маълумотларни ўтган ва ундан олдинги йиллар билан таққослаш керак. Бундай анализ ишчи кучлари жамоат хўжалигида жорий йилда ўтган йилдагига ва режадагига нисбатан қандай қатнашаётганини билишга ёрдам беради.

Маълумки, қишлоқ хўжалигида иш вақти билан ишлаб чиқариш вақти барабар тўғри келмайди. Натижада ишлаб чиқаришнинг тармоқлар бўйича ишчи кучига бўлган талаб бир хил бўлмайди. Масалан, пахтачиликда гўзани яғана қилиш, бегона ўтларни йўқотилиш, ҳосилни йиғиб-териб олиш пайтларида ишчи кучига бўлган талаб ортади, ер ҳайдаш, экин экин, сўғориш каби ишларда эса камаяди. Шунинг учун ҳам ишчи кучидан фойдаланишнинг анализ қилишда жамоат хўжалиги барча тармоқларининг ойлар бўйича ишчи кучи билан таъминланишнинг белгиллаб чиқиш лозим. Ишчи кучларидан ойлар бўйича фойдаланишнинг анализ қилиш 36-жадвалда келтирилган.

36-жадвал. Жамоат хўжалигида ишлаган қолхозчиларнинг ойлар бўйича ўзгаришнинг анализ қилиш

Ойлар	Ўтган йили				Жорий йилда			
	қолхозчилар сони	ишлаган киши-кун	бир қолхозчининг ҳар ойда ишлаган киши-кун 21-уст.	ўртача қолхозга нисбатан, %	қолхозчилар сони	ишлаган киши-кун	бир қолхозчининг ҳар ойда ишлаган киши-кун	ўртача қолхозга нисбатан, %
1. Январь	406	6122	15	68,2	322	5740	18	81,9
2. Февраль	436	6075	14	63,7	437	7800	18	81,9
3. Март	607	8876	15	68,2	679	12665	19	86,4
4. Апрель	1037	21916	21	95,5	868	17491	20	91,0
5. Май	926	21878	24	109,1	1004	23708	24	109,1
6. Июнь	947	23067	24	109,1	934	21823	23	104,6
7. Июль	994	23011	23	104,6	945	23112	24	109,1
8. Август	802	19062	24	109,1	857	19142	22	100
9. Сентябрь	1197	31122	26	118,2	1068	26209	26	118,2
10. Октябрь	1397	37719	27	122,8	1015	28527	28	127,3
11. Ноябрь	498	7497	15	68,2	445	8646	19	86,4
12. Декабрь	412	4916	12	54,6	391	4218	11	50,0
Ўртача бир йилда	805	17605	22	100	742	16589	22	100

Демак, ушбу маълумотлардан ҳулоса қилсак, қолхозчилар жамоат ишларида сентябрь ва октябрь ойларида энг кўп қатнашилган. Бу ойлар хўжалигининг асосий тармоғи ҳисобланган пахтачиликда ҳосилни йиғиб-териб олишнинг энг қизғин даврига тўғри келади. Қолхозчиларнинг энг кам қатнашилган январь, февраль ва декабрь ойларидир. Бунинг асосий сабаби, биринчидан, бу даврда ишларнинг анча камайганлиги бўлса, иккинчидан, қолхозчиларнинг дам олиши учун кўнлаб руҳсат этилишидир. Агар октябрь ойида жамоат ишларида 1397 қолхозчи ишлаб, улар 37 719 киши-кун ишлаган бўлсалар, январь ойида фақат 406 қолхозчи қатнашиб, 6122 киши-кун

ишланган. Қолхозда ўртача бир йилда қатнашаётган қолхозчилар сони 805 киши бўлиб, уларнинг ҳар бири ўртача ҳар ойда 22 киши-кундан ишлаган.

Апрель ойидан бошлаб қолхозчиларнинг жамоат ишларида қатнашилган орта борган. Чунки бу даврда қолхозда кўкламги экин ишларига тайёргарлик кўриш ишлари бошланган. Бонча ойларда, яъни май, июнь, июль ва август ойларида хўжалик қолхозчилар меҳнатидан бир меъёрда фойдаланган.

Бир қолхозчининг ойлик ишлаган киши-кунининг ўртача қолхоз кўрсаткичига нисбати шунинг кўрсатадики, меҳнатнинг мавсумийлиги туфайли ишчи кучларидан тўлиқ фойдаланилмаган. Қўнладан, ўтган йилнинг январь ойида бир қолхозчи ҳар ойда 15 киши-кун ишлаган бўлса, бу кўрсаткич қолхоз бўйича ўртача 22 киши-кунга тўғри келган. Бонча қилиб айтганда, январь ойида қолхозчиларнинг кучидан ўртача қолхоз кўрсаткичига нисбатан фақат 68,2, февраль ойида 63,7, декабрь ойида эса 54,6% фойдаланилган ҳолос.

Қолхозчилар кучидан энг кўп фойдаланилган ой октябрь ойи бўлиб, бу ойда ўртача қолхоз кўрсаткичига нисбатан ишчи кучидан 22,8% дан кўп фойдаланилган. Ишчи кучларидан фойдаланишнинг энг кўп ва энг кам кўрсаткичи ўртасидаги фарқ (122,8—54,6) 68,2% бўлиб, бу қишлоқ хўжалигининг мавсумийлиги туфайли қолхоз фойдаланилмаган ишчи кучларининг фондига кўрсатади.

Анализ қилинаётган қолхозда ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги жамоат хўжалигининг асосий тармоғи бўлган пахтачилик билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки, тармоқда баҳор, ёз ҳамда қиш пайтларида иш кучи нисбатан кам талаб қилинади. Қўз пайтида эса, аксинча, йиғим-терим ишларининг бошланиб кетиши ишчи кучига бўлган талаб ниҳоятда ортиб кетади. Пахтачиликнинг бундай хусусияти қолхознинг бутун фаолиятига катта таъсир кўрсатган.

Жадвалда шунингдек, жорий йилдаги маълумотлар ҳам келтирилган. Уни ўтган йилдаги маълумотлар билан солиштириш шунинг кўрсатадики, анализ қилинаётган қолхозда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ўтган йилга нисбатан анча ўсган.

Агар ўтган йилнинг январь ойида мавсумийлик туфайли ишчи кучидан 68,2% фойдаланилган бўлса, жорий йилда бу кўрсаткич 81,9% га кўтарилган. Февраль ойидаги 14 дан 18% га ошган ва ҳоказо.

Ўртача бир йилда ишлаган қолхозчилар сонини тоғини учун ойлар бўйича ишлаб келган қолхозчилар сонини кўриб, олинган йиғиндини улар ишлаган ойлар сонига бўлиш керак. Мисол келтирилган хўжаликда 12 ой ичида 9659 қолхозчи ишлаган. Бу ҳолда ўртача бир йилда ишлаган қолхозчилар сони хўжалик бўйича (9659:12)805 кишини ташкил этади.

Ойлар бўйича ишлаган қолхозчилар сонини тоғини учун

ҳар ойда колхозчилар томонидан ҳақиқатда ишлаган иш қушлари, ўша ойда ишлаганини мумкин бўлган иш қушлари сонига бўлинадил. Масалан, ўтган йилининг январь ойида колхозчилар томонидан 6122 иш қуши ишланди. Агар биз январь ойини 30 иш қуши деб ҳисобласак, у ҳолда шу ойда ишлаган колхозчиларининг ўртача сони 204 киши бўлади ($6122:30=204$ киши). Бинобарин хўжалик келажакда мавсумийлигини бартараф қилиш тадбирларини излаши лозим. Меҳнат мавсумийлигини бартараф қила бориш хўжаликлардаги муҳим вазифалардан биридир. Аммо қишлоқ хўжалигининг комплекс механизациясизмасдан туриб хўжаликларда меҳнатининг мавсумийлигини бартараф қилиш мумкин эмас.

Мавсумийлигини камайтириш учун ёрдамчи корхона ва хўжаликларни ривожлантириш катта аҳамиятга эгадир. Бунинг учун аввало ёрдамчи хўжаликдаги ишчи колхозчиларни моддий рағбатлантиришни яхши йўлга қўйиш керак. Меҳнатга қобилиятли кишилар ёз фаслида қишлоқ хўжалигининг ёрдамчи корхоналарида ишлайдилар. Шунинг учун қўл кучи ёрдамда бажармадиган ишларининг тури бўйича ёрдамчи корхоналар тузиш лозим. Хўжаликларда ёрдамчи саноат корхоналарининг бўлиши йил бўйи меҳнат ресурсларидан тўлиқ фойдаланишга, уларни қўл тармоқли хўжаликка айлантиришга имкон беради. Бу эса қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини саноат ишлаб чиқаришга яқинлаштиради ва мавсумийлигини камайтиришга олиб келади. Ишчи-колхозчиларнинг жамоат ишларида имкони борича актив қатнашишини, яъни уларнинг иш билан банд бўлишини таъминлаш учун сабзавотчилик, картошка етиштириш, қўн йиллик ўсимликлар ҳамда боғдорчилик ва чорвачилик каби тармоқларни ривожлантириш керак.

Хўжаликдаги меҳнат ресурсларининг таркиби

Хўжаликда ишчи кучларини аниқлаш учун биринчи навбатда меҳнат ресурсларининг таркибини ўрганиш керак (37-жадвал). Хўжаликда меҳнат ресурслари: доимий, мавсумий ва вақтинчалик ишловчи ишчилардан, инженер-техник ходимлардан, хизматчилардан, ҳамда ишчи хизматчилардан ташкил топади.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси жамоат ишларида неча киши-қуни ишлагани билан аниқланади. Қанча қўн киши-қуни ишланган бўлса, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси шунча ортади.

Меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш даражаси ҳар бир хўжаликнинг ўзига боғлиқ. Меҳнат ресурсларидан тўла ва тўғри фойдаланиш туфайли колхозчиларнинг ўзида бир маблаг билан кўпроқ маҳсулот етиштириш ва меҳнат унумдорлигини ошириш мумкин. Чунки қўшимча маҳсулот яратади. Шундай қилиб меҳнат ресурсларидан оқиллик билан фой-

37-жадвал. Колхозда меҳнат ресурсларининг тартибини анализ қилиш

Курсаткичлар	Ўтган йилда	Хўжалик ишида	Ўтган йилда нисбатан, киши
1. Манжуд хонадонлар сони	377	385	8
2. Колхоз аъзоларининг сони	1265	1290	25
3. Улардан: меҳнатга қобилиятли эр-кавлар	431	461	30
4. Меҳнатга қобилиятли айилар	402	430	28
5. Йами меҳнатга қобилиятлилар	833	897	64
6. Меҳнатга қобилиятсиз эркаклар (16,60 ёш)	35	31	—4
7. Меҳнатга қобилиятсиз айилар (16,55)	91	87	—4
8. Манжуд колхоз аъзоларининг (болаларининг ҳам) ҳаммаси	2668	2740	58

даланиш қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ва хўжалик рентабеллигини оширишга имкон яратади, бу эса колхозчиларининг моддий фаровонлиги янада ошишига катг йўл очади. Ҳар бир унумли фойдаланилган киши-қуни жаҳият учун ҳам, ишлаган киши учун ҳам фойдали бўлиб, меҳнатга яроқли колхозчининг қўн миқдорда ялпи маҳсулот яратиб, олади-ган иш ҳақини янада оширишга олиб келади.

Колхозчиларнинг меҳнат активлиги ўзини билан ҳосил қўнайиб маҳсулот тапширки камайиб боради. Натижада ҳар бир колхознинг ялпи даромади, ишлаб чиқариш воситалари ҳам ўсади. Лекин кўпгина колхозларда баъзан меҳнат ресурслари жуда етарли бўлган ҳолда хўжаликлар улардан унумли фойдаланиш ўрнига бошқа тармоқлардан ёрдамчилар чақариб, колхознинг, шунингдек, унинг аъзоларининг ҳам даромадлари камайишига сабаб бўлмоқдалар. Четдан бир неча ойга ёрдамга келган ҳашарчилар, биринчидан, колхозчиларнинг меҳнат ҳақига таъсир қилади, иккинчидан, уларнинг меҳнат унумдорлиги колхозчиларга нисбатан анча паст бўлади.

Ҳар бир хўжалик ўзининг меҳнат ресурсларидан оқилона фойдалана билса, пахта териш машиналарининг унумдорлигини ошириб, улардан тўғри фойдаланилса, четдан келган ишчи кучига ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ҳар бир меҳнатга қобилиятли кишига тўғри келадиган экин майдонининг ҳажмига боғлиқ. Чунки ҳар бир ишловчи қанча қўн экин майдони тўғри келса, шу колхозда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш яхшироқ бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар бир тармоқнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражасини аниқлаб ишчи кучи етишмайдиган жойларни ишчи кучи билан таъминлаш керак. Бинобарин, меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг анализ қилишда хўжалик ҳар бир ишчи кучидан қандай фойдаланганини биллиш ҳам жуда муҳимдир. Бунинг ҳар бир меҳнатга яроқли колхозчи ҳисобига тўғри келган экин майдони ҳамда етиш-

тирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг миқдорига қараб аниқлаш мумкин.

Ишчи кучидан унумли фойдаланишмаслигига фақат ишчи кучининг ортиқчаллиги сабаб бўлиб қолмай, балки меҳнатнинг тўғри ташкил қилинмаганлиги ҳам таъсир кўрсатган бўлиши мумкин. Юқорида таъкидланганидек, кўпгина хўжаликларда ишчи кучи етарли ёки ортиқча бўлишига қарамасдан, четдан ишчи кучи жалб қилиб, унга ортиқча маблағ сарфлайдилар. Шунинг учун ҳам бу харажатлар жами меҳнат харажатиининг 5—6% ни ташкил қилиб келмоқда. Натижада паҳар аҳолисининг қишлоқ хўжалик ишларига жалб этилиши жуда қимматга тушмоқда. Чунки колхоз ялпи даромадини бир қисmini уларга тўлайди. Натижада колхозчиларининг меҳнатига тўланадиган ҳақ фонди камайиб, уларнинг моддий манфаатдорлигини оширишга салбий таъсир этади. Шунинг муҳим маҳсулот таннарих ортиб кетишига сабаб бўлади.

Меҳнат ресурсларидан тўлиқ ва бир меъёردа фойдаланиш имкониятлари

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг яхшилаш учун аввало ҳар бир хўжалик ўзининг келажақ режасида ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиши, аҳоли сонининг кўпайиши, техника тараққиётининг жорий қилиниши натижасида кишиларнинг бир қисmini ишдан озод бўлишини ҳисобга олган ҳолда улардан самарали фойдаланиш тадбирларини ишлаб чиқиш керак. Бу тадбирларда ишчи кучининг ортиқча қисmini тармоқлар бўйича қайта тақсимлаб чиқиш ҳам режалаб олиниши лозим.

Меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланишнинг катта омилларидан бири — бу ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш, автоматлаштириш, электрлаштириш ва меҳнатнинг ташкил этишнинг ялғор усулларини жорий қилишдир. Буларнинг ҳаммаси кам миқдордаги ходимлар билан катта ҳажмдаги ишларни бажариш имконини беради. Бунинг натижасида эса бир тармоқдан бўшатиб олинган ходимлардан бошқа тармоқларда, бошқа операцияларда фойдаланиш мумкин бўлади.

Масалан, пахтачиликда ҳосилни йиғиб олиш ва бошқа жараёнларни механизациялаш даражаси қалчалик юқори бўлса, меҳнатдан фойдаланишнинг мавсумийлиги шунчалик камаяди, ишчи кучларидан бир меъёрдa фойдаланиш, яъни пайтда жамоат ишлаб чиқаришнинг бошқа соҳаларига тақсимлаш учун ортиқча меҳнат ресурсларини бўшатишда анча реал имкониятлар вужудга келади. Лекин, республикамизнинг кўпгина хўжаликларида деҳқончилик ва чорвачиликдаги айрим мураккаб ишларни механизациялаш етарли даражада бўлмаганлиги ва такомиллаштирилмаганлигидан, шунингдек, улар-

нинг хилма-хиллигидан амалда кўнлаб ортиқча ишчи кучи бўшамаяпти.

Ишчи кучидан оқилона фойдаланишнинг муҳим омилларидан бири хўжаликни кўн тармоқли қилиб, уларни узвий боғлаб олиб боришдир. Чунки тармоқларда меҳнатнинг мавсумийлиги бир хил эмас. Масалан, деҳқончиликда меҳнат сарфи қиш фаслида ёз-кўз давридагига нисбатан тўрт барабар кам бўлади. Чорвачилик тармоғида эса ишчи кучидан деярли йил бўйи бир меъёрдa фойдаланилади. Шу сабабли хўжаликда чорвачиликнинг улушини оширишга эришиш лозим. Бу фақат деҳқончилик билан чорвачиликни кўпиб олиб бориш имконини берибгина қолмай, балки қишлоқ хўжалик меҳнатининг мавсумийлигини анча камайтиришга ҳам олиб келади.

Меҳнат ресурсларидан етарли даражада фойдаланишнинг муҳим шартларидан бири колхоз ва совхозлардаги хушамандчилик ва ёрдамчи корхоналарни ривожлантиришдир. Улар иш кучидан фойдаланишда, меҳнатнинг мавсумийлигини камайтиришда катта роль ўйнайди. Чунки бу корхоналарда иш кучига бўлган талаб деярли асосий ишлар тугалланган даврга тўғри келади. Шунинг учун ҳам кўпгина хўжаликлар ўзларида қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган кўпгина корхоналарни ривожлантирмоқдалар. Натижада бундай хўжаликларда иш кучидан йилнинг ҳамма фаслларида фойдаланиш имкони тугилмоқда.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг яхшилашнинг катта манбаларидан бири бу пенсиялар, ўсмирлар ва уй иши билан шугулланувчи аёлларни имкони борида ишлаб чиқаришга жалб қилишдир. Йўлхўриятимизнинг ялғор колхоз ва совхозларининг иш тажрибаси шуни кўрсатадики, уларнинг кучидан кўпроқ пиллачилик тармоғини ривожлантиришда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат иттиозига қатъий риоя қилиш ҳам меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишга катта ёрдам беради. Шунинг учун ҳам кўпгина хўжаликлар моддий рағбатлантириш фондидан тақсимлаш вақтида меҳнат иттиозининг бузган ходимларни ҳисобга оладилар.

Меҳнат унумдорлигини анализ қилишнинг аҳамияти

Ишлаб чиқариш тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ялпи маҳсулотни кўпайтириш вазифасини икки йўл билан: ишлаб чиқаришга қўшимча ходимларни жалб қилиш ёки меҳнат унумдорлигини ошириш билан ҳал этиш мумкин. Социалистик қишлоқ хўжалигида ала шу йўлнинг ҳар иккисидан ҳам фойдаланилади. Бироқ иккинчи йўл, ҳал қилувчи йўлдир, чунки ишлаб чиқаришга ялғи ходимларни жалб қилиш имконияти жуда чеклангандир.

Аҳолининг табиий ўсишнинг муқтазам равишда кўпайиши,

оziк-овқат маҳсулотларига бўлган талабни ҳам мунтазам ошириб бормоқда. Маълумки, бу талабни бажариш учун ҳақиқатан ҳам меҳнат унумдорлигини оширган ҳолда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўнайитиришга эришиш лозим.

Иш унумдорлигини техника тараққиёти асосида ошириш меҳнатини илмий асосда ташкил этиш имконини беради. Бу эса қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ташархини насайтиришнинг асосий омилдир. Озиқ-овқат маҳсулотлари ва кенг истеъмол буюмларининг чакана баҳосини насайтириш, меҳнаткашларнинг даромадларини ўстиришга имконият яратади.

Шу нуқтаи назардан меҳнат унумдорлигини анализ қилиб бориш жуда муҳимдир. Чунки меҳнат унумдорлигини анализ қилмай туриб, колхоз ва совхозларда ишчи кучларидан, механизаторлардан, умуман хўжаликда мавжуд бўлган имкониятлардан унумли ва тўғри фойдаланиш мумкин эмас. Шунингдек, меҳнат унумдорлигини ошириш ва шу асосда арзон ҳамда кўплаб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш имкониятларини топиш қийин.

Меҳнат унумдорлиги деганда муайян бир вақт бирлигида (иш куни, иш соати ва йил давомида) етиштирилган маҳсулот миқдори ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт тушунилади. Демак, меҳнат унумдорлиги кишилар меҳнат фойдалигининг самарадорлиги ва якулигининг кўрсаткичидир.

Бинобарин, ходим муайян вақт бирлигида қанча оз меҳнат ёки вақт сарфлаб, кўп маҳсулот ишлаб чиқарса, меҳнат унумдорлиги шунча ошадигандир.

Меҳнат унумдорлигини анализ қилишдан асосий мақсад хўжаликда уни янада оширишга тўсқинлик қилиб келаётган омилларни очиб ва шу асосда янги-янги имкониятларини топишдир. Меҳнат унумдорлигининг ошиши деганда, етиштирилган маҳсулот бирлигига кетган харажат ҳажмининг камайиши ёки шу иш вақтининг ўзида етиштирилган маҳсулот миқдорининг кўнайиши тушунилади.

Колхоз ва совхозларда меҳнат унумдорлигини анализ қилишда бухгалтерия ҳужжатларидан, чунончи: хўжаликнинг ҳисобот дафтаридан, йиллик ишлаб чиқариш-молли режасидан ва бухгалтериянинг дастлабки маълумотларидан фойдаланиш лозим.

Меҳнат унумдорлигининг бевосита кўрсаткичидан фақат йил охирида, қачонки, олинган маҳсулот миқдори ва уни етиштириш учун кетган харажатларининг ҳаммаси маълум бўлгандан сўнггина фойдаланиш мумкин.

Бунинг учун қишлоқ хўжалигида одатда, бевосита ёки билвосита (ёрдамчи) кўрсаткичлардан фойдаланилади. Аммо ишлаб чиқаришнинг оператив бошқариш учун хўжалик раҳбарлари йил давомида қишлоқ хўжалик ишларини амалга оши-

ришнинг турли давларида ва айрим иш турлар бўйича меҳнат қанчалик унумли сарф қилинаётганлигини кўрсатувчи маълумотга эга бўлишлари керак.

Меҳнат унумдорлигининг анализи

Меҳнат унумдорлигини чуқур анализ қилиш учун аввало уни тўғри аниқлаш лозим. Меҳнат унумдорлиги бевосита ва билвосита кўрсаткичлар асосида аниқланади.

Меҳнат унумдорлигининг бевосита кўрсаткичларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) бир центнер қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳисобига сарфланган киши-куни, киши-соати;

2) ишлаб чиқаришда банд бўлган бир ишловчи ҳисобига етиштирилган маҳсулот миқдори сўм.

Меҳнат унумдорлигининг билвосита кўрсаткичларига:

1) бир смелада бажариладиган ишнинг миқдори (иш пор-масини бажариш);

2) деҳқончиликда банд бўлган ҳар бир ишловчи ҳисобига тўғри келган экинлар майдони;

3) чорвачиликда банд бўлган бир ишловчи ҳисобига би-риктирилган чорва моллар сониг;

4) бир смелада ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори;

5) бир гектар экин майдони, бир бош мол туёғини парпа-риш қилишга сарфланган киши-куни ёки киши-соати.

Билвосита, яъни ёрдамчи кўрсаткичлар иш вақти ва техни-кадан қандай фойдаланилаётганлигини, иш жараёналари қан-дай ташкил этилганлигини бир-бирига таққослаш имконини бе-ради. Бу кўрсаткичлар меҳнат сарфлари даражасини оператив суратда назорат қилиб туриш ишида, шунингдек, айрим иш участкалари ва операцияларида меҳнат унумдорлигини оши-риш имкониятларини қидириб топишда муҳим аҳамият касб этади.

Меҳнат унумдорлигини бевосита кўрсаткич ёрдамида аниқ-лашда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$M = \frac{M}{B} \quad \text{ёки} \quad \frac{B}{M}$$

Бу ерда: M — меҳнат унумдорлиги;

M — етиштирилган маҳсулот миқдори (и, т. кг);

B — маҳсулот етиштириш учун сарфланган вақт (киши-куни, киши-соат, минут).

Иш вақти бирлиги ичида маҳсулот етиштиришнинг ўзини ҳажми ёки маълум давр ичида маҳсулот бирлиги етиштириш учун сарф қилинган меҳнатнинг қанчалик қилинаётганлиги меҳнат унумдорлигининг ўзини суръатини кўрсатади. Маҳсулот етиш-тириш учун сарфланган вақт одатда киши-соат ҳисобида ўлча-

пади. Чунки киши-соат колхозчилар ва совхоз ишчиларининг иш вақтининг ўлчайдиган анча мукаммал ўлчов бирлигини ҳисобланади. Киши-кунин иш кунининг амалда қанча даном этганилигини унча аниқ аке эттирмайди.

Белосита кўрсаткичлар ёрдамида барча звенолар, бригада-лар ва фермалар фаолиятининг таққослаши мумкин. Меҳнат унумдорлигини белгилашда ва ўрганишда вақт бирлигида етиштирилган маҳсулот миқдори ёки маҳсулот бирлигини етиштиришдаги иш вақтининг сарф қилишдан бошлаш керак.

Мисол. Анализ қилинаётган хўжалик 24 646 центнер пахта етиштирган. Бунинг учун хўжалик 957 676 киши-соат сарфлаган. Бу ҳолда бир центнер пахтани етиштириш учун 38,9 киши-соати ёки бир киши-соатига 2,57 кг пахта етиштирган.

$$У = \frac{В}{М} = \frac{957676}{24646} = 38,9 \text{ киши-соати ёки } \frac{М}{В} = \frac{24646}{957676} = 2,57 \text{ кг.}$$

Меҳнат унумдорлигини бундай аниқлашда олинган маҳсулотнинг миқдор кўрсаткичидан фойдаланилади. Миқдор кўрсаткич қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг айрим турларини ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигининг қанчалик ўсганини аниқлашга имкон беради. Чунки келтирилган мисолда, пахта етиштиришда меҳнат унумдорлиги ишланган вақт бирлиги ҳисобига қалчадан маҳсулот олинганлигини ёки бир центнер пахта етиштириш учун қанча вақт сарфланганлигини кўрсатади. Бироқ миқдор кўрсаткичлар ҳаминча ҳам қўллангилармайди. Чунки колхоз ва совхозлар бир-бирига таққослаб бўлмайдиган турли хил маҳсулотлар етиштирадilar. Бундан ташқари, натурал кўрсаткичлар маҳсулот сифатини ҳисобга олмайди. Демак, меҳнат унумдорлигини фақат миқдор шаклида эмас, балки қиймат кўрсаткичида ҳам аниқлаш лозим. Бу бутун ялпи маҳсулотни битта ўлчовга келтириш имконини беради.

Меҳнат унумдорлигини қиймат кўрсаткичи бўйича аниқлашда бутун хўжаликнинг ёки унинг айрим тармоғининг ишлаб чиқаришида сарф қилинган киши-кунин ёки киши-соат ҳисобига қанча ялпи маҳсулот чиққини тўғрисидаги маълумотдан, шунингдек, йилда ўртача ходим ҳисобига тўғри келадиган ялпи маҳсулот чиққини тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланилади. Шунинг учун ҳам қиймат кўрсаткичларидан фойдаланишда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тўғри баҳолаш лозим. Маҳсулотларининг қиймат баҳоси колхозларда давлат харид нархларида, совхозларда эса топириш баҳоларида белгилаш керак.

Меҳнат унумдорлигини пул формасида аниқлаш бизга унинг бутун хўжалик бўйича қанчалик ўсганлигини аниқлашга имкон беради. Шунингдек, ҳар бир тармоқ унумдорлигини

бир-бири билан таққослаш мумкин. Ҳисоб-китоб яхши йўлга қўйилган хўжаликларда меҳнат унумдорлигини бригада ва фермалар бўйича ҳам ҳисоблаб чиқини мумкин. Меҳнат унумдорлигини пул билан ҳисоблаганда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

1) ҳар бир тармоқ бўйича бир ишловчи ҳисобига тўғри келган ялпи маҳсулот қиймати, сўм;

2) тармоқлар бўйича бир киши-кунин ёки киши-соат ҳисобига тўғри келган ялпи маҳсулот қиймати, сўм.

Шунинг таъкидлаш лозимки, бир киши-кунин ҳисобига етиштирилган маҳсулот қиймати меҳнат унумдорлигининг даражаси ҳақида аниқроқ тасаввур беради. Бир йилда ўртача ходим ҳисобига меҳнат унумдорлиги ҳисоблаб чиқилганда бир йилда ишланган кунлар миқдори ҳисобга олинмайди.

Қиймат ва миқдор кўрсаткичлари меҳнат унумдорлигининг тўла кўрсаткичларидир. Чунки улар охириги меҳнат натижаларини ва йиллик иш якунларини аке эттиради.

Юқорда айтиб ўтилганидек, меҳнат унумдорлигини аниқлашда, бевосита кўрсаткичлардан ташқари билвосита (ёрдамчи) кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Билвосита кўрсаткичлар асосида ҳар бир ходим, агрегат ёки звено ҳисобига бажарилган иш ҳажми белгиланади. Шунингдек, деҳқончиликда банд бўлган ҳар бир ишловчи ҳисобига тўғри келган қишлоқ хўжалик экипларининг майдонига ва I гектарга сарфланадиган иш вақтига (киши-соат); чорвачиликда эса фермадаги битта ходимга бикритилган моллар бош сонига ва ҳар бош молга сарфланган киши-кунларига қараб аниқланади.

Меҳнат унумдорлигининг ёрдамчи кўрсаткичлари бутун йил бўйи айрим ишларини бажариш жараёнида қўлланилади. Бу кўрсаткичлар меҳнат сарфлари даражасини оператив сурада назорат қилиб туриш ишда, шунингдек, айрим иш участкалари ва операцияларда меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятларини қидириб топишда муҳим аҳамиятга эга.

Мисол. Пахтачилик бригадасида 35 колхозчи ишлаб, 80 гектар пахта майдонининг ҳаммасидан 2896 центнер пахта олди. Бу бригадага 165 072 сўм даромад келтирди. Ялпи пахта миқдорини етиштириш учун бригада 113 234 киши-соат сарфлаган. Меҳнат унумдорлиги аниқлансин.

Киши-соат сарфланди:

Бир гектарга 113 234 киши-соат; 80 га = 1415,4 киши-соат;

Бир центнер пахтага 113 234 киши-соат; 2896 ц = 39,1 киши-соат; Етиштирилган пахта:

Бир киши-соатига 2896 ц : 113 234 к/с = 2,56 кг;

Бир колхозчи ҳисобига 2896 ц : 35 киши = 8,3 тонна

Пахта майдонини тўғри келади:

Бир колхозчига 80 га : 35 киши = 2,29 га; Даромад олинди (сўм):

Бир колхозчига 165 072 сўм : 35 киши = 4716,3 сўм;

Бир киши — соатига 165 072 сўм : 113 234 к/с — 1 сўм 46 тийин;

Бир гектарга 165 072 сўм : 80 гектар = 2063,4 сўм.

Меҳнат унумдорлигини маҳсулот бирлигига сарфланган киши-кун бўйича аниқлашга мисол қилиб 38-жадвал маълумотини келтириш мумкин.

38-жадвал. Деҳқончилик тармоқларида етиштирилган бир центнер маҳсулот учун сарфланган киши-соатини анализ

Экин турлари	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Ўтган йилга нисбатан, %
1. Дон-жамин	7,2	6,9	95,8
2. Пахта	38,5	37,9	98,3
3. Картошка	6,1	6,3	103,3
4. Сабазавот	14,0	14,6	104,3
5. Полиз маҳсулотлари	13,1	12,2	93,1
6. Макка силоси учун	0,05	0,04	80,0
7. Беда пичани учун	0,5	0,6	120,0

Жадвалдан кўриниб турибдики, ҳар центнер дон, пахта, полиз маҳсулотлари ва макка силоси учун сарфланган киши-соатлари ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан анча камайган. Бошқача қилиб айтганда меҳнат унумдорлиги 1,7% дан (пахта учун) 20% гача (макка силоси учун) ошган. Бироқ, картошка, сабазавот ва беда етиштириш учун меҳнат сарфлари анча ошган, меҳнат унумдорлиги эса камайган.

Меҳнат унумдорлигини анализ қилишда фақат бир йиллик маълумотлардан фойдаланмасдан ёки ҳисобот йилидаги маълумотларни режа маълумотлари билан таққослабгина қолмасдан, балки 2—3 йиллик маълумотлар асосида анализ қилиш керак. Чунки қишлоқ хўжалигида бир йил иккинчи йилга мутлақ ўхшамайди. Бунга асосий сабаб об-ҳавонинг қулай ва ноқулай келишидир. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги экинларида оз ёки кўп ҳосил олиш мумкин. Ўз навбатида бу меҳнат унумдорлигига салбий ёки ижобий таъсир этади.

Меҳнат унумдорлигини пул ҳисобида ифодалаганга мисол қилиб 39-жадвал маълумотларини келтириш мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинадиган қолхозда ҳар бир қолхозчи ҳисобига етиштирилган ялпи маҳсулот қийматининг энг кўп ўсиши ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан пахтачилик тармоғида бўлган. Деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида эса меҳнат унумдорлиги деярли бир меъёрга ўган. Қолхоз бўйича меҳнат унумдорлигининг ўсishi тармоқлар меҳнат унумдорлигидан анча паст бўлган ёки 2,5% ни таъкид қилган ҳолос.

Деҳқончилик тармоқларидаги меҳнат унумдорлиги дара-

39-жадвал. Қолхозда меҳнат унумдорлигининг тармоқлар бўйича ўзгариши

Тармоқлар	Етиштирилган ялпи маҳсулот, сўм					
	бир қолхозчи ҳисобига			бир киши-соати ҳисобига		
	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Ўтган йилга нисбатан, %	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Ўтган йилга нисбатан, %
Қолхоз бўйича: шу жумладан:	3384	367	102,5	2,16	2,32	107,4
деҳқончиликда	3313	3414	103,4	2,24	2,34	104,5
пахтачиликда	3411	3569	104,6	2,49	2,57	103,2
чорвачиликда	3264	3369	103,2	1,83	2,02	110,4

жасп асосан икки омилга: экин ҳосилдорлиги билан бирга экин майдонига сарф қилинган меҳнат сарфи ҳажмига, чорвачиликда эса чорва маҳсулдорлигида бир бош молни боқини учун сарфланган меҳнатга боғлиқ.

Ялпи маҳсулотни бир киши-соат ҳисобида ҳисоблаганимизда эса меҳнат унумдорлигининг чорвачилик тармоғида энг кўп ўсганлигини кўрамиз. Бу тармоқда меҳнат унумдорлиги ўтган йилга нисбатан 10,4% га ошган. Лекин деҳқончилик, шу жумладан, пахтачиликда меҳнат унумдорлиги деярли бир хил суръатда ўсганлигини кўрамиз.

Келтирилган ҳисоб-китоблар шуни кўрсатиб турибдики, қузаатиладиган қолхоз келгусида меҳнат унумдорлигини ошириш учун катта имкониятларга эга. Бу имкониятларни ишга туширишни етиштириладиган хўжалик маҳсулотлари ҳажми-ни, асосан экинларнинг ҳосилдорлигини ва молларнинг маҳсулдорлигини ошириш ҳисобига амалга ошириш зарур. Шунингдек, маҳсулот етиштириш учун қилинадиган меҳнат сарфларини ишлаб чиқариш жараёналарини комплекс механизация-лаштириш, юқори унумли машиналарни қўлдан ва меҳнатни илмий таъкид этишни жорий қилиш йўли билан камайтириш лозим. Шунингдек, меҳнат унумдорлигини ошириш тегишлиқ-лари аниқ режалаштирилиб, бўлим, бригада ва фермаларга етказилиши ҳамда уларнинг баъзарининг хўжалик раҳбарларидан талаб қилиниши керак.

Қузаитилар шуни кўрсатадики, меҳнат унумдорлигини алоҳида тармоқ бўйича ҳам анализ қилиш мумкин (40-жадвал).

Жадвалда кўриниб турибдики, қолхозда ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан меҳнат унумдорлиги пасайган. Жумладан бир қолхозчи ҳисобига ўтган йилга пахта майдон 0,3 гектарга ёки 14,3% га, етиштирилган пахта миқдори 3,7 центнерга ёки 5,6% га; пахтачиликдан олинган даромад 50 сўмга

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Ўтган йилга нисбатан;	
			+, -	%
1. Бир колхозчига тўғри келади:				
а) пахта майдони, га	2,1	1,8	-0,3	85,7
б) пахта, ц	66,1	62,4	-3,7	94,4
в) даромад, сўм	3716	3666	-50	98,7
2. Киши-соати сарфланди:				
а) бир гектарга	1403	1432	+29	102,1
б) бир центнерга	38,1	39,0	+0,9	102,4
3. Бир киши-соатига тўғри келади:				
а) пахта, кг	2,32	2,19	-0,13	94,4
б) даромад, сўм	1,48	1,37	-0,11	92,6

ёки 1,3% га камайган. Шунингдек, маҳсулот бирлиги ҳамда гектар ҳисобига сарфланган меҳнат ҳам ошган. Ҳар гектар ҳисобига сарфланган киши-соат 29 киши-соатига ёки 2,1% га, бир центнер пахта ҳисобига эса 0,9 киши-соатига ёки 2,4% га ортган.

Натижада бир киши-соати ҳисобига етиштирилган пахта миқдори 0,13 килограммга ёки 5,6% га, даромад эса 11 тийинига ёки 7,4% га камайган. Меҳнат унумдорлиги ошмаслигига асосий сабаб, колхозга олинган техникадан оқилона фойдаланмаслик ва қишлоқ хўжалиги ишларининг етарли механизациялантирилмаганлиги натижасида қўлаб ишчи кучидан фойдаланишдир. Шунинг унутмаслик керакки, агар колхозга турли хил техникалар олинса-ю, лекин улар эвазига ҳосилдорлик ошмаса, маҳсулот таъиниришиб кетиши ва техника сотиб олиш учун кетган харажатларининг самараси бўлмаслиги мумкин.

Демак, колхозга келтирилган машина эвазига албатта қўл кучи билан бажарилаётган ишларни механизациялаш ва жопли меҳнат сарфини иқтисод қилиш керак. Техникадан самарали фойдаланиб ҳар бир киши ҳисобига тобора кўпроқ экин майдонига ишлов бериш, ҳосилни эса терим машиналарида йиғиб олишга эришиш лозим. Шунинг учун ҳам 2000 йилга бориб қўл меҳнатининг ишлаб чиқариш соҳасидаги улушини 15—20% га озайтириш режалаштирилган.

Бироқ, фақат меҳнат унумдорлигини анализ қилиш билан чекланмасдан, балки бу анализдан тегишли ҳудосалар чиқариб, уни янада оширишга оид тадбир ва чораларни кўриш керак бўлади. Меҳнат унумдорлигини ошириш — бу маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кўпайтиришнинг у ёки бу омил ҳисобига фойдаланилмаган имкониятлардир.

Меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятлари кўп. Агар улардан бир вақтда, комплекс фойдаланилса натижалар янада

самарали бўлади. Шунинг таъкидлаш керакки, меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқдир. Қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштириш ерда ва чорва молларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлгани туфайли, у бир томондан қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигига ҳамда чорва молларининг маҳсулдорлигига боғлиқдир. Ўз навбатида ҳосилдорлик ва маҳсулдорлик 1 гектар ерга ва бир бош чорва моли ҳисобига сарфланган меҳнат даражасига таъсир қилади. Бинобарин: қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш меҳнат унумдорлигини оширишнинг асосий омилдир. Ҳосилдорлик ўсиши билан маҳсулот бирлиги учун сарфланган меҳнат харажати камайиб, унинг унумдорлиги ўсади. Ўз навбатида экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллар маҳсулдорлиги даражасининг ўсиши янги маҳсулот етиштиришнинг кўпайтиришга олиб келади.

Меҳнат сарфини камайитириш меҳнат унумдорлигини оширишнинг катта имкониятидир. Бундай имкониятлардан бири ишлаб чиқаришнинг комплекс механизациялаш ва автоматлантиришдир. Бунда қўл кучи сарфи ҳам меҳнат харажати ҳам камайиб ҳар киши-соат ҳисобига кўп маҳсулот олади. Комплексе механизациядан унумли фойдаланиш фақат меҳнат унумдорлигини оширишга қолмай балки қўлаб меҳнат ресурсларини бу соҳадан озод қилиб, қишлоқ хўжалигидан таниқари соҳаларга ўтказиш имконини ҳам беради.

Хўжаликларда меҳнат ва унга ҳақ тўлашдаги ҳисоб-китоб ишларини яхши йўлга қўйиш меҳнат унумдорлигини оширишнинг асосий шартларидан биридир. Бунинг учун ҳар йили хўжаликларнинг ҳисоб-китоб ишлари билан шугулланувчи ходимлари турли семинарлардан ўтказиб турилиши, уларни иқтисодий ҳисобот ишлари яхши йўлга қўйилган хўжаликларга олиб бориб, иш тажрибалари билан яқиндан таништириб бориш керак.

Меҳнат унумдорлигини оширишнинг яна бир муҳим омил эскириб қолган ускуналарни алмаштириш ва янги технологияни қўллаш колхозчи ва совхоз ишчиларининг ўз меҳнати натижаларига нисбатан моддий манфаатдорлигини оширишдир.

Хўжаликни иқтисослаштириш меҳнат унумдорлигини оширишнинг асосий йўли ҳисобланади. Чунки, бундай хўжаликда маҳсулот бирлигига сарф қилинган меҳнат иқтисослаштирилмаган хўжаликка нисбатан алча наестдир. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини оширишнинг ушбу имкониятларидан фойдаланиш учун аввало кадрлар малакасини ошириш, уларнинг иш жойини ташкил этиш меҳнат патиномини мустаҳкамлаш, илгор иш усулларини қўллаш, меҳнатни нормалаштиришни такомиллаштириш лозим.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини оширишда аҳолига моддий-маиший жиҳатдан қулай шароит яратиб бе-

рини, ўзаро мусобақани авж олдириш, ишчи-колхозчиларнинг моддий малфаатдорлигини ошириш масалалари ҳам муҳим роль ўйнайди. Шунингдек, бу борада ҳар бир ходимга тўғри келадиган экин майдони ҳажминини ёки бирикитиладиган моллар сонини ошириш керак. Бунинг учун меҳнат жараёпларини механизациялаштириш, автоматлаштириш, меҳнатини тўғри ташкил қилиш, бригада ва фермаларини йириклаштириш, чорвачилиқни саноат пегизига кўчириш лозим.

Ишлаб чиқариш илгөрлари ва новаторларининг иш тажрибаларини кенг ёйиш хўжаликларда меҳнат унумдорлигини янада оширишга, кам меҳнат сарфи эвазига кўп маҳсулот етиштиришга эришиш имкониятини туғдиради. Бинобарин, илгөр тажрибачлар ҳар бир хўжалиқнинг ҳар бир ишчи ва колхозчининг мулкига айланаб қолиши лозим.

Меҳнат унумдорлигини оширишнинг барча воситаларидан печоғлик тўла фойдаланилса, мўл-кўлликка шунча тез эришкелади, хўжалиқ иқтисодийи шуичалик мустаҳкамланади, унинг иқтисодий самарадорлиги ошади.

Меҳнат ҳақи фонидан тўлашни анализ қилиш

Қишлоқ хўжалиқ ишлаб чиқаришини ривожлантириш, меҳнат унумдорлигини ўстириш ва маҳсулот таънарихини пасайтириш кўл жиҳатдан хўжаликларда меҳнатга ҳақ тўлаш қанчалик тўғри белгиланганлигига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалиқ корхоналарида ҳам меҳнатга ҳақ тўлаш иқтисодий қонуи талабига биноан амалга оширилади. Теги меҳнатга теги ҳақ тўланади, яъни миқдори ва сифати бўйича бир хилдаги меҳнатга иродовчининг ёни ва жинсидан қатъий назар бир хилда ҳақ олади. Мураккаброқ ва оғир шаронтдаги меҳнатга оддий ва енгил ишлардагига қараганда кўпроқ ҳақ тўланади. Ишлаб чиқаришнинг бир хил шаронтида малакали ходимлар малакаси бўлмаган ходимлар малакаси бўлмаган ходимларга қараганда юқори миқдорда ҳақ оладилар. Агар ходимларнинг малакаси бир хил бўлса ҳам, ҳаёт учун зарарли шаронтда ишлайдиганларга юқори даражада ҳақ тўланади.

Ишлаб чиқариш унумдорлиги қанчалик юқори, маҳсулотнинг сифати яхши ва унинг таънарихи паст бўлса, сарфланган меҳнат бирлиги учун тўланадиган ҳақ ҳам шуичалик юқори бўлади. Шунинг учун ҳам, меҳнатга ҳақ тўлашни тўғри белгиланганимиз, ундан унумли фойдаланишимиз зарур.

Қишлоқ хўжалиқ корхоналарида меҳнатга ҳақ тўлашни анализ қилишда, ўртача ишчи (колхозчи)лар сони, ўртача ойлик, йиллик иш (меҳнат) ҳақи, турли даражали ходимларига тўланган иш (меҳнат) ҳақи, қишлоқ хўжалиқ маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун қилинган меҳнат сарфлари (киши-кунлари, киши-соатлари), меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати каби кўрсаткичлардан фойдаланамиз.

Ўртача йиллик ходимлар сонини ҳамда деҳқончилик ва чорвачилиқда у ёки бу даражадаги ходимлар иш ҳақининг йиллик фондини режалаштиришда технологик карталардан, шунингдек, ёрдамчи ҳисоб-китоблардан фойдаланилади.

Меҳнат ҳақини анализ қилишда аввало биз ҳар бир хўжалиқ меҳнат ҳақи фонидан қандай фойдаланаётганини, уни режага нисбатан ўзгартирганими ёки йўқлигини билишимиз лозим. Бундай анализ бизга меҳнат ҳақи фондининг тежалишига ёки ортинча сарфланишига йўл қўймайди ва ундан фойдаланишда юз берган камчиликларининг олдини олишга имкон беради. Меҳнат ҳақи фонидан фойдаланишнинг анализига мисол қилиб 41-жадвал маълумотларини келтирамиз.

Жадвалдан хулоса қилиш мумкинлики, биз анализ қилаётган колхознинг йиллик фонди ҳақиқатда режага нисбатан 155 минг 500 сўмга кўнайган. Бунга асосий сабаб, бир ходимнинг ўртача йиллик меҳнат ҳақини режага нисбатан 180 сўмга ошиши бўлган. Чунки колхозчиларининг ўртача сони режага нисбатан колхоз бўйича 37 кишига камайган. Меҳнат фондининг ходимлар сонидан ўзгаришини топиш учун ҳақиқий ўртача ойлик колхозчилар сонидан режадагисини айирилиб, ундан чиққан айирмани режада белгиланган бир ходимнинг ўртача йиллик меҳнат ҳақи суммасига кўнайтириш лозим.

Бизнинг мисолимизда, колхоздаги мажбур ходимлар сони режада мўлжалланганидан 37 киши кам бўлган ($1286 - 1229 = 37$), бир ходимнинг режадаги меҳнат ҳақи эса 1777 сўм бўлган. Натижада ходимлар сонининг кам бўлиши ҳисобига меҳнат ҳақи фонидан 65 минг 700 сўм иқтисод қилинган ($37 \times 1777 = 65,7$ минг сўм). Қишлоқ хўжалиқда банд бўлган колхозчиларининг йиллик меҳнат ҳақи фонди, аксинча 52 минг сўмга кўп сарфланган ($809 - 784 = 25 \times 2036 = 52$ минг сўм).

Йиллик меҳнат ҳақи фондини бир ходимнинг ўртача йиллик меҳнат ҳақига нисбатан ўзгаришини топиш учун, бир ходимнинг режа — билан ҳақиқий меҳнат ҳақи ўртасидаги фарқини ҳақиқий ўртача бир ойлик колхозчилар сонига кўнайтириш лозим. Бизнинг мисолимизда битта колхозчининг режада мўлжалланган меҳнат ҳақи даражаси ҳақиқийсига нисбатан колхоз бўйича 180 сўмни ташкил этади ($1957 - 1777 = 180$ сўм), колхоз ходимларининг ҳақиқий ўртача ойлик сони эса 1229 кишидан иборат. Демак, меҳнат ҳақининг режага нисбатан оширилганлиги натижасида иш ҳақи фонидан қилинган ортинча сарф 221 минг 200 сўмни ташкил этади ($1229 \times 180 = 221,2$ минг сўм).

Меҳнат ҳақининг ўсиши ишлаб чиқаришда эришилган муваффақиятларга — маҳсулот сифатига, режани бажарилишига, тежамкорликка, ҳосилдорлиқнинг ўсишига, молларнинг маҳсулдорлигига, меҳнат унумдорлигининг ортишига ва ялпи даромаднинг кўнайишига боғлиқ.

Ялпи даромад ҳисобидан меҳнатга ҳақ тўлашда ҳисоблани-

41-жадвал. Қолхозчилар соми ва уларга тўланган меҳнат ҳақининг режага нисбатан ўзгаришининг анализ

Ходимлар даражаси	Ўртача бир ойлик қолхозчилар соми			Яиллик асосий ва қўшимча меҳнат ҳақи фонди, минг сўм			Бир ҳодимнинг ўртача яиллик меҳнати ҳақи, сўм			Яиллик меҳнат ҳақи фондининг режага нисбатан ўзгариши, +, - (минг сўм)		
	режалар	ҳақиқатда	фарқ, +, -	режада	ҳақиқатда	фарқ, +, -	режада	ҳақиқат	фарқ, +, -	ўзгариш суммаси	қолхозчилар сомининг ўртача яиллик меҳнати	бу жумладан: бир ҳодимнинг ўртача яиллик меҳнати
1. Қишлоқ хўжалигида банд бўлган қолхозчилар Шу жумладан: 2. Донхўй, мавсумий ва вақтинчалик ишларин бажарувчи қолхозчилар 3. Инженер-техник ходимлар 4. Хизматчилар 5. Хизмат кўрсатувчи кичик ходимлар, ўтқинчилар 6. Бошқа даражадаги ходимлар Яиллик	784	809	+25	1635,4	1828,2	+192,8	2086	2260	+174	+192,8	+52,0	+140,8
	148	141	-7	41,3	41,0	+0,3	2791	2908	+117	+0,3	-1,95	-1,65
	268	212	-56	211,7	173,0	-38,7	790	816	+26	-38,7	-44,2	+5,5
	74	68	-6	197,3	196,0	+1,3	2666	2882	+216	+1,3	-16,0	+14,7
	24	30	+6	53,3	70,0	-16,7	2222	2333	+111	-16,7	+13,4	+8,3
	54	68	+14	65,0	77,0	+12,0	1204	1132	-72	+12,0	+16,9	-4,9
	62	42	-20	86,6	61,0	-25,6	1396	1452	+56	-25,6	-27,9	+2,3
	1266	1229	-37	2249,7	2405,2	+155,5	1777	1957	+180	+155,5	-65,7	+221,2

нинг турли вариантлари қўллашнинг мумкин. Булар орасида бўлишмалар коллективлари учун оддий ва тушунарлироғи қуйидагидир:

$$P = \frac{МХФ}{ЯМК - МСХ} \times 100;$$

Бу ерда:

P — фондлардаги норматив ёки 100 сўм ялпи даромад учун баҳо;
МХФ — меҳнат ҳақи фонди;
ЯМК — ялпи маҳсулот қиймати;
МСХ — маҳсулот етиштириш учун сарфланган молдий харажатлар.

Ялпи даромад ҳисобидан меҳнатга ҳақ тўлаш биринчи навбатда коллектив пудрат асосида ишлайдиган бўлимларда ўтказилади. Ялпи даромад ҳисобидан меҳнатга ҳақ тўлаш нормалари (баҳолари) тушунарли бўлиши учун мисол келтирамиз.

Мисол.— Биз анализ қилаётган хўжаликда пахта экинни режаси 2444 гектар бўлиб, унинг ҳар гектаридан ўртача 28,5 центнердан пахта олиш белгиланган. Ялпи пахта етиштириш режаси 7120 тоннадир. Ялпи пахта ҳосилининг қиймати 4512,2 минг сўм қилиб белгиланган. Ялпи пахта ҳосилини етиштириш учун 610 минг сўм молдий харажатлар сарфлаш ва 1760 минг сўм меҳнат ҳақи харажатлари тўлаш режаланган. Бу ҳолда ҳар 100 сўм ялпи даромад учун тўланарлиги меҳнат ҳақи 45,10 сўмга тенг бўлади:

$$P = \frac{МХФ}{ЯМК - МСХ} \times 100 = \frac{1760}{4512,1 - 610,0} = \frac{1760}{3902} \times 100 = 45,10;$$

Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнат ҳақи фонддан тўғри фойдаланиш учун хўжаликларда иш нормаларини такомиллаштириб бориш лозим. Иш нормалари ва сарфланган иш вақти ўзгармайдиган, яъни доимий бўлмаслиги керак. Ўзгаршларнинг содир бўлиши, шунингдек, ходимлар малакаларининг ўсishi билан улар янада янги, илгор формаларга алмашиниш керак, токи, у қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг ҳозирги замон даражасини аниқ эътира олсин. Бу ҳолдаги нормалар ходимларнинг меҳнат фаолиятини активлаштирадиган, ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш ва ишлаб чиқаришнинг ҳамма воситаларидан фойдаланишга ундайдиган, меҳнат унумдорлигини янада оширадиган. Меҳнат унумдорлигининг ўсishi ўз навбатида меҳнат ҳақининг кўпайишига олиб келади.

9-БОБ. ДЕХҚОНЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ЕТИШТИРИШНИНГ АНАЛИЗИ

Анализининг аҳамияти ва вазифаси

Деҳқончилик қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи бўлиб, у ғаллачилик, картошкачилик, пахтачилик, сабзавотчилик, поливчиллик, озиқча ишлаб чиқариш, ботдорчилик, узумчилик каби мустақил тармоқларнинг катта гуруҳисини ўз ичига олади. Уларнинг ҳар бири ҳаёт учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатнинг кўпгина тармоқлари учун эса қимматбаҳо хом ашё сифатида беради. Бу маҳсулотларга бўлган талаб ва эҳтиёж йилдан-йилга ошмоқда.

Халқимизнинг талаб ва эҳтиёжларини қондириш учун эса қишлоқ хўжалик корхоналари ва уларнинг тармоқларини, шунингдек, деҳқончилик соҳасини иқтисодий анализ қилиб бориш катта аҳамиятга эга. Анализ хўжалик фаолиятини ҳар томонлама ўрганишга, мавжуд имкониятларни аниқлаш ва шу асосда арзон ва кўп ялли деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш имкониятини яратишга олиб келади.

Хўжаликнинг деҳқончилик тармоғини анализ қилишга онд асосий вазифалар қуйидагилардан иборат: режанинг бажарилиш даражасини барча кўрсаткичлар бўйича, яъни ялли маҳсулот етиштириш, экин майдонлари, ҳосилдорлик, агротехника тадбирлари ва бошқалар бўйича аниқлаш; анализ қилинаётган хўжалик кўрсаткичларини илгор хўжалик маълумотлари билан таққослаш; маҳсулот чиқишига турли омилларнинг таъсир этиш даражасини, яъни экин майдонларини кенгайтириш ва ҳосилдорликни кўпайтириш имконини берадиган ёки ишлаб чиқариш фаолиятига салбий таъсир этадиган сабабларни аниқлаш. Шунингдек, деҳқончиликда ялли маҳсулот етиштиришни кўпайтиришда фойдаланилмаган имкониятларни аниқлаш ва ҳисоблаб чиқиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш фаолиятига жалб қилишга доир аниқ таклифларни киритиш вазифаларидан иборатдир.

Деҳқончилик маҳсулотлар, экин майдони ва ҳосилдорлик

Деҳқончилик ишлаб чиқариш режасининг бажарилишини анализ қилиш совхоз-колхоз фаолиятини иқтисодий анализ қилишнинг асосий турларида биридир. Деҳқончиликда ялли маҳсулот етиштириш ва ҳосилдорлик режасининг бажарилиш кўрсаткичларини ўрганиш фақат ялли маҳсулот етиштиришни кўпайтириш йўллариини топнишига эмас, балки келгусида хўжаликнинг деҳқончилик тармоғини ривожлантиришга доир аниқ чора-тадбирларни белгилашга ҳам имкон беради.

Деҳқончиликка доир ишлаб чиқариш режасининг бажарилишини анализ қилишни маҳсулотлар ялли ҳосили тўғрисидаги

ҳисобот материалларини ўрганишдан бошлаш керак. Ишлаб чиқариш молия режаси, аналитик ҳисоб маълумотлари асосида тузилган йиллик бухгалтерия ҳисоботлари, шунингдек, бригадаларининг ҳисоботлари ялли ҳосил режасининг бажарилишини анализ қилишда асосий манба ҳисобланади. Деҳқончиликка доир бу ҳужжатларда экин майдонлари, олинган маҳсулот миқдори, режали ва ҳақиқатда олинган ҳосил ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Экинлар майдони, уларнинг ҳосилдорлиги ва ялли ҳосил олиш ҳақидаги бригада ва звеноларга тақсимланган режали ва ҳақиқий материаллар йиллик хўжалик ҳисоботларида ва уларнинг бажарилиши ҳақидаги ҳисоботларда мавжуддир.

Деҳқончиликда ялли маҳсулот етиштиришни анализ қилиш барча турдаги экинларнинг ялли ҳосили режасининг бажарилишини ўрганишдан бошлаш керак. Бунинг учун экинлардан ҳақиқатда олинган маҳсулот миқдорини режа кўрсаткичлари билан таққослаш лозим. Режа кўрсаткичларининг бажарилишига баҳо бериш туфайли биз деҳқончилик маҳсулотлари режаларининг бажарилиши қай аҳволда эканлигини биламиз. Шунингдек, режа топшириқларини анализ қилиш деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш қандай ортиб бораётганлигини ўрганиш, маҳсулотни кўпайтириш суръатларини белгилаш имконини беради.

Маҳсулот етиштириш режасининг бажарилишини анализ қилишни турли экинлар, хусусан қишлоқ хўжалигидаги асосий экинларининг ҳисоб шаклидаги кўрсаткичлар асосида ўрганиш зарур. Деҳқончилик маҳсулотларини анализ қилишда экинлардан олинган ялли ҳосилни кўрб чиқиш ҳам жуда муҳимдир. Ялли ҳосил деганда бутун экин майдонидан олинган маҳсулот тушунилади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштиришни кўпайтиришда ҳосилдорлигининг ўсиши ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ҳар бир гектар экин майдонидан йиғиштириб олинган ўртача ҳосил экинларнинг ҳосилдорлиги деб юритилади. Ҳосилдорлик ишлаб чиқаришнинг маълум тарихий ва табиий шарт-шароитларида етиштирилган экинларнинг ҳолатини тасвирлаб берувчи кўрсаткичдир. Экинлар ҳосилдорлиги ер майдонларининг иқтисодий унумдорлигини, яъни деҳқончиликда фавнинг ҳозирги замон ютуқлари ва илгорлар тажрибалари қай даражада фойдаланилганини кўрсатади.

Экинлар ҳосилдорлигини анализ қилишда, ҳосилдорлик режасининг бажарилиш ва унинг даражасини белгилаш, режа кўрсаткичларини бажармаслик ва ҳосилдорликни мутасил ошириб бориш имкониятларидан фойдаланимаслик сабабларини аниқлаш лозим. Экинлар ҳосилдорлиги асосан экинларга ўз вақтида ишлов беришга, ўғит солишга, ўсимлик зараркунадалари ва касалликларига қарши курашга, алмашлаб экинни жорий қилишга, тунроқни ишлашга, экин муддатига, юқори

павли уруглардан фойдаланишга, ерни ҳайдаш системасига, ҳосилни ўз вақтида нобуд қилмасдан йиғиб-териб олишга, мелiorация ишларининг бажарилишига, ишчи тўғри ташкил қилишга, ишлаб чиқариш жараёнларининг комплекс механизациялаш даражасига, меҳнатга тўғри ҳақ тўлашга ва бошқаларга боғлиқдир.

Деҳқончилик маҳсулотларининг асосий турларининг етиштириш режаси қандай бажарилганлигига мисол тариқасида 42-жадвал маълумотларининг келтириш мумкин.

42-жадвал. Деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режасининг миқдор жиҳатдан бажарилишининг анализ

Маҳсулот турлари	Режада, ц	Ҳақиқатда, ц	Режанинг бажарилиши, %	
			ц	%
Дон	4350	4500	+150	+3,4
Пахта	38400	39040	+640	+1,7
Картошка	1674	1609	-65	-3,9
Узум	851	801	-50	-5,9

Жадвал маълумотларидан кўриш мумкинлики, анализ қилинган колхозда деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режаси икки турли бўйича бажарилган ва икки турли бўйича бажарилмаган. Ҳузиладан, дон 3,4% га, пахта 1,7% га ошириб бажарилган. Лекин картошка режаси 3,9% га ва узум етиштириш эса 5,9% га бажарилган.

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режасини фақат натура кўрсаткичлари асосий анализ қилмасдан, балки шу шаклда ҳам анализ қилиш керак. Чунки колхоз ва совхозлар хилма-хил маҳсулот етиштирадilar. Бу маҳсулотларининг сифати ва тархлари ҳам хилма-хилдир. Шу сабабли, миқдор кўрсаткичларининг бир ўзининг режанинг бажарилишидаги умумий яқинларини аниқ эътира олмайди. Шунинг учун ҳам деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилишининг анализ қилишда, уларининг қиймат ҳисобида бажарилишининг ҳам бирга қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Шундангина биз маҳсулотларининг фақат миқдор жиҳатдан, аниқлашмасдан, балки сифат жиҳатдан ҳам қандай бажарилганини билишимиз мумкин. Маҳсулот етиштириш режасининг қиймат ҳисобида бажарилишининг анализ қилиш учун 43-жадвал маълумотларининг келтирамиз.

Жадвалдан маълум бўлишича, дон етиштириш режаси натура шаклида 3,4, қиймат бўйича эса 4,4% га бажарилган. Ёки натура режасига нисбатан бир% га ошган. Демак, колхоз давлатга допин анча юқори сортларда топширган. Лекин пахта етиштириш режаси натура бўйича 1,7% га ошириб бажарил-

43-жадвал. Деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режасининг миқдор ва қиймат ҳисобида бажарилишининг анализ

Маҳсулот турлари	Режада		Ҳақиқатда		Режанинг бажарилиши, %	
	ц	миңг сўм	ц	миңг сўм	натура шаклида	қиймат ҳисобида
Дон	4350	47,9	4500	50,0	+3,4	+4,4
Пахта	38400	2356,2	39040	2385,3	+1,7	+0,5
Картошка	1674	46,9	1619	48,2	-3,9	+2,8
Узум	851	30,6	801	28,7	-5,9	-6,2

ганига қарамасдан, қиймат ҳисобида режаси 0,5% га кам бажарилган. Бу пахтанинг паст сортларга топширилиши ҳисобига бўлган. Анализ шуни яхши кўрсатадики, анализ қилинган хўжаликда натура бўйича картошка режаси 3,9% га бажарилмаганига қарамасдан, қиймат бўйича бу маҳсулот тури 2,8% удаланган. Демак, хўжалик картошкани кўпроқ эрта баҳорда етиштириш ҳисобига, уни юқори баҳоларда давлатга сотган.

Узум режасининг бажарилишига келганимизда, унинг натура шаклида бажарилиши 5,9% бўлган, қиймат ҳисобида эса унда ҳам паст бўлган, яъни 6,2% га кам бажарилган. Ёки натура ҳолидаги режага нисбатан 0,3% га кўп бўлган. Демак, хўжалик учун деҳқончилик маҳсулотлари планининг натура шаклида бажарилиши ҳамма вақт ҳам юқори самара бермайдир. Режани фақат сифатли деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш ҳисобигагина бажариш, хўжалик учун иқтисодий самара беради.

Анализлар шуни кўрсатадики, деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилишининг анализ қилишда фақат маҳсулот етиштириш ва давлатга сотиш режасининг бир йиллигини эмас, балки кўп йиллик маълумотлари ҳам ҳисобга олиниши лозим. Бу анализ қилинган хўжаликда деҳқончилик тармоқлари бўйича давлатга маҳсулот сотиш режаси йиллар бўйича қай даражада бажарилганлигини, шунингдек, маҳсулот етиштириш олдинги йилларга нисбатан қанчалик ўсганлигини билишга имкон беради. Буни 44-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин.

Жадвал маълумотларига кўра, анализ қилинган хўжалик ҳисобот йилида пахта етиштириш режасини 5,7% га бажарган. Бироқ, колхознинг ўтган уч йилги пахта ҳосилига нисбатан ҳақиқий етиштирган яъни пахта ҳосили деярли 3% га камайган. Шунингдек, анализ қилинган колхозда ҳисобот йилидаги пахта етиштириш режаси ҳам ўтган уч йилдаги ўртача кўрсаткичга нисбатан бирмунча паст даражададир. Ёки деярли 8% га кам режалаштирилган.

44-жадвал. Пахта етиштириш режасининг бажарилишининг анализ қилини

Кўрсаткичлар	Колхозда
Ўтган уч йилда етиштирилган ўртача пахта, т	3167
Йоринг йилдаги пахта сотиш режаси, т	2915
Режасининг ўтган йилларга нисбатан, %	92,1
Хисобот йилида ҳақиқатда етиштирилган пахта, т	3079
Режасининг бажарилишини, %	105,7
Ўтган уч йилги пахта ҳосилига нисбатан ҳақиқий ялпи ҳосилнинг бажарилишини, %	97,2

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилиши текширилгандан кейин экинлар ҳосилдорлиги, экин майдони режаларининг бажарилиши ҳам ўрнатиб чиқиши зарур. Бундан мақсад деҳқончилик маҳсулотлари етиштирилишида кўпайтириш учун янги имкониятларни қидириб топишдир.

Баъзан шундай бўладики, хўжалик режада белгиланган экин майдонини камайтирган ёки кенгайтирган ҳолда ялпи маҳсулот етиштириш тонширигини ошириб ёки камайтириб бажаради. Баъзан эса режадаги экин майдони мутлоқ ўзгартирилмай аввалдан белгиланган ҳосилдорлигини ошириш ҳисобида деҳқончилик маҳсулотлари режаси ортиги билан бажарилади (45-жадвал).

45-жадвал. Пахта етиштириш йиллик режасининг анализ қилини

Кўрсаткичлар	Экин майдони, га	Ҳосилдорлик, ц	Ялпи ҳосил, т
Режада	780	31,6	24618
Ҳақиқатда	760	33,4	26052
Режага нисбатан:	+	+	+
%	100	105,7	105,7

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, хўжалик ялпи пахта тайёрлаш режасининг экин майдонини ўзгармаган ҳолда ортиги билан бажарган. Бунга асосан пахта ҳосилдорлигини ошириш эъазига эришилган. Бироқ, бу жадвалда ялпи деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш ҳажмининг ўзгаришига экин майдони ва ҳосилдорлигининг ҳар бири қанчалик таъсир кўрсатилгани ёритилмаган. Маълумки, экин майдонининг ҳисқаришини ёки кенгайиши натижасида шарт-шароитлар бир хил бўлгани ҳолда ялпи маҳсулот етиштириш ҳажми камайди ёки кўнаяди. Ҳосил ортиши ёки камайиши натижасида ҳам ялпи маҳсулот етиштириш ҳажми камайди ёки кўнаяди. Шу билан бирга бир гектар ердан олинадиган ҳосилнинг ортиши ёки камайиши натижасида ҳам ялпи маҳсулот етиштириш ҳажми ҳам кўнаяди ёки камайди.

Шунинг учун ҳам фақат маҳсулот режасининг бажарилишининг анализ қилинмасдан, балки етиштириш ва давлатга сотишга таъсир этувчи омилларнинг ҳар бири ҳам алоҳида-алоҳида ўрнатилиши лозим. Бу ялпи маҳсулот етиштириш ҳажмининг кўнайиши ёки камайишига ҳар бир омил қай даражада таъсир кўрсатаётганини билишга имкон беради.

Деҳқончилик экинларининг ҳақиқий ўртача ҳосилдорлиги ялпи ҳосилни экин майдонига бўлиш йўли билан аниқланади. Ҳосилдорлик айрим экинлар бўйича, шунингдек, бутун бир группа экинларининг (масалан, донли экинларининг) турлари бўйича ҳам ҳисоблаб чиқишнинг мумкини.

Ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил ўзгаришини тасвирлаб бериш учун режа ва ҳисобот кўрсаткичларидан фойдаланса бўлади. Бунда ўтган давр маълумотлари бошқа хўжалик ёки район, вилоят, жумҳурият маълумотлари билан таққослаб кўрилади. Ялпи деҳқончилик маҳсулотларининг имкониятларини аниқлаш учун анализ қилинаётган хўжаликнинг ҳосилдорлигини йиллар бўйича район ҳамда илгор колхоз ва совхозларининг кўрсаткичлари билан солиштириш лозим (46-жадвал).

46-жадвал. Деҳқончилик экинлари ҳосилдорлигининг ўзгариши

Экин турлари	Ҳар гектар ердан олинган ҳосил, ц					3 йилда ҳосилдорлигининг ўзгариши: %, +		
	1 йил	2 йил	3 йил	3 йилда 1 йилга нисбатан, +, -	район бўйича	илгор хўжаликда	районга нисбатан	илгор хўжаликка нисбатан
Дон, ҳаммаси	32,4	33,0	33,6	+3,7	32,9	33,0	+2,1	-6,7
Пахта	35,2	35,4	34,8	-3,9	33,8	35,6	+3,0	-2,2
Сабзавот	143,2	145,0	148,4	+3,6	145,6	151,8	+1,9	-2,2
Поллиз	124,1	125,4	123,2	+1,7	124,8	130,4	+1,1	-3,2

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, анализ қилинаётган хўжаликда уч йил мобайнида пахтадан таниқари ҳамма деҳқончилик экинларининг ҳосилдорлиги ошган. Жумладан, дон экинларининг ҳаммасидан олинган ўртача ҳосилдорлик 3,7% га, сабзавот 3,6% га, поллиз маҳсулотлари 1,7% га кўпайган. Пахтачилик тармоғида эса ҳосилдорлик аксинча 3,9% га камайган.

Анализ яна шунинг кўрсатадики, хўжалик ҳосилдорлик бўйича район кўрсаткичларидан анча юқори даражада туради. Жумладан, районга нисбатан дон экинларининг ҳаммасидан 2,1% га, пахтадан 3% га, сабзавотдан 1,9% га ва поллиз экинларидан 3,2% га юқоридир. Лекин эришилган ютуқларга қарамадан хўжалик илгор хўжаликка нисбатан ҳосилдорлик жи-

ҳатдан анча орқада. Жумладан, дон экинларининг ҳаммасидан олинган ҳосилдорлиги 6,7% га, пахта 2,2% га, сабзавот 2,2% га ва нола экинлари 3,2% га камдир. Бу кўрсаткичлар ҳали хўжаликда ялпи деҳқончилик маҳсулотларини кўпайтиришда катта имкониятлар мавжудлигини кўрсатади.

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришни анализ қилишда, шунингдек, группалаш усулидан ҳам фойдаланиш зарур. Бунда деҳқончилик экинларининг ҳосилдорлигини, экин майдонларини, ялпи ҳосилни группалаш мумкин. Натижада ялпи маҳсулотни янада ошириш имкониятига эга бўлилади (47-жадвал).

47-жадвал. Колхозда пахтачилик бригадаларини ҳосилдорлигига қараб группалаш

Бригадаларини пахта ҳосил- га қараб группалаш	Бригадалар сон	Майдон, га	Ўртача ҳосилдорлик, г/га	Ялпи ҳосил, ц	Ялпи ҳосил жамияти исбатин, %	Ўртача ҳосилдорлик, %	Ҳосилдорлик- ни ўртача кол- хозга етказ- ганда		
							жамияти ис- батин	бригадалар бўйича	ҳосил, ц
29 гача	6	373	26,4	9847	18,0	82,7	24	11544	1697
29,1—32 гача	8	548	30,8	16878	31,0	96,4	32	16961	91
32,1—35 гача	6	417	32,6	13888	24,3	102,1	24	—	—
35,1 дан юқори	5	380	38,32	14561	26,7	119,9	20	—	—
Колхоз бўйича жами	25	1708	31,95	54570	100	100	100	283051	1871

Жадвалдан кўриниб турибдики, колхозда гектаридан ўртача 31,95 центнердан ҳам ошириб ҳосил олаётган бригадаларнинг салмоғи 44 фоизни ташкил қилади. Бироқ, ҳосилдорлиги гектар ҳисобига ўртача колхоз ҳосилдорлигидан кам бўлган бригадалар ҳам мавжуд. Уларнинг салмоғи колхоз бўйича жами 56 фоизни ташкил қилади. Бу пахта ҳосилдорлиги жиҳатидан қолоқ бўлган бригадалар ҳисобига пахтанинг ялпи ҳосилини янада кўпайтириш учун катта имкониятлар мавжуд эканлигидан билдиради. Демак, анализ қилинаётган хўжалик пахта ҳосилдорлигини ўртача колхоз ҳосилдорлиги даражасига кўтарса, колхоз бўйича кўшимча яна 1871 ц пахта олиш мумкин бўлар экан. Колхозда кўпгина бригадалар томонидан 32,6—38,32 центнердан пахта ҳосили етиштириб келилаётгани бу вазифани муқаррар бажариш мумкинлигининг яққол далилидир.

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришни анализ қилишда режаларнинг бажарилишини кўриш билан бир қаторда, ҳар бир тармоқни интенсификация даражасини ҳам анализ қилиб бориш лозим. Чунки, маҳсулот етиштиришни кўпайтириш ва натижада самарадорлигини оширишнинг асосий йўна-

лиши — бу жадаллаштиришдир. Шунинг учун ҳам маҳсулот етиштиришни кўпайтиришга бевосита таъсир этадиган омилларни ўрганишда, жадаллаштиришнинг таъсирини ҳам анализ қилиш зарур. Бундай анализ ялпи маҳсулотли кўпайтиришда, унинг таъсирини арзонлаштиришда қандай омиллар борлигини очиб беради. Деҳқончилик маҳсулотларини кўпайтиришда ва уларнинг самарадорлигини оширишда жадаллаштириш қанчалик таъсир этганини пахтачилик тармоғи мисолида ҳам кўриш мумкин (48-жадвал).

48-жадвал. Ҳосилдорлигини оширишда жадаллаштиришнинг таъсири

Кўрсаткичлар	1-йил	2-йил	Ўзгариш; 2-йил 1-йил- га исбатин:	
			+	—
Бир гектар пахта майдонига тўғри келади:				
1. Пахта ҳосили, ц	32,2	34,6	+2,4	+7,5
2. Меҳнат сарфи, киши — соат	1217,9	1146,3	-71,6	-5,9
3. Меҳнат ҳақи, сўм	919,6	961,2	+41,6	+4,5
4. Материял-пул сарфлари, сўм	696,6	753,6	+57,0	+8,2
Шу жумладан ўғит сарфи, сўм	111,7	110,2	-1,5	+25,5
5. Жами меҳнат ва пул сарф- лари, сўм	1616,4	1714,8	+98,4	+6,1
6. Олинган даромад, сўм	1928,4	2110,6	+182,2	+8,9
7. Соф даромад, сўм	322,0	395,8	+73,8	+22,9
8. Рентабеллик, %	19,9	23,1	+3,2	+3,2

Жадвал маълумотларига кўра, ҳар гектар пахта майдонига қилинган меҳнат ва пул харажатларининг сарфи, айниқса, ўғит учун олган сари, пахта ҳосилдорлиги кўпайган. Ҳосилдорлик ортгани билан ҳар гектар пахта майдонини ҳисобига олинган ялпи ва соф даромад ҳамда пахтачиликнинг рентабеллиги ҳам кўтарилган.

Ялпи деҳқончилик маҳсулотларига таъсир этувчи омиллар

Ялпи маҳсулот етиштириш режасининг натижа нифодасида бажарилишини анализ қилишда маҳсулот олишнинг режалаштирилган ҳажмининг ҳақиқатда етиштирилган миқдори билан таққослаш лозим. Шу билан бир вақтнинг ўзига экин майдонлари ҳажмининг, ҳосилдорлик даражасининг ўзгаришини ҳамда ҳар бир экин бўйича тузилган режанинг бажарилмаганлигини сабабларини аниқлаш керак.

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришга доир режаларнинг бажарилишини анализ қилиш пайтида хўжаликда эришилган ютуқларни илгор хўжаликларининг ҳамда район бўйича ўртача маълумотлар билан таққослаш лозим. Келгуси анализ қилиш

найтида асосий омилларининг экин майдони ҳажми ва экинлар ҳосилдорлигининг маҳсулот ҳажмига таъсирини аниқлаш зарур.

Деҳқончилик маҳсулотлари ялпи ҳосиллигининг ўзгаришига таъсир қилган сабабларни аниқлаш учун дастлаб ҳар бир экин бўйича ҳисобот йилидаги экин майдонларининг ўтган йилдаги ва режага нисбатан фарқи топилади. Экин майдонларининг ўтган йилдагидан фарқи ҳақиқий ва илгариги майдон орасидаги фарқ тарзида ҳисобланади.

Ҳосилдорлигининг ўтган йилдагига нисбатан фарқини аниқлаш учун ўтган йили ҳақиқатда олинган ҳосилдорликдан бу йилги ҳақиқатда олинган ҳосилни чегирни, режадаги ҳосилдорлигини аниқлаш учун эса ҳақиқатда олинган ҳосилдан режадагисини чегирни керак. Бунда режадаги ва ҳақиқатда олинган ҳосилни жуда катта аниқликда ҳисоблаш зарур. Акс ҳолда экин майдони ва ҳосилдорлик ҳисобида четга чиқаришлар режалаштирилган ва ҳақиқатда олинган ялпи ҳосил орасидаги умумий фарқ суммасини бермаслиги мумкин.

Ҳар йили олинадиган деҳқончилик маҳсулотлари ялпи ҳосил ҳосилдорлигини ҳар йилги экин майдонига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Алоҳида ҳар бир экин бўйича ҳақиқатда олинган ялпи ҳосилнинг режалаштирилганидан четга чиқиши ҳақиқатда олинган ялпи ҳосил билан режада белгиланган ҳосил орасидаги фарқ тарзида аниқланади. Бунда ўтган йилда олинган ялпи ҳосилнинг четга чиқиши ҳақиқатда олинган ялпи ҳосил орасидаги фарқ тарзида, режали четга чиқиш эса ҳақиқатда олинган ялпи ҳосил билан режада белгилангани орасидаги фарқ тарзида ҳисоблаб чиқилади.

Деҳқончиликда ер майдонининг ҳажми ва ҳосилдорлик асосий омил эканлигини қуйидаги ҳисоблар асосида аниқлаш мумкин. Масалал, хўжаликда пахта экиладиган майдон режа бўйича 1273 гектар ва ҳақиқатда эса 1270 гектар дейлик, уларнинг ҳосилдорлиги эса шунга мувофиқ гектаридан 28,7 ва

49-жадвал. Ялпи деҳқончилик маҳсулотининг ўзгаришига таъсир

Экин турлари	Экин майдони, га		Ҳосилдорлик, ц	
	ўтган йили	ҳисобот йили	ўтган йили	ҳисобот йили
1	2	3	4	5
Доп	487	375	53,5	48,6
Пахта	2760	2800	30,6	32,1
Картошка	55	45	82,5	90,1
Сабзавот	15	15	308,9	58,1
Мақса етмас учун	53	165	689,4	557,2
Беда пичан учун	40	40	238,8	223,5

33,6 центнер бўлган. У ҳолда кўрсатилган икки омилнинг ялпи пахта ҳосилига таъсирини қуйидагича аниқлаш мумкин:

1. Пахта майдонининг ўзгариши ҳисобида $86,1$ центнер пахта йўқотилган $(1273 - 1270) \cdot 28,7 = 86,1$ центнер.

2. Пахта ҳосилдорлигининг ўзгариши ҳисобида $6237,7$ центнер қўшимча пахта олинган $(33,6 - 28,7) \cdot 1273 = 6237,7$ центнер.

Ҳажми

6151,6 центнер

Келтирилган ҳисоб-китоб шундан далолат берадики, пахта етиштириш бўйича режа 6151,6 центнер ошириб бажарилган. Пахтанинг ҳақиқатдаги ҳосилдорлиги режада белгиланганидан юқори бўлган. Ҳосилдорлигининг ўсиши натижасида бригада 6237,7 центнер кўп пахта олган. Коллекта пахта майдони режага нисбатан 3 гектарга қисқарган. Бу эса олинадиган пахтанинг 86,1 центнер камайишига олиб келган.

Демак, экинлардан олинадиган ялпи ҳосилнинг миқдори экин майдонларининг ҳажмига ва уларнинг ҳосилдорлигига боғлиқ экан. Экин майдони ва ҳосилдорлигининг ялпи деҳқончилик маҳсулотларининг кўпайишига қатъий таъсир этиши 49-жадвал маълумотларидан ҳам кўрини мумкин.

Жадвалда кўриш бўйича, анализ қилинаётган хўжаликда ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан доп етиштириш режаси 7829,5 центнерга камайган. Бунинг 5998 центнери экин майдонининг қисқариши ва 1831,5 центнер ҳосилдорлигининг пасайиши ҳисобида бўлган. Пахта ҳосилини 5424 центнерга кўпайишига эса аксича: 1224 центнери пахта майдонининг кепайиши ва 4200 центнери ҳосилдорлигининг ошishi ҳисобида эришилган. Ялпи картошка ҳосилини камайишига фақат экин майдонининг қисқариши таъсир қилган. Чунки ҳосилдорлик ортishi ҳисобида қўшимча 342 центнер картошка олганига қарамасдан режага нисбатан 483 центнер кам картошка олган $(825 - 342)$. Сабзавотни ва беда пичанини камайишига фақат

этинг омиллар анализ

Ялпи ҳосил, ц		Ўзгариш; ўтган йилга нисбатан; +, - центнер		
Ўтган йили	ҳисобот йили	Ҳажми	ш. ж. нисалар ҳисобида:	
			экин майдони	ҳосилдорлик
6=2×4	7=3×5	8=(7-6)	9=(3-2)×4	10=(5-4)×3
26054,5	1822,5	-7829,5	-5998	-1831,5
84456	89827	+5424	+1224	+4200
4537,5	4054,5	-483	-825	+342
4633,5	3871,5	-762	—	-762
36538,2	91938,0	+55399,8	+77212,8	-21813
9552,0	8939	-619	—	-619

ҳосилдорлиқни пасайини таъсир кўрсатган. Экин майдонини кенгайтириш мақсада силоснинг кўпайишига сабаб бўлган. Экин майдонини ҳисобига 77212,8 ц кўп силос олганига қарамасдан, ҳосилдорлиқни пасайини туфайли хўжалик режага нисбатан 55399,8 ц кам мақсада силоси етиштирилган (77212,7—21813).

Ялпи пахта ҳосилини кўпайтиришнинг катта имкониятларидан бири белгиланган режани ортириш билан бажаришдир. Бироқ кўпгина колхозлар белгиланган режани ҳамма кўрсаткичлари бўйича бажармайди. Демак, ялпи пахта ҳосилини оширишга онд имкониятлардан тўлиқ фойдаланилмаган.

Кўп йиллик дарахтлар ялпи маҳсулот режасининг бажарилишини анализ

Анализ қилишдан асосий мақсад — ялпи маҳсулот етиштириш режасининг бажарилиш даражасини, унинг ўзгариши сабабини, маҳсулотни кўпайтириш имкониятларини аниқлаш ва шу асосда арзон ва кўп маҳсулот етиштиришдир. Богдорчиликда ялпи маҳсулот етиштириш ва унинг ҳосилдорлиги режасининг бажарилишини аниқлаш ҳолда дарахтларнинг ҳар бир турига (уруғли, дукнакли, мевали) қараб анализ ўтказилади. Бир йиллик ўсиш кўрсаткичларини ўрганиш билан, мевали дарахтлар майдонидида қандай ўзгаришлар содир бўлганлиги, ҳар гектар ерга ҳисоблаганда дарахтларнинг зичлиги, нави ва ёшидаги фарқлар ҳисобга олинади. Ялпи маҳсулотни кўпайтириш имкониятларини аниқлаш учун қуйидагилар, жумладан:

- а) кўп йиллик мевали дарахтларнинг тури ва нави қараб, уларнинг тузилиши;
- б) кўп йиллик дарахтларнинг ёшига қараб уларнинг мева бериш ёки бермаслик нисбати;
- в) хўжалик бўйича ва айрим экинлар бўйича ялпи ўтқазилган мевали дарахтлар режасининг бажарилиши;
- г) кўп йиллик дарахтларни парваристлаш режасининг бажарилиши (шикастланган ва побуд бўлган дарахтларни алмаштириш);
- д) дарахтларни ўстириш режасининг бажарилиши;
- е) мевали дарахтларни парваристлашга доир агротехника чора-тадбирлари режасининг бажарилиши каби масалалар аниқлашни керак.

Кўп йиллик дарахтлар ялпи ҳосил режаси бажарилишига айрим омилларнинг таъсирини анализ қилиш учун 50-жадвал маълумотларидан фойдаланиш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, хўжалик богдорчилик маҳсулотлари ялпи ҳосилини ошириб бажарган. Ялпи богдорчилик маҳсулоти етиштириш режаси 40% га ёки 450 центнерга ошириб бажарилган. Ортиқча маҳсулот режада кўрсатилгандагига қараганда 10 га кўп бог яратиш ҳисобига

50-жадвал. Кўп йиллик дарахтлар ялпи ҳосил режасининг бажарилишига таъсир этган омилларини анализ қилиш

	Ҳосилга киргани, га		1 га дан олинган ҳосил, ц/га		Ялпи ҳосил, ц		Режага нисбатан фарқи, +, — (ц)		
	режада	ҳақиқатда	режада	ҳақиқатда	режада	ҳақиқатда	жалпи	экин майдон	ҳосилдорлик
1. Уруғли мевалар	25	35	45	45,0	1125	1575	+450	+450	—
2. Узумзорлар	4	4	45	38,7	180	151,8	-25,2	—	-25,2

олинган. Аммо узумзорлар бўйича ялпи ҳосил режаси 14% га бажарилмаган. Бу эса ҳосилдорликка салбий таъсир кўрсатган. Ҳисобот йилида ҳақиқий ҳосилдорлик режадагига нисбатан 6,3 центнерга ёки 14% га пасайиб кетган. Натижада узум етиштириш режаси 25 центнерга бажарилмаган. Бинобарин, режалаштирилган ялпи ҳосилни йигиш учун ҳақиқий ҳосилдорлик режадагига нисбатан юқори бўлиши керак.

Бог ва узумзорлар майдонининг ўзгариши ҳисобига олинган қўшимча маҳсулот миқдори аниқлаш учун энг аввал режани ва ҳақиқий майдон орасидаги фарқни аниқлаш керак. Бизнинг мисолда бу кўрсаткич 10 гектарни ташкил этади (35 га — 25 га — 10 га). Бу майдон режани ҳосилдорликка кўпайтирилади. Натижада майдон ўзгариши ҳисобига олинган ҳосил аниқланади. Бизнинг мисолда бу кўрсаткич 450 центнерни ташкил қилади (10 га. 45 ц — 450 ц). Сўнгра ҳосилдорлиқнинг ўзгариши ҳисобига қўшимча олинган ялпи мева ҳосили миқдори аниқланади. Бунинг учун дастлаб режани ва ҳақиқий ҳосилдорлик орасидаги фарқни топиш керак. Келтирилган мисолда бу кўрсаткич 6,3 центнерни ташкил қилади (45 ц — 38,7 ц = 6,3 ц). Олинган натижада ҳақиқий майдонга кўпайтириб, ҳосилдорлиқнинг ўзгариши ҳисобига олинган ялпи ҳосил миқдорини топамиз. Ушбу мисолда бу кўрсаткич 25,2 центнерни ташкил қилади (6,3 ц 4 га = 25,2 ц).

Кўп йиллик дарахтларнинг режани майдон, ҳосилдорлиги ва ялпи ҳосил совхоз ва колхозлар ишлаб чиқариш молия режасидаги «Мевали ва бошқа кўп йиллик дарахтлар» деган жадвалда кўрсатилган бўлади. Мана шуларнинг ҳақиқатда бажаришганини тўғрисидаги маълумотлар совхоз ва колхозлар йиллик ҳисоботидаги «Боглар, узумзорлар ва бошқа кўп йиллик дарахтларнинг майдон, ялпи олинган маҳсулот» деган формада келтирилган. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, кўп йиллик дарахтларнинг маҳсулот бериш режасининг бажарилишини фақатгина миқдор жиҳатдан эмас, балки уни сифат жи-

ҳатдан ҳам анализ қилиш керак. Чунки, айрим хўжаликларда маҳсулотнинг миқдори ортиги билан бажарилса ҳам, лекин у сифат жиҳатидан паст бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам маҳсулот етиштиришнинг пул ифодасида ҳам анализ қилиш керак.

Маҳсулотнинг миқдор жиҳатдан анализ қилиш, халқ хўжалигини миқдосида амалий вазифалар учун зарурдир. Аммо кўп йиллик дарахтлар яъни маҳсулот чиқиши режасининг натура бирликларида бажарилишининг анализ қилиш, умуман кўп йиллик дарахтлар бўйича маҳсулот чиқиши режасининг бажарилишининг умумий баҳолаш имконини бермайди. Бунинг учун яъни маҳсулот чиқиши режасининг пул ифодасида бажарилишининг анализ қилиб чиқиш керак. Бу эса барча турдаги маҳсулотнинг умумлаштириш имконини беради. Бунга яхлини хўжаликлардаги харид нархлар олингани маъқул. Мана шу нархдан фойдаланиб, режадаги ва ҳақиқатда олинган яъни маҳсулот ҳажмининг баҳолаш, сўнгра режанинг бажарилиш фозининг аниқлаш керак.

Яъни маҳсулотни таққосланадиган нархларда ўрғаниш нархларининг таъсирини бартараф қилиш, ишлаб чиқариш ҳажмининг ҳақиқий ўзгаришининг аниқлашга имкон беради.

Яъни маҳсулотнинг қиймат ифодаси унинг таркибининг аниқлашга ёрдам беради. Таққосланадиган нархлардаги яъни маҳсулот фондларининг самарадорлик даражасини ва фондларининг ҳажмининг аниқлаш; меҳнат унумдорлигини даражасини белгилаш; яъни маҳсулот ҳажмининг режадаги ва ҳақиқий кўрсаткичларини таққослаш; яъни маҳсулот қиймати таркибининг ҳисоблаш ва бошқа қатор мақсадлар учун ҳам зарурдир.

Яъни маҳсулот қийматини ошириш учун маҳсулот миқдори ҳажмининг ва сотини қийматини ошириш керак. Сотилган маҳсулотнинг қийматини ошириш учун аввало маҳсулот сифатини яхшилаш, шунингдек, режадан ортқча қўлаб маҳсулот сотиш лозим. Шундангина ҳар бир хўжалик бу тармоқдан олаётган даромаднинг янада оширади, ҳар гектар боғ ва узумзордан қўлаб даромад олишга эришади.

Кўп йиллик дарахтлардан олинадиган яъни маҳсулотнинг янада кўнайитириш учун дарахтларни парвариш қилишга доир агротехникани тадбирларини ўз вақтида ўтказишга эътибор бериш зарур. Шунингдек, сугориш графикларга риоя қилиш, ўғит солишининг пайвий асосланган нормаларини қўллаш, ўсимликларни зараркунадалардан ва ҳар хил касалликлардан доимий равишда муҳофаза қилиш керак.

Бу ишларни амалга оширишда, яъни мева дарахти ва ток кўчатларини ўтказишда аввало ҳудудларни тўғри белгилаш зарур. Ҳудуд танланаётганда биринчи галда, сувдан, машина ва асбоблардан, транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш кўзда тутилиши лозим. Боғда сугорини шохобчалари қулай жойлаштириш, дарахт қаторлари оралиғига йўللар қурилиши,

мева ва узумларини сортларга ажратиш ва жойлаш учун маҳсулотинолар бир йўла қурилиши керак.

Боғ ва узумзорларининг йириклаштирилиши ва ихтисослаштирилиши боғдорчилик ҳамда токчиликнинг иқтисодий самарадорлигини оширишда энг салмоқли имкониятларни очиб беради.

Агротехника тадбирлари режасининг бажарилиши

Яъни деҳқончилик маҳсулотларини кўнайитириш яъни имкониятларгагина боғлиқ бўлмай, балки агротехника чора тадбирлари режасининг тўғри бажарилишига ҳам боғлиқдир. Шунинг учун совхозлар, колхозлар ва уларнинг яъни хўжалик тармоқларининг ишлаб чиқариш бўлишларида ҳам агротехника чора тадбирларининг бажарилишининг анализ қилиш керак. Чунки, деҳқончилик экишларининг ҳосилдорлигига, бинобарин, уларнинг яъни ҳосилга агротехника тадбирлари катта таъсир кўрсатади. Шу сабабли деҳқончилик маҳсулотлари режасининг бажарилишининг анализ қилаётганда хўжаликлар белгиланган комплекс агротехника қондалари бажаришга ёки бажарилмаганлигини ҳам ҳисобга олиб бориш лозим. Бунда: экишлар қачон экилганлиги, қай вақтда ўғитлангани, улар қандай парвариш қилинганлиги, ҳосилни қандай йиғиштириб олинганлиги, умуман агротехника ишлари режаси қандай бажаришганлигига баҳо берилиши керак.

Шунингдек, агротехник тадбирларининг иқтисодий самарадорлигини ҳам белгилаш керак. Агротехник тадбирларининг иқтисодий самарадорлиги бир қанча кўрсаткичлар билан аниқланади. Буларга ҳосилдорлик, бир гектар экиш майдонидан олиннадиган яъни ва соф даромад, меҳнат унумдорлиги, рентабеллик даражаси, маҳсулот таннарни ва бошқалар киради. Иқтисодий самарадорлигини аниқлаш учун тажриба ваарианти контрол билан ёки илгор агротехника усули одатдаги усул билан солиштирилади.

Агротехник тадбирлар самарадорлигини аниқлашга минерал ўғитларни қўллашнинг иқтисодий самарадорлигини мисол қилиш мумкин.

Анализ қилаётган хўжалигимиз бир гектар ер ҳисобига 48 сўмлик ўғит сепган. Шу ўғитларни ташини, тайёрлаш ва сепиш учун 12 сўм харажат қилган. Ўғит ҳисобига қўшимча олинган ҳосилни йиғиш ва ташини учун 34 сўм харажат қилган. Ўғит ҳисобига ҳар гектар ердан олинган қўшимча ҳосилнинг қиймати 180 сўм бўлган. Бу ҳолда минерал ўғитларни қўллашнинг иқтисодий самарадорлиги қанчага тенг?

Масалан аниқлаш учун биринчидан биз ўғит сепиш билан боғлиқ бўлган харажатларининг умумий суммасини аниқлаймиз. Унга кетган харажат 94 сўмга тенгдир ($48+12+34=94$ сўм). Иккинчидан ўғит сепишдан олинган қўшимча соф даро-

мад аниқлалади. Унинг қиймати 86 сўмга баробардир ($180 - 94 = 86$).

Бу ҳолда биз харажатиинг ҳар бир сўмга 91 тийиндан соф даромад олганини биламиз ($86:94 = 91$ тийин). Демак биз апа-лиз қилган хўжаликда бир гектар экипга сарфланган минерал ўғитларни қўллашдан олган қўшимча соф даромади 94 сўмин, қўшимча харажатларнинг ҳар бир сўми ҳисобига олинган қў-шимча соф даромади эса 84 тийинни ташкил этган.

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, минерал ўғитлардан фойдаланиш миқдори ўсган сари, ҳар гектар ердан олинган ҳосилдорлик ҳам кўтарилади. Минерал ўғитлардан самарали фойдаланиш учун хўжалик тупроқ агротехника картасига эга бўлиш, тупроқни мунотазам равишда кимёвий анализ қилиб туриш, далаларнинг айрим участкаларида экипларнинг мине-рал ўғитларга бўлган талабини тўғри аниқлаш, мавжуд табиқий шароитларда ўғит солишининг нормаларини, муддатларини ва усулларини қидириб топиш керак. Минерал ўғитларнинг қўл-лаишнинг тўғри анализ қилиш учун ўғит солинадиган жами майдоннинг, шунингдек, бир хилдаги экиплар группаси ва айрим экиплар бўйича майдоннинг ҳақиқий ҳажминин, асосий экипларга сениладиган ўғитларнинг (ҳар бир гектарга ҳисоб-лаганда) тури, миқдори ва таркибини ҳисоблаш керак.

Тупроққа минерал ўғит солиш режасининг бажарилишини бўлимлар, бригадалар ва звенолар бўйича ҳам, умуман хўжа-лик бўйича ҳам айрим экип турига қараб анализ қилиш лозим. Борди-ю, далага ўғит ташиб чиқариш режаси бажарилмаса, у ҳолда бунинг сабабини аниқлашди. Анализ жараёнида минерал ўғитлар сарфини унинг иқтисодий самарадорлиги нуқтан наза-ридан боғлаб олиб бориш керак. Минерал ўғитларни қўллаш-нинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда харажатлар ва ишлаб чиқариш натижаларининг аниқ ҳисобини олиб бориш аниқгина қийинчилик туғдиради. Шунинг учун ҳам, минерал ўғитлардан фойдаланишга баҳо беришда, махсус ўтказилган тажрибалардан ёки хўжаликда мавжуд бўлган йиллик маълумотлардан фойдаланиш зарур.

Тажриба варианты (яъни минерал ўғит қўлланилмаган ва-риант) минерал ўғит қўлланилган вариант билан таққослана-ди. Минерал ўғитлардан фойдаланишнинг иқтисодий самара-дорлиги ҳосилдорлик ва экипларнинг яъни ҳосили ошishi, ҳар бир сўмлик харажат ҳисобига қўшимча маҳсулот оlinishi, ҳар бир гектар майдон ҳисобига олинган соф даромад миқдори, рентабеллик даражаси ва бошқа айрим кўрсаткичлар билан аниқланади. Минерал ўғитларни қўллашнинг иқтисодий са-марадорлигини аниқлаш учун минерал ўғитларни қўллашдан олинган ҳосилининг миқдор вазини биллиш лозим. Минерал ўғитларни қўллаш ҳисобига ҳар бир гектар ердан миқдор ҳи-собида олинган қўшимча пахта ҳосили контрол ва тажриба, яъни ўғитларни қўллаш ёрдамида олинган ҳосилдорлик ораси-даги фарқ тарзида ҳисоблаб чиқилади.

Ўғит қўллаш ҳисобига олинган ҳосилини 1 ц маҳсулотнинг топшириш ёки харид пархига кўпайтириб, ҳар 1 га ердан оли-ган қўшимча пахта ҳосилининг пул ифодасидаги қийматини билишимиз мумкин. Фақатгина қўшимча маҳсулотнинг пул ифодасидаги қийматини билибгина қолмасдан, балки шу қў-шимча маҳсулот ҳисобига қанча соф фойда олинганлигини ҳам билиш лозим. Бунинг учун қўшимча маҳсулот етнштириш-га сарфланган минерал ўғитларнинг харажатларини аниқлаши-миз лозим.

Минерал ўғитларни қўллаш билан боғлиқ бўлган харажат-лар сотиб олинган минерал ўғит қиймати ва уларни иш-латишга доир харажатлардан иборат. Ўғит солиш харажатла-рига, шунингдек, ўғитни сарфлаш ҳисобига олинган ҳосилини йнгиб олиш, ишлов бериш ва сотиш харажатлари ҳам қўши-лади.

Бир гектар пахта майдонига солинган минерал ўғитлар ҳисобига олинган фойда қўшимча ҳосилининг қиймати билан барча ишлаб чиқариш харажатлари орасидаги фарқ тарзида ҳисоблаб чиқилади. Белгиланган агротехника тадбирлари ре-жасининг ўз вақтида ва сифатин бажарилиши учун хўжалик раҳбарлари, агрономлар ва бригадирлар техник картда кўзда тутилган ишларнинг бажарилишини назорат қилиб бо-ришлари зарур. Ишнинг ҳар бир тури синчиклаб анализ қилин-гандан сўнг, бригадаларда техник картда бўйича режалаш-тирилган ишлар қандай бажарилганлиги тўғрисида тўғри ҳу-лоса чиқариш имконига эга бўламиз. Шунинг учун ҳам агро-техника тадбирларини анализ қилишда бу ишга жиддий эъти-бор бериш керак. Техник картда бўйича белгиланган ишлар режасини бажаришда қуйидагиларни: режали агротехникага қандай риоя қилинганлиги; ишлар турига қараб режадан четга чиқишларга нима сабаб бўлганлиги; ҳар бир турдаги иш-нинг бажарилишига кўрилган тадбирлар қандай ёрдам берган-лигини аниқлаш жуда муҳимдир. Техник картда бўйича белгиланган қишлоқ хўжалик ишлари режасининг бажарили-шига мисол қилиб 51-жадвал маълумотларини келтириш мум-кин.

Жадвалда кўрсатилган ишлар тури албатта тахминий бе-рилган. Шунинг учун ҳам рўйхат экипга ва хўжаликнинг жой-лашган зонасига қараб ўзгартириш мумкин. Бинобарин, кўрсаткичларини бирмунча ўзгартирган ҳолда, қишлоқ хўжа-лик ишлари ва бошқа экиплар режасининг умуман хўжаликда ҳам, унинг айрим бригада ва звеноларида ҳам бажарилишини анализ қилиш мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, пахтачилик бригадасида пкки турдаги ишдан ташқари ҳамма иш режалари бажарилган. Хўжалик ичидаги суғориш шохобчаларини тозалаш ва минерал ўғитларни ташини ишлари режалаштирилгандагига қараганда кам бажарилган. Уч турдаги иш, хусусан: вақтинчалик су-

51-жадвал. Пахтачилик бригадаларида қишлоқ хўжалик ишлари режасининг бажарилиши

Қишлоқ хўжалик ишларининг тури	Ўлчов бирлиги	Ишларнинг ҳажми		Бажарилиши, %
		технологик карта бўйича	ҳақиқатда	
Экинш олди ва экинш ишлари				
1. Вақтинчалик сугориш шохобчаларини текислаш	д/м	22500	25200	112
2. Хўжалик ичидаги сугориш шохобчаларини тозалаш	м ²	2130	1840	86,4
3. Тупроқни агдармасдан юмшатиш	га	75	75	100
4. Гўнгни тележкага ортиш	тонна	150	16,5	110
5. Гўнг солиш	га	75	75	100
6. Минерал ўғитларни транспортда ташиниш	тонна	144	140	97,2
7. Минерал ўғитларни далага солиш	га	75	75	100
8. Кузги шудгор	га	75	75	100
9. Ерни қайтадан ҳайдаш	га	1,5	2,5	166,7
10. Чизеллаш	га	75	75	100
11. Эрта баҳорда боропалаш	га	150	150	100
12. Ерни текислаш ва мола-лаш	га	18	24	133,4
13. Чилғи экиш	га	75	75	100

гориш шохобчаларини текислаш, ерни қайтадан ҳайдаш, режалаштириш ва молалаш ишлари ошириб бажарилган.

Шунинг ҳам унутмаслик керакки, қишлоқ хўжалик ишлари режасининг бажарилишининг анализ қилишда, бу маълумотларни олдинги йиллардаги кўрсаткичлар, илгор хўжаликларининг иш натижаси ҳамда илмий тадқиқот муассасаларининг тавсиялари билан таққосланган ҳолда қараб чиқиш яна ҳам катта имкониятларни очиб беради.

Пахтачилик хўжаликларида меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот таннархини пасайтиришда пахташи машинада териш муҳим аҳамиятга эга, чунки пахта ҳосилини териб олиш ва далада тонширишда жами меҳнат сарфларининг 45—50 фоизи пахташи териб олишга тўғри келади.

Машина теримини анализ қилишда, жами терилган пахтада машиналарда терилган пахтанинг салмоғи қанча бўлганлигини, ҳар бир теримда қанчадан пахта терилганлигини билиш жуда муҳимдир (52-жадвал).

Демак, биз анализ қилаётган хўжаликда уч йил ичида ялпи пахта етилитириш 3,9% га ёки 3223 центнерга кўнайган. Лекин кейинги уч йил ичида машинада терилган пахта миқдори 17 548,5 центнерга ёки 31,8% га камайган. Хўжаликда фақат машинада терилган пахтанинг миқдори камаймасдан балки

52-жадвал. Пахташи машиналарда теримнинг анализ

Йиллар	Терилган пахта			
	жамин, ц	ш. ж. машинада терилгани, ц	машина теримининг салмоғи, %	ўртача бир машинада терилган пахта, т
1-йил	82604	56170,7	68	102
2-йил	86440	44969,6	52	93
3-йил	85827	38622,2	45	85
1-йилга нисбатан:	+3223	-17548,5	×	-17
+, — %	103,9	68,8	-23	83,3

ушнинг салмоғи (23% га) ҳам пасайган. Бунга асосий сабаб далаларини олдиндан машина теримига мослаштирилмагани, дефоляцияни ўз вақтида агротехника қопдалари асосида сифатли қилиб ўтказилмаганлиги ва терим машиналарини сифатсиз ремонт қилинганлиги, механизаторлар малакасининг пастлягидир.

Натижада ҳар бир машинада терилган пахта миқдори уч йил ичида 17 тоннага ёки 16,7% га пасайган. Демак, мазкур хўжаликда машина теримининг муваффақиятини таъминлайдиган нормал шарт-шароитларни вужудга келтириш керак. Ўз навбатида бу машина терими салмоғининг орттишига олиб келади.

Хўжаликда ҳосилни йиғиштириб олиш ишларини механизациялаштириш даражасининг орттиши терим муддатини қисқартиради, ерни шудгорлаш ва бошқа кузги ишларни барвақт тугатиш имконини беради, айниқса, пахта териш учун кетадиган меҳнат сарфларини камайтиради.

Пахта ҳосилини йиғиб-териш олиш ишларини механизациялаштириш даражасини кўтариш, терим муддатини қисқартириш ва терим машинасининг иқтисодий самарадорлигини оширишда кўплаб юқори даражали механизаторларни тайёрлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

10-БОБ. ЧОРВАЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ЕТИШТИРИШНИНГ АНАЛИЗИ

Анализ қилишнинг аҳамияти

Чорвачилик ҳам деҳқончилик каби қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғидир. У қорамолчилик, қўйчилик, чўчқачилик, паррандачилик, йилқичилик, қуёшчилик, пиллачилик, асалари-чили, каби бир қанча мустақил тармоқларни ўз ичига олади. Чорвачилик қимматбаҳо ва жуда керакли озиқ-овқат маҳсулотлари (сут, гўшт, тухум ва ҳоказо) ва саноат учун кўплаб турдаги хом ашё etkazиб беради. Бинобарин, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига тобора ўсиб бораётган эҳтиёжла-

рпия тўлиқ қондириш имкониятлари кўп жиҳатдан ана шу тармоқни муваффақиятли ривожлантиришга боғлиқдир.

Маълумки, шаҳарлар ва замонавий типдаги қишлоқларнинг янада кенгайиши, аҳоли сонининг тез ўсиши натижасида чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёж кўп сайин ортиб бормоқда. Бундай шароитда чорвачиликни тараққий эттириш, уни саноат асосида кўчириш, шу йўл билан аҳолини чорва маҳсулотлари билан, енгил ва озиқ-овқат саноатларини эса ҳам амё билан таъминлаш катта аҳамият касб этади.

Мамлакат иқтисодиётининг ривожланиши, халқ турмуш даражасининг муттасили ўсиб бориши ҳозир чорвачиликни янада тезроқ юксалтириш вазифасини бېришчи режага қўймоқда. Бу муҳим вазифани бажариш учун энг аввало ҳар бир хўжаликда чорвачилик тармоқларининг атрофлича анализ қилиш, ундаги фойдаланилмаган келинаётган имкониятларни ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш лозим.

Чорвачилик тармоғини анализ қилиш методи ва усуллари худди деҳқончилик тармоғиникига ўхшаш. Аммо чорвачиликнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз бўлади. Кўпгина тармоқлар йил давомида бир хилда маҳсулот беради. Унда ташқари, чорвачиликда ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси маълум даражада аниқ омиллarga — озиқлантириш ва наслчилик ишлари даражасига, боқимс технологиясига, меҳнат ҳамда моддий пул маблағлари сарфига боғлиқ бўлади.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштиришнинг анализ қилишнинг асосий вазифаси: режада белгиланган ялпи ва товар маҳсулотлари етиштиришнинг тармоқларининг ҳажми ва уларнинг йўналишини; зооветеринария тадбирларини; молларнинг туғилиши, маҳсулдорлигини, молхоналар билан таъминланишини; фермадаги ишларнинг механизация даражасини; моллар учун тайёрланган овқат рақioni қанчалик иқтисодий самара бераётганини; меҳнатнинг тўғри ташкил этилганлигини; моллар зоти ва бопқа кўрсаткичларини ҳисобот маълумотлар билан таққослаш ва шу асосда уни ривожлантириш тадбирларини белгилашдир. Иқтисодий анализнинг асосий вазифаси фақат режа-кўрсаткичларини ҳисобот кўрсаткичлари билан солиштиришгина эмас, балки бу соҳадаги фойдаланилмаган имкониятларини топиш ва унда фойдаланишдир.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилиши кўп жиҳатдан ҳар бир ферманинг иш фаолиятига боғлиқ бўлгани учун, анализ фақат хўжалик бўйича ўтказилмасдан, балки фермаларда ҳам олиб борилиши зарур. Чорвачилик тармоғи бўйича ўтказиладиган анализнинг асосий маббаи кўп йиллик, йиллик ишлаб чиқариш молия режаси, йиллик ҳисобот дафтери ҳисобланади. Шунингдек, анализ учун пода ҳаракатини кўрсатувчи жадвалдан, фермаларнинг йиллик ишлаб чиқариш режаларидан, сут соғиш кундаликларида, молларини қочирив, қўзилатиш (бузоқ олиш) мавсумлари, маълум

мотларида, бухгалтерия ҳужжатлари ва бошқалардан фойдаланилади. Анализни йиллик, мавсумий, ярим йиллик, чорак ва ойлар бўйича ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Йиллик анализда чорвачилик ишига яқин ясалади. Мавсумий анализда фермаларда айрим ишлар бўйича режа топшириқлари қандай бажарилганлиги, соғувчи ва бопқа ходимларнинг илғор тажрибалари ўрганилади ҳамда оммалаштирилади. Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш юзасидан режа тузганда хўжаликнинг орқада қолиш сабабларини бартараф қилишни, шунингдек, илғор хўжаликлар эритишган ютуқларини кенг жорий этишни кўзда тутмоқ лозим.

Ялпи чорвачилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилиши

Чорвачиликнинг ялпи маҳсулоти деганда муайян даврда (одатда бир йилда) шу тармоқда етиштирилган маҳсулотларнинг умумий ҳажми тушунилади. Чорвачиликнинг ялпи маҳсулотига гўшт, сут, тухум, жун, қорақўл тери, пилла кабилар киради.

Шунингдек, қорамолчиликда янги туғилган бузоқлар ва ёш молларнинг ўсиши ҳамда семиртиришга қўйилган молларга қўшилган тирик вазн ҳам ялпи маҳсулот ҳисобланади. Қўйчиликда жун, янги туғилган қўзлар ва уларнинг ўсиши шунингдек, қўшимча маҳсулотлар, гўнг ҳам ялпи маҳсулот ҳисобида киради.

Чорва моллар сонини кўпайтириш — ялпи чорвачилик маҳсулотларини кўпайтиришда ва режа топшириқларини бажаришда ҳал қилувчи шартлардан биридир. Шунинг учун ҳам чорвачиликни анализ қилишда даставвал чорва молларининг боп сонлари таркибини анализ қилишдан бошлаш лозим. Бу, хўжаликда чорвачиликнинг қандай йўналишда боришини белгилаш имконини беради. Чорвачиликнинг таркибини белгилашда мол ва паррандаларни шартли қорамолга айлантириб ҳисоблаш лозим. Молларнинг шартли боп сонини аниқлаш учун молларнинг мавжуд боп сонларини шартли қорамолларга айлантириб, ҳисоблаш коэффициентига кўпайтириш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Сўнгра барча моллар боп соми 100% деб қабул қилиниб, моллар тури бўйича чорвачиликнинг таркиби (% ҳисобида) аниқланади. Ҳар бир тур молнинг салмоғи уларнинг шартли боп сонга айлантириб ҳисоблангандаги сонининг барча молларнинг боп сонига ҳисобати билан аниқланади.

Чорвачиликда ялпи маҳсулот етиштириш ҳажми маълум даражада чорва молларининг маҳсулдорлик даражасига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам маҳсулдорликнинг ўсишини анализ қилиш жуда муҳимдир. Хўжаликларда ҳар бир сигирдан соғиб олинган сут, паррандадан олинган тухум, ҳар қутқ қурт уруғи ҳисобида пилла етиштириш каби маълумотлардан фойдаланган ҳолда анализ ўтказилиши лозим (53-жадвал).

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Ўзгариш ўтган йилга нисбатан:	
			+	—
Бир сигирдан соғилган сут, кг	2632	2601	-31	-1,2
Молларнинг бир суткадаги қўшилган вазни, г	205	190	-15	-7,3
100 бош сигирдан олинган бузоқ, бош	88	82	-6	-6,8
Бир қўйдан олинган жун, кг	2,20	2,32	+0,12	+5,5
100 бош қўйдан олинган қўзилар, бош	110	116	+6	+5,5
Бир товуқдан олинган тухум, дона	85	94	+9	+10,6
Бир қўти уруғдан олинган шила, кг	66,4	64,4	-2,0	-3,0

Жадвалдан кўриниб турибдики, хўжаликда ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан чорва моллари ва паррандаларнинг маҳсулдорлиги бир кўтарилиб, бир пасайган. Жумладан, ўртача бир сигирдан соғилган сут 31 литрга ёки 1,2% га, молларнинг бир суткадаги қўшилган вазни 15 граммга ёки 7,3% га, 100 бош сигир ва ғунажиндан олинган бузоқ 6 бошга ёки 6,8% га ва бир қўти уруғдан олинган шила 2 килограммга ёки 3% га камайган. Ўз навбатида бир қўйдан олинган жун 12 граммга ёки 5,5% га, 100 бош қўйдан олинган қўзилар 6 бошга ёки 5,5% га ва бир товуқдан олинган тухум 9 донага ёки 10,6% га кўпайган.

Маълумки, етиштирилган чорвачилик маҳсулотларининг ҳажми чорва молларининг бош сопи ва маҳсулдорлигига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам моллар бош сопини уларнинг маҳсулдорлиги билан анализ қилиш керак. Бунда чорва моллари ва паррандаларнинг маҳсулдорлиги режалли кўрсаткичларга, ўтган йилга ва бир хилдаги табиий-иқтисодий шароитларда жойлашган илғор хўжаликларга таққослаш йўли билан анализ қилинади. Анализ якунида маҳсулдорлик даражаси, маҳсулдорлигининг четга чиқиши (кўпайиши ёки камайиши) ҳақида хулосалар чиқариш ва бу четга чиқишнинг сабабларини кўрсатиб ўтиш керак.

Чорва молларнинг бош сопи ва маҳсулдорлиги ялпи маҳсулот миқдорининг кўпайишига бевосита боғлиқ эканлигини анализ қилишда уларнинг бажарилишини фақат фонсларда кўрсатибгина қолмасдан, балки натура кўрсаткичларида ҳам ифодалаш керак (54-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотлари совхозда ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан қорамолларнинг сопи фақат 2,2% га, шундан, сигирлар сопи 11,1% га ошганлигини кўрсатиб турибди. Ҳисобот йилида жами қорамоллар ичда сигирларнинг салмоғи

Йиллар	Барча қорамоллар, бош	Шу жумладан сигирлар, бош	Сигирлар салмоғи, %	Бир сигирдан соғилган сут, кг	Ялпи сут миқдори, ц	Ҳар 100 бош сигирдан олинган бузоқ, бош
Ўтган йил	890	296	33,3	2556	7566	84
Ҳисобот йили	910	329	36,1	2602	8561	88
Ўзгариш, ўтган йилга нисбатан:						
+	+20	+33	×	+46	+995	+4
—	+2,2	+11,1	+2,8	+8,3	+13,2	+4,8

36,1% ни ташкил қилган. Бу ў.гап йилдагидан 2,8% кўпдир. Ҳисобот йилида фақат сигирлар бош сопи кўпайибгина қолмасдан балки уларнинг маҳсулдорлиги ҳам ортган. Ҳар бир сигирдан соғиб олинган сут ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 8,3% га ёки 4,8 кг кўпайган. Ҳисобот йилида сигирлар бош сопи ва маҳсулдорлигининг кўпайиши туфайли ялпи соғиб олинган сут миқдори 13,2% ошприб бажарилган.

Лекин бу кўрсаткич илғор кўххоз ва совхозлар эришган ютуқдан анча пастдир. Ҳар бир сигирдан соғиб олинган сутнинг бу даражада паст бўлишининг асосий сабаби, сигирларнинг зооветеринария қондалари асосида боқилмаслиги, мустаҳкам ем-хашак базаси яратилмаганлиги, шунингдек, чорводорларнинг ўз ишларининг натижалари учун моддий жиҳатдан рағбатлантирилмаслик ва бошқа камчиликларга йўл қўйилганлигидир.

Ялпи гўшт маҳсулотини кўпайтиришда моллардан кўпроқ бузоқ олиш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам чорвачиликни анализ қилишда ҳар 100 бош молдан қанчадан бузоқ олинганини ҳам текшириб чиқиш зарурдир.

Юқорида келтирилган жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинаётган хўжаликда ўтган йили ҳар 100 бош сигир ва ғунажиндан олинган бузоқ 84 бош бўлган бўлса, жорий йилда бу кўрсаткич 88 бош бўлди ёки 4,8% га ошди.

Ялпи сут маҳсулотини кўпайтиришнинг катта имкониятларидан бири хўжаликда сигирларнинг бош сопини кўпайтириш ва уларнинг маҳсулдорлигини оширишдир. Чунки ялпи чорвачилик маҳсулоти асосан икки йўл билан: маҳсулдор чорва молларининг бош сопини кўпайтириш ва уларнинг маҳсулдорлигини ошириш йўллари билан кўналади. Шунинг учун ҳам бу омилларнинг ҳар бирининг ялпи маҳсулотга қатъий бевосита таъсир этишини алоҳида-алоҳида анализ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бундай анализ методикасини сут етиштириш мисолида кўриб чиқиш мумкин. Масала, хўжаликда 9764,4 сут соғиб олинган режалаштирилган ҳолда ҳақиқатда 10337,8 ц сут олин-

гап дейлик. Режадагига нисбатан 573,4 ц сут кўп олинган (10337,8—9764,4). Бу кўрсаткичнинг ўзгаришига сигирлар бош сопи ва маҳсулдорлиги қай даражада таъсир қилганини аниқлаш лозим. Анализ ўтказилаётган хўжаликда сигирларнинг ҳақиқий ўртача йиллик сопи 407 бош бўлган. Ҳар бир бош сигирдан йиллик режа бўйича 2370 кг сут соғилиши керак. Бипобарни, молларнинг сопи режалар маҳсулдорлиги бўйича ялли сут соғиш 9645,9 ц (407 сигир·23,7 ц) ни ташкил қилади.

Бундан чиқадиғал натижа: хўжаликда сигирлар сопи камайган ва шунинг ҳисобига 118,5 ц сут кам олинган (9764,4—9645,9). Ҳар бир сигирдан сут соғиб олган режаси ортинг билан бажарилганлиги туфайли, сут етиштириш ҳажми 691,9 центнерга кўнайган (10337,8—9645,9). Натижада ала шу омилнинг қарама-қарши таъсири натижасида сут етиштириш бўйича режа топшириш 573,4 центнерга (691,9—118,5) кўпайган.

Чорвачиликда маҳсулотнинг ҳажми чорва моллар ва парравдаларнинг сонига, уларнинг маҳсулдорлигига боғлиқ эканлиги 55-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин.

55-жадвал. Моллар сопи ва маҳсулдорлигининг ялли маҳсулот ҳажмига таъсири

Молларнинг тури	Маҳсулотнинг номи	Молларнинг сопи, бош		Битта молнинг маҳсулдорлиги, ўрта ҳисобда		Ялли маҳсулот чиқиши, ц	
		ўтган йилда	ҳисобот йилда	ўтган йилда	ҳисобот йилда	ўтган йилда	ҳисобот йилда
Сигирлар	Сут, ц	400	420	29,80	30,40	11920	12768
Сигирлар ва тағалар	Ҳар 100 бошдан олинган бузоқлар	430	434	76	74	325	336
Бўрдоқига боқилаётган моллар	Кўшилган ваэни, кг	200	210	182,5	187,6	36500	39400

Жадвалдан кўрилишича, сут етиштириш ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 848 центнерга кўпайган. Бунга сигирлар сонини кўпайтириш ва уларнинг маҳсулдорлигини ошириш йўли билан эришилган. Сигирларнинг қисир қолиш кабн ҳолларининг олди олинб, бузоқлар сопи кўпайтирилиши, сигирлар подаси шу бузоқлар ҳисобига тўлдирилиши натижасида сигирлар сопи ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 20 бошга кўпайган.

Лекин шунн ҳам айтиб ўтиш керакки, ҳар 100 бош сигир ва тағадан олинган бузоқлар сопи ўтган йилда 76 бошни ташкил этган бўлса, ҳисобот йилида бу кўрсаткич 74 бошга тушиб қол-

ган. Натижада сигирлар 20 бошга кўпайишига қарамасдан олинган бузоқлар сопи фақат 11 бошга ортган ҳолос. Бинобарин, анализ қилаётган хўжалик раҳбарлари ва мутахассислари бу масалани атрофлича муҳокама қилиб, моллар маҳсулдорлигини ошириш чораларини кўришлари лозим.

Моллар маҳсулдорлигини оширишга зооветеринария қоидаларининг бажарилиши, сигирлар сонининг кўпайтирилиши, молларни раццион асосида боқиб учун ем-ҳашак билан етарлича таъминлаш, иссиқ молхоналар қуриш, паслчиллик ишларини яхши йўлга қўйиш, илгор технологиянинг жадал усулларини жорий қилиш ва бошқалар бевосита таъсир кўрсатади.

Чорвачиликни янада ривожлантириш ва улдан олинпадиган маҳсулотни кўпайтириш учун шунингдек, подалардаги моллар сонини муттасил оширилиши, уларнинг таркиби ва тузиллишда микдорий ўзгаришлар кўриштирили керак. Жумладан, моллар тўла урчирилиши, тапа ва гўнажиклар катта ёшдаги моллар группасига ўтказилиши, пухта таппаб ярамайдиганга чиқарилиши, моллар зотини яхшилаш ишлари селекция режаларига мувофиқ олиб борилиши, урчириш учун подадан зотли сигирлар ва буқалар таппаб олинлиши лозим. Буларнинг ҳаммаси молларнинг зоти, подаининг таркиби, сигирлар сопи ва маҳсулдорлигини яхшилашга ижобий таъсир кўрсатади.

Чорвачилик маҳсулотларининг кўпайишига таъсир этувчи омиллар фақат бир тармоқ мисолида эмас, балки бошқа тармоқлар билан қўшилган ҳолда анализ қилилиши керак. Шундагина ялли чорвачилик маҳсулотларини кўпайтиришда фойдаланилмаган имкониятларни тармоқлар бўйича кўрсатишга эришилади (56-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўрилиб турибдики, анализ қилинаётган хўжалик ҳисобот йилида режага нисбатан кўшимча 80 ц сутни кўп олган. Бунга асосан сигирлар маҳсулдорлигини ошириш аэазига эришилган. Ортинча олинган 8 бош бузоқ аса асосан сигирлар бош сонининг кўпайиши ва маҳсулдорлигининг ортинги ҳисобига бўлган. Қорамол гўштининг камайиши аса маҳсулдорлигининг пасайиши ҳисобига содир бўлган.

Қўйчиликда гўшт ва жуп етиштириш ҳамда қўзи олинлигининг озаиб кетишига қўйлар бош сопи ва маҳсулдорлигининг камайиши сабаб бўлган.

Ялли гўштин кўпайтирилишининг муҳим имкониятларидан бири молларни бекорга побуд қилимасликдир. Бироқ хўжаликларда моллар яхши боқилмаслиги натижасида улар ориқлаб, кўппаб побуд бўлади. Бунн 57-жадвал маълумотларидан кўриш мумкин.

Жадвалдан кўрилиб турибдики анализ қилинаётган хўжалик ҳар йили моллар ва парравдаларнинг побуд бўлиши туфайли кўппаб гўштин йўқотаётир. Бироқ, побуд бўлган моллар ҳисобига йўқотилган гўшт микдори ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан қорамол гўшти бўйича 7,2% га, қўй гўшти

56-жадвал. Ялли чорвачилик маҳсулотининг кўпайишига моллар боти сонини ва маҳсулдорлигининг таъсир этишини анализ қилиш

Хайвон турлари	Маҳсулот турлари	Бош сонин		Маҳсулдорлик- Ялли маҳсулот чиқи- ги кг, бош		Ялли маҳсулот чиқи- ши, центнер		Ўзгариш (н.) +, —			
		режада	ҳақиқатда	режада	ҳақиқатда	режада	ҳақиқатда	жам	бош сонин	ш. ж. нима хи- собига;	маҳсул- дорлик
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10-9-7	11-8-7	12-9-8
1. Сигирлар	Сут	350	331	1615	1747	5650	5346	5790	80	—304	384
2. Сигир ва қунажонлар	100 бошга бузоқ олиш	376	377	75	77	282	283	290	8	1	7
3. Боқувага қўйилган ёш	Қўшилган вази	795	854	135,5	110	1077	1157	939	—138	—80	—218
4. Қўйлар	—3—	21680	20805	16,3	12,6	3480	3352	2693	—787	—128	—659
Қўйлар	Жун	21680	20805	3,27	2,6	698	674	550	—148	—24	—124
Қўйлар	100 бош совлиқдан қўн	10430	9046	83	70	8657	7495	6322	—2335	—1162	—1173

57-жадвал. Нобуд бўлган моллар ҳисобига йўқотилган маҳсулот миқдори

Мол тури	Етиштирилган ялли гўшти (тирик вазида), и			Нобуд бўлган мол (тирик вазида), и			Етиштирилган ялли гўшга нисбатан, %		
	ўтган йили	ҳисобот йили	ўтган йилга нисбатан, %	ўтган йили	ҳисобот йили	ўтган йилга нисбатан, %	ўтган йили	ҳисобот йили	ўтган йилга нисбатан, %
Қорамол	1445	1560	+8	121,3	115,4	—7,2	8,6	7,4	—1,2
Қўй	428	480	+12,1	19,3	12,6	—34,7	4,5	3,2	—1,3
Паррада	77	80	+3,9	3	2	—33,3	3,9	2,5	—1,4

бўйича 34,7% га ва паррада гўшти бўйича 33,3% га камайган. Лекин ҳисобот йилида нобуд бўлган моллар ва паррада-лар ҳисобига йўқотилган гўшт миқдори ялли етиштирилган гўшда қорамол гўшти бўйича 7,4% ни, қўй гўшти бўйича 3,2% ни паррада гўшти бўйича 2,5% ни ташиқ қилади. Бу кўрсаткичлар ўтган йилга нисбатан бирмунча камайганлигини кўрсатади. Демак, мазкур ҳўжаликда гўшт етиштиришда ҳали фойдаланилмаган имкониятлар кўп.

Чорвачилик тармоғини анализ қилишда фақат улардан олинган ялли маҳсулот миқдорини белгилаб қолмасдан, балки уларни қиймат жиҳатдан ҳам аниқлаш лозим. Бу ҳўжаликда чорвачилик маҳсулотларни сифат жиҳатдан қандай бажарилганлигини ва ҳўжаликда чорвачиликнинг қайси бир тармоғи қанчалик ихтисослашганлигини аниқлашга имкон беради.

Ялли чорвачилик маҳсулотларини кўпайтиришда маҳсулот сифатини ошириш жуда муҳимдир. Шунинг учун ҳам чорвачилик маҳсулотларни етиштиришнинг бажарилишини анализ қилиш билан бир қаторда маҳсулотларнинг сифатини ҳам анализ қилиш керак. Сутнинг ёғлиги, гўштининг семизлиги, молнинг ўртача тирик вазинининг оширилиши ялли чорвачилик маҳсулотларини оширишнинг асосий омилларидир. Бинобарин, ялли сут етиштиришни кўпайтиришнинг муҳим имкониятларидан бири, сутнинг ёғлилик даражасини оширишдир. Чунки давлат харид режасида сут ёғлилик даражасига қараб қабул қилинади. Колхоз ва совхозларда қабул қилинган сутнинг ёғлилик фойза нормага қараганда паст бўлса, топширувчи апа шу етишмагап ёғ эвазига қўшимча сут топширишни керак. Борди-ю аксинча, ҳўжалик топширган сутнинг ёғлиги нормада белгиланганда кўпроқ бўлса, у ҳолда ортинча топширилган ёғлилик даражаси эвазига сут ўтказилиб, сут топшириш режасига ёзлади.

Сутнинг ҳисобга олинган ҳақиқий оғирлигини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$X_0 = \frac{F_0 \cdot X_2}{H_2}$$

Бу ерда: X_0 — сутнинг ҳисобга олинган ҳақиқий оғирлиги, кг;
 Φ_0 — давлатга топширилган сутнинг физик оғирлиги, кг;
 X_e — сутнинг ҳақиқий ёғлилик даражаси, %;
 N — сутнинг норматив бўйича ёғлилик даражаси, %.

Масалан, колхоз давлатга 7000 кг сут сотди. Сутнинг ёғлилиги ҳақиқатда 4,1% қилиб белгиланди. Сутнинг норматив бўйича ёғлилик даражаси 3,8% белгиланган. Бу ҳолда колхознинг ялпи топширган сутни 7553 килограммга қабул қилинган.

$$X_0 = \frac{7000 \times 4.1}{3.8} - \frac{28700}{3.8} = 7553 \text{ кг}$$

Демак, колхоз 7000 кг сут топширган бўлсада, у давлат томонидан 7553 килограммга қабул қилинган. Натичада колхоз сутнинг ёғлилиги ҳисобига давлатга қўшимча 553 кг (7553—7000) сут топшириш имкониятига эга бўлган.

Сут сифатини яхшилаш ялпи сутнинг кўпайишига бевосита таъсир этишини 58-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, хўжаликда сутнинг ёғлилик норматив бўйича белгиланган даражасидан 0,33—0,46% камдир. Хўжалик норматив бўйича белгиланган ёғлилик даража-

58-жадвал. Ёғлиликнинг ялпи соғиб олинган сутга таъсири

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йили	Ҳисобот йили, ҳақиқатда	Ўзгариш, ўтган йилга нисбатан:	
				+	—
1. Сигирлар сонини	бош	172	204	+32	118,6
2. Ўртача бир сигирдан соғиб олинган сут	кг	1862	1949	+87	104,2
3. Жами сут, натуро оғирлигида	кг	320264	397596	+77332	124,1
4. Сутнинг ҳақиқий ёғлилик даражаси	%	3,47	3,34	—	0,13
5. Сутнинг ёғлилик даражаси 3,8% бўлгандаги топшириш оғирлиги	кг	350721,4	452354,7	+101633,3	129,0
6. Ёғлилик паст даражада бўлганда пероф бўлган сут миқдори	кг	30457,4	54758,7	+24301,3	178,8
7. Жами етиштирилган сутга нисбатан нобуд бўлган сутнинг миқдори	%	9,5	13,8	—	+4,3

слин бажармагалиги туфайли ўтган йили сутни 30457,4 кг; ҳисобот йилида эса 54758,7 кг кам олган. Ёғлилик даражаси паст бўлганлиги туфайли нобуд бўлган сутнинг миқдори жами сутга нисбатан ўтган йили 9,5%ни; ҳисобот йили эса 13,8%ни ташкил қилган.

$$\frac{320264 \text{ кг} \times 3.8}{3.47} = \frac{1217003.2}{3.47} = 350721,4 - 320264 = 30457,4 \text{ кг;}$$

$$\frac{390721,4 \times 3.8}{3.34} = \frac{1510864,8}{3.34} = 452354,7 - 397596 = 54758,7 \text{ кг}$$

Чорвачилик маҳсулотларини кўпайтиришда молларнинг зотини яхшилаш жуда муҳимдир. Фермада зотли моллар қапчаллик кўп бўлса, хўжалик чорвачилик маҳсулотларини шунча кўп олади (59-жадвал).

59-жадвал. Сигирлар зотини яхшилашнинг маҳсулдорликка таъсири

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Ўзгариш, ўтган йилга нисбатан:	
			+	—
Сигирларнинг ўртача йиллик сонини, бош	527	287	6	104,4
Шу жумладан: зотли сигирлар	102	122	+20	119,6
Жайдарини сигирлар	173	165	—8	95,4
Бир сигирдан соғиб олинган сут, кг	2783	2885	+72	102,6
Шу жумладан: зотли сигирлардан	3171	3241	+70	102,2
Жайдарини сигирлардан	2555	2570	+15	100,6
Ялпи соғилган сут, ц	7655	8185	+540	107,1

Маълумотлар шуни кўрсатадики, анализ қилинаётган колхозда ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан сигирларнинг ўртача сонини 6 бошга ёки 4,4% га, шу жумладан, зотли сигирлар сонини 19,6% га ёки 20 бошга кўпайган. Жайдарини сигирларнинг сонини аксинча, 8 бошга ёки 4,6% га камайдиган. Хўжаликда зотли сигирлардан жайдарини сигирларга нисбатан кўп сут соғиб олинган. Шунингдек, ҳар бир сигирдан соғиб олинган сут ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 2,6% га, шу жумладан, зотли сигирлардан соғиб олинган сут 2,2% га, жайдарини сигирлардан олинган сут эса 0,6% га кўпайган.

Хўжаликда зотли молларнинг кўпайиши ҳамда маҳсулдорлигининг ортиши туфайли ялпи етиштирилган сутнинг миқдори ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 540 центнерга ёки 7,1% га олган. Анализлар шуни кўрсатадики, ортиқча етиштирилган 540 ц сутнинг 429,9 центнери ёки 79,6% ти сигирлар зотини яхшилаш ҳисобига олинган. Қолган 110,1 ц сут ёки 20,4% тига эса сигирларнинг маҳсулдорлигинини ошириш ҳисобига эришилган. Буни қуйидагилардан ҳам кўриш мумкин.

Ортиқча ялли етиштирилган сутнинг миқдори 540 ц. Шундан:

1. Сигирларнинг зотини яхшилаш ҳисобига олинган сут — 429,9 ц.

$$\begin{array}{l} 3171 \cdot 122 = 3868,6 \text{ ц} \\ 2555 \cdot 165 = 4215,8 \text{ ц} \end{array} \quad \begin{array}{l} 3171 \cdot 102 = 3234,4 \text{ ц} \\ 2555 \cdot 173 = 4420,1 \text{ ц} \end{array}$$

$$\begin{array}{l} 8084,4 \text{ ц} \\ 8084,4 - 7654,5 = 429,9 \text{ ц} \end{array} \quad \begin{array}{l} 7654,5 \text{ ц} \end{array}$$

2. Сигирлар маҳсулдорлигини ошириш ҳисобига олинган сут — 110,1 (8194,5 — 8084,4 = 110,1) центнер.

$$\begin{array}{l} 3241 \cdot 122 = 3954 \text{ ц} \\ 2570 \cdot 165 = 4240,5 \text{ ц} \end{array} \quad \begin{array}{l} 3171 \cdot 122 = 3868,6 \text{ ц} \\ 2555 \cdot 165 = 4215,8 \text{ ц} \end{array}$$

$$\begin{array}{l} 8194,5 \text{ ц} \\ 8084,4 \text{ ц} \end{array}$$

Демак, анализ қилинган хўжалик кейинги йилларда зотли моллар ҳисобига жайдарини сигирлар сонини камайтириши керак.

Мустаҳкам озиқа базасини яратиб, чорвачиликнинг муваффақиятини ривожлантиришнинг муҳим шартидир. Шунинг учун ҳам чорвачилик маҳсулотларини анализ қилишда унинг асоси ҳисобланган озиқа базасини ҳам ҳисобга олиш, муҳим аҳамиятга эгадир.

Озиқ базасининг аҳволини фақат ем-хашак экинлари майдони эмас, балки шу экинлар таркиби ҳам белгиләйдн. Ем-хашак экинларини экишда уларни бир-бири билан мувофиқ жойлаштиришга эътибор бериш, бунда экинлар таркибида қапча миқдорда ҳазм бўладиган протени моддаси сақлаши ҳисобга олинган лозим. Шунингдек, энг кам меҳнат ва маблар сарфланган ҳолда кўп миқдорда ем-хашак етиштириши ҳам

60-жадвал. Хўжаликда озиқ

Озиқ турлари	1 кг ем-хашак таркибидаги озиқ бирлиги	Озиқбон экинлар ҳосилдорлиги, ўртача, ц/га	
		ўтган йилда	ҳисобот йилда
Донли экинлар	1,21	71	50
Илдизмевали хашакбон экинлар	0,12	752	869
Маккажўхори силоси	0,21	771	785
Пичан	0,49	224,5	175,8

ҳисобга олиш муҳимдир. Бу хўжалик озиқада қанчалик унумли фойдаланаётганини билишга имкон беради.

Хўжаликнинг озиқ билан қанчалик таъминланганлигини анализ қилишда 60-жадвал формасида фойдаланиш мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинган хўжалик озиқ билан тўла-тўқис таъминланган. Масала, ўтган йили дон экинларидан жами 7611 ц ҳосил олинган бўлса, бунинг 5645 центнери ем учун қолдирлиб, қолган қисми сотилган. Натижада озиқ билан таъминланиш даражаси 34,8% га кўп бўлган. Ҳисобот йилида эса озиқ билан таъминланиш даражаси фақат 30,9% га ошган. Лекин, ўтган йилда илдизмевали хашак экинлар, маккажўхори силоси ва пичан билан кам таъминланган. Озиқ билан таъминланган даражасининг камайиши, шунингдек, ҳисобот йилида ҳам такрорланган (маккажўхори силосидан ташқари).

Бинобарин, озиқ базасини мустаҳкамлаш чорвачилик тармоғини юксалтиришга қаратилган муҳим вазифадир. Бунинг учун ҳар бир хўжаликдаги алмашлаб экин системасида ерлардан самарали фойдаланиб, ҳар гектар майдонда йил давомида камида икки-уч марта ҳосил олишга эришиш керак.

Озиқ фондидан тўғри фойдаланиш, молларни тўғри озиқлантириш, рақшонда ем ҳиссасини (кўпайтириб) камайтириб, сифатли дағал ҳамда ширани хашаклар ва бошқа аралашмалар ҳиссасини кўпайтиришнинг муҳим аҳамияти бор. Озиқ сифатининг бузилишига асло йўл қўймаслик керак, ҳолбуки ҳозирги кунда ем-хашакнинг сифати бузилиши оқибатида унинг деярли 25 фоизи побуд бўлмоқда.

11-боб. ДЕҲҚОНЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ТАННАРХИНИНГ АНАЛИЗИ

Анализнинг аҳамияти ва вазифаси

Таннарх — муайян миқдорда маҳсулот етиштириш учун қилинган барча харажатларнинг пул шаклидаги ифодасидир. Маҳсулот таннархини пасайтириш хўжалик иқтисодийтини

билан таъминланиш даражаси

1 гектардан озиқ чиқариш, ўртача, ц/о. б.		Жами экин майдонидан олинган озиқ, ц/о. б.		Озиқ сарфи, ц/о. б.		Озиқ билан таъминланиш даражаси %	
ўтган йилда	ҳисобот йилда	ўтган йилда	ҳисобот йилда	ўтган йилда	ҳисобот йилда	ўтган йилда	ҳисобот йилда
85,9	60,5	7611	7623	5645	5823	134,8	130,9
90	104	1353	1564	1424	1910	95,0	91,9
162	165	5343	8704	6306	6685	94,7	130,2
110	112,7	4846	5390	5241	5591	92,5	96,4

мустаҳкамлайди, етиштириладиган маҳсулотларнинг репатабеллигини янада оширади.

Маҳсулот таънарихини арзонлаштиришнинг хўжалик учун қатъийлик иқтисодий аҳамиятга эга эканлигини қуйидаги мисолда ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда маҳсулот етиштиришга қилинган 5 миллион сўмлик ишлаб чиқариш харажатларидан режада белгилангандек, маҳсулот таънарихини фақат 5 фоизга тежашга эришилса, у ҳолда биргина шу хўжаликнинг ўзиде 250 млн сўм иқтисод қилинади. Бу маблағга мазкур хўжалик 73 та ЗИЛ-130 автомашинасини сотиб олиши мумкин. Бу кўрсаткични бутун жумҳуриятимиз хўжаликлари миқсолида оладиган бўлсак, у ҳолда катта-кичик маблағлар иқтисод қилинишини кўрашимиз.

Демак, раҳбар ва мутахассислар хўжасизликни олдириб олиб, ҳар бир сўмни тежаб-тергаб сарфлагани ҳолда, уш халқимизнинг фаровонлиги ва равнақи учун сарфлаши лозим.

Қатъий иқтисод қилиш ва тежамкорлик халқ хўжалигини ривожлантиришнинг, халқ фаровонлигини оширишнинг энг муҳим шартидир. Бинобарин, хўжаликларнинг ҳар бир соҳаси бўйича маҳсулот таънарихини арзонлаштиришга эришиш лозим. Бунинг учун тармоқларни атрофлича анализ қилиб, ундаги имкониятларни аниқлаш керак.

Маҳсулот таънарихи совхоз-колхозларнинг меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш воситалари, фан ва техника ютуқлари ҳамда ишорлар тажрибасидан қай даражада фойдаланаётганликлари, ишлаб чиқаришни нечоғли тўғри ташкил қилганликлари асосий кўрсаткичи ҳисобланади. Хўжаликлардаги маҳсулот таънарихига қараб маҳсулотни етиштириш қанчага тушаётганлигини, ишлаб чиқаришга қанча харажат қилинаётганлигини билса бўлади.

Таънарих кўрсаткичи ёрдамида ишлаб чиқариш харажатлари қатъийлик қисқарганлигини аниқлаш, шунингдек, хўжаликда, бригада ва фермада маҳсулот бирлигига қилинган сарфлар миқдорини таққослаб кўриш мумкин.

Хўжаликлар маҳсулот таънарихини ҳисоблаш орқали ўз ишлаб чиқариш фаолиятларидаги ижобий ва салбий томонларни аниқлайдилар. Ўринсиз чиқимларга хотима берадилар, жамоат хўжалигини оқилона олиб бориш ва унинг ривожланиш истиқболини тўғри белгилаш имкониятига эга бўладилар.

Таънарихни камайтириш — ишлаб чиқаришни кенгайтириш, фан ва техникани ривожлантириш, ишчи-колхозчилар турмуш даражасини кўтаришнинг асосий манбаидир. Маҳсулот етиштириш харажатларини камайтириш хўжаликни янада ривожлантиришга, иқтисодни мустаҳкамлашга, иш ҳақини оширишга, ишчи ва колхозчиларнинг маданий-маиший шароитини яхшилашга имкон беради. Таънарихни ҳисоблаб чиқмасдан туриб, хўжалик ҳисобини жорий қилиш, даромадларни харажатлар

билан таққослаб кўриш, хўжалик печоғли репатабелли юритилаётганини аниқлаш мумкин эмас.

Маҳсулот таънарихини иқтисодий анализ қилишнинг асосий вазифаси харажатлар таркибидеги ўринсиз сарфларни топиб, уларни қисқартиришдан иборатдир.

Маҳсулот таънарихига доир мавжуд кўрсаткичларни анализ қилишда бухгалтерия ҳисоботи материаллари, шунингдек, бошқа қўшимча материаллар асос қилиб олинади.

Маҳсулот таънарихини анализ қилишда ўтган йиллардаги маълумотлар ҳисобот ва режа кўрсаткичлари билан таққослашиб борилиши керак. Ҳисобот маълумотларидан фойдаланиб анализ қилиш туфайли, биринчидан, режада белгиланган топириқларга нисбатан таънарихга рўй берган ўзгаришларни; иккинчидан, таънарих даражасининг ўзгаришини; учинчидан, маблағлардан тўғри фойдаланиш даражасини белгилашга; тўртинчидан, улумсиз харажатлар ва исроф қилинган маблағларни аниқлашга имкон яратилади.

Маҳсулот таънарихини анализ қилишда бевосита ва билвосита харажатлар салмоғининг камайиши ёки кўпайиши сабабларини билиш муҳимдир. Бевосита харажатлар маълум маҳсулотни ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган харажатлар бўлиб, улар маҳсулот таънарихига бевосита қўшилади. Булар колхозчиларга тўланган меҳнат ҳақлари ҳамда иш ҳайвонлари, уруғлик, минерал ўғитлар, ёнилғи ва мойлаш материаллари, зараркунада ва касалликларга қарши кураш, рўза баргларини тўкиш, ем-хашак тайёрлаш, мол ва паррандаларни даволаш сарфланган харажатлар, шунингдек, ишлаб чиқариш воситаларининг амортизацияси ва жорий ремонт харажатлари кирди.

Маҳсулот таънарихини ҳисоблашда бевосита сарфлар ҳар қайси тармоқ бўйича харажатларни жамлаб, қайси маҳсулотга боғлиқ бўлса, тўғридан-тўғри ўша маҳсулот ҳисобига ўтказилади. Масалан, уруғлик учун сарфланган материаллар ўша соҳадаги маҳсулотларнинг таънарихига, бугдой учун сарфланган уруғлик бугдой маҳсулотининг таънарихига ўтказилади ва ҳ. к.

Билвосита харажатларга бир эмас, балки бир неча хил маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар кирди. Бу харажатлар асосан хўжаликни бошқариш билан боғлиқ бўлади. Билвосита харажатлар ўз навбатида иккига: умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатларига бўлинади.

Умум ишлаб чиқариш харажатлари — ишлаб чиқариш тармоқларини бошқариш харажатларидир. Буларга агроном, зоотехник, механик, ёнилғи пунктлари ходимлари, бригада бошлиқлари ва бошқа мутахассисларга тўланган иш ҳақи, хавфсизлик техникаси ва меҳнатни муҳофаза қилиш, транспортда хизмат кўрсатиш, дала шийонларини сақлаш кабиларга қилинган харажатлар кирди.

Умумхўжалик харажатларига хўжаликни бошқариш ва уш

га хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган харажатлар киради. Бунга маъмурий-хўжалик ходимлари, яъни совхоз директори, колхоз раиси, бухгалтерия ходимларининг меҳнат ҳақи, умум-хўжалик аҳамиятига эга бўлган ишлаб чиқариш воситаларининг амортизацияси ва жорий ремонт, командировка сарфлари, канцелярия, почта, телефон, радио, енгил автомашина сарфлари ва бутун хўжаликни бошқариш билан боғлиқ бўлган бошқа хўжалик харажатлари киради.

Хўжаликларда таппархнинг икки тури — режалли ва ҳақиқий таппарх мавжуд.

Режалли таппарх йил бошида нормативлар асосида йиллик ишлаб чиқариш-молия режасини тузиш даврида ҳисобланади. У маҳсулот етиштиришга қанча маблағ сарф қилиниши мумкинлигини кўрсатади. Режалли таппарх харажатларини режа бўйича белгиланган миқдорда сарфлашни ва ўша миқдордан кўпайтирмасликни белгилайди. **Ҳақиқий таппарх** — ҳақиқатда етиштирилган маҳсулотлар миқдорини йил охирида бухгалтерия маълумотлари бўйича қилинган ҳақиқий сарфларга тақсимлаш йўли билан чиқарилади.

Ҳақиқий таппарх маҳсулот етиштириш ва уни реализация қилишга ҳақиқатда қанча харажат қилинганлигини кўрсатади. Ҳақиқий ва режалли таппарх натижаларини анализ қилиш ва таққослаб кўриш камчиликларни аниқлаш ҳамда келгуси ҳисобот даври учун таппархни камайтириш юзасидан тадбирлар белгилаш имконини беради.

Таппархни фақат ўтган хўжалик йили якунига қараб режалаштирмаслик лозим. Чунки қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши об-ҳаво ва табиат ўзгаришларига боғлиқдир. Об-ҳаво қулай келган йиллари маҳсулот мўл-кўл етиштирилади ва аксинча. Шу сабабли ҳам ишлаб чиқариш режалари тузиш, ҳосилдорлик ва таппарх даражасини режалаштиришда ўтган 3—5 йил ичда эришилган натижалар шунингдек, фан ва техника ютуқлари, машиналарнинг умумдорлиги ҳамда илғор хўжаликлар эришаётган ютуқлар асос қилиб олинмоғи керак.

Деҳқончилик маҳсулотлари таппархи

Деҳқончилик маҳсулотлари таппархнинг анализ қилиш фақат бу тармоқнинг реп табеллиги олинмигагина эмас, балки бутун хўжалик фаоллигига ижобий таъсир этади. Шунинг учун ҳам деҳқончилик маҳсулотлари таппархнинг харажат турлари бўйича анализ қилиб бориш лозим.

Деҳқончилик маҳсулотлари таппархнинг анализ қилиниш ҳисобот кўрсаткичлари ўтган йилга ва режа кўрсаткичлари билан солиштирилиши лозим. Ҳисобот маълумотларини режа кўрсаткичлари билан солиштириш ҳисобот йилидаги маҳсулот таппархнинг режада белгиланган таппархдан фарқ қилиш сабабларини аниқлашга имкон беради.

шу тармоқлар бўйича ялпи маҳсулот етиштириш учун қилинган ишлаб чиқариш харажатларида бошлаш лозим. Бу, ҳар бир тармоқда ишлаб чиқариш харажатларининг ижобий ёки салбий томонга қанчалик ўзгарганини билиш имконини беради. Ялпи маҳсулот таппархнинг анализ қилиш 61-жадвалда келтирилган.

61-жадвал. Ялпи пахта таппархи ўсишининг анализ

Йиллар	Ялпи пахта таппархи, минг сўм	1-йилга нисбатан:	
		минг сўм	%
1-йил	2774,4	—	100
2-йил	3811,1	+1036,7	+37,4
3-йил	1644,0	-2167,1	-56,9
1-йилга нисбатан	-1130,4	-1130,4	-40,7

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2-йилда ялпи пахта таппархи 1-йилга нисбатан бпр миллион 36 минг 700 сўмга ёки 37,4% га кўпайган. Лекин 3-йилга келиб ялпи пахта таппархи 2-йилга нисбатан 2 миллион 167 минг 100 сўмга ёки 56,9% га камайган. Агар 3-йилги кўрсаткичнинг 1-йилги кўрсаткич билан солиштирадиган бўлсак, у ҳолда 1 миллион 130 минг 400 сўмга ёки 40,7% га камайганлигини кўраимиз. Бунга ялпи пахта миқдорини кўпайиши ёки камайиши таъсир қилган бўлиши мумкин. Чунки, ялпи пахта миқдорини кўпайиши туфайли ишлаб чиқариш харажатлари ортса, аксинча, ялпи пахта миқдорини камайиши билан ишлаб чиқариш харажатлари ҳам камайди. Шунинг учун ҳам ялпи пахта таппархнинг анализ қилиниш, ялпи пахта миқдорини етиштириш билан боғланган ҳолда анализ қилиш керак. Бунинг биз 62-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкин.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, уч йил ичда анализ қилинаётган хўжаликда ялпи пахта етиштириш

62-жадвал. Ялпи пахта миқдорини, унинг таппархига таъсирини анализ

Йиллар	Ялпи етиштирилган пахта миқдори			Ялпи пахта таппархи		
	центнер	1-йилга нисбатан:		минг сўм	1-йилга нисбатан:	
		центнер	%		минг сўм	%
1-йил	56322	—	100	2774,4	—	100
2-йил	74420	+18098	+32,1	3811,1	+1036,7	+37,4
3-йил	28680	-45740	-61,4	1644,0	-2167,1	-56,9
1-йилга нисбатан	-27642	-27642	-49,7	-1130,4	-1130,4	-40,7

ҳам кўпайиб, ҳам озайган. Шунга яраша ялли пахта таппархи ҳам ўзгариб турган. Жумладан, 2-йилда, 1-йилга нисбатан ялли пахта миқдори 32,1% га ошгани ҳолда, шу даврда ялли пахта таппархи 37,4% га кўпайган. 3-йилга келиб, 2-йилга нисбатан ялли пахта миқдори 61,4% га камайгани ҳолда, ялли пахта таппархи ҳам 56,9% га озайган.

Агар биз 3-йилги кўрсаткични 1-йилга нисбатан солиштирадиган бўлсак, у ҳолда ялли пахта миқдори 49,7% га ва ялли пахта таппархи 40,7% га камайганини кўришимиз мумкин. Шунинг учун ҳам фақат ялли пахта таппархиви эмас балки, ҳар бир центнер пахта таппархиви ҳам анализ қилиш керак. Чунки, юқорида кўрганмишдек ялли маҳсулотга қилинган харажатларининг кўпайиши, ялли маҳсулотнинг камайиши ёки ортиси ҳисобига ҳам бўлиши мумкин.

Агар ишлаб чиқариш харажатлари ялли пахтанинг кўпайиши ҳисобига камайса, у ҳолда етиштирилган пахтанинг ҳар центнерининг таппархи камайди. Борди-ю, аксинча бўлса, унда ҳар центнер пахтанинг таппархи ошади. Шунинг учун ҳам, ялли пахта таппархиви анализ қилиш билан бир қаторда ҳар центнер пахта таппархиви ҳам анализ қилиш керак.

Ҳар центнер пахта таппархиви анализ қилиш қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини биллиш учун яна биз ялли пахта таппархиви анализ қилган хўжалик маълумотларидан фойдаланамиз (63-жадвал).

63-жадвал. Бир центнер пахта таппархи ўсишини ялли пахта таппархига нисбатан қиссий анализ

Йиллар	1 ц пахта таппархи, сўм	1 йилга нисбатан		
		сўм	%	ялли пахта таппархи ўсиши, %
1-йил	49,26	—	100	100
2-йил	51,21	+1,95	+3,4	+37,4
3-йил	57,53	+6,32	+12,3	+56,9
1-йилга нисбатан	+8,27	+8,27	+16,8	+40,7

Демак, жадвал маълумотларидан биллиш мумкинки, ҳар центнер пахта таппархи сурункасига уч йил ичида қимматлаган. Жумладан, 2-йилда 1-йилга нисбатан 1 сўм 95 тийинга ёки 3,4% га ошган. 3-йилга келиб пахта таппархи 1-йилга нисбатан 6 сўм 32 тийинга ёки 12,3% га, 1-йилга нисбатан 8 сўм 27 тийинга ёки 16,8% га қимматлаган. Лекин ялли пахта таппархининг ўсиши ҳар центнер пахта таппархининг ўсишидан кескин фарқ қилади. Жумладан 2-йилда 1-йилга нисбатан ялли пахта таппархи 37,4% га ошган бўлса, ҳар центнер пахтанинг таппархи фақат 3,4% га ошган ҳолос. Учинчи йилда, иккинчи йилга нисбатан ялли пахта таппархи аксинча

56,9% га камайган, ҳар центнер пахта таппархи эса 12,3% га ошган. Агар биз учинчи йилли биринчи йил билан солиштирадиган бўлсак, у ҳолда ялли пахта таппархи 40,7% камайганини ва ҳар центнер пахта таппархиви 16,8% кўпайганини кўрамиз.

Деҳқончилик маҳсулотлари таппархиви анализ қилишда харажатларнинг умумий миқдорини биллишдан ташқари, уларнинг турларини ҳам ўрганиш лозим. Бунинг учун аввало мазкур маҳсулот таппархининг таркибини диққат билан анализ қилиб чиқиш керак.

Таппарх таркиби деганда харажатларнинг айрим қисмларини жами қилинган харажатлар суммасига нисбати тушунилади.

Маҳсулот таппархи таркибини спичиклаб анализ қилиш хўжалик ишидаги ютуқ ва камчиликларини янада яққол кўрсатади, шунингдек, харажатларнинг ҳар бир элементини камайтиришининг янгида-янги имкониятларини топишга имкон беради.

Таппарх таркиби турли маҳсулотларда турличадир. Жумладан, чорвачиликда меҳнат ҳақи ва озиқалар қиймати харажатларнинг асосий қисмини ташкил қилса, пахта таппархи таркибига эса иш ҳақи сарфларининг салмоғи юқори бўлиши мумкин (64-жадвал).

64-жадвал. 1 ц пахта таппархи таркибининг анализи

Харажатлар	Ўтган йил		Ҳисобот йил		Ўтган йилга нисбатан; +	
	сўм	%	сўм	%	сўм	%
1. Меҳнат ҳақи	27,24	55,3	32,36	57,3	+5,12	+18,8
2. Енгил ва мойлаш материаллари	1,48	3,0	1,66	2,7	+0,18	+12,2
3. Уруғлик	0,69	1,2	0,69	1,2	—	—
4. Ўғит	3,05	6,2	3,63	6,3	+1,58	+10,7
5. Транспорт	0,64	1,1	0,62	0,9	0,02	-3,1
6. Амортизация	3,50	7,1	4,09	7,1	+0,59	+40,0
7. Жорий ремонт	2,51	5,1	2,65	4,6	+0,14	+5,7
8. Бошқа сарфлар	2,12	4,3	2,24	3,9	+0,12	+5,7
9. Умумийлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари	8,23	16,7	9,59	16,0	+1,36	+6,5
1 ц таппархи	49,26	100	57,53	100	+8,27	+16,8
Ҳосилдорлик, ц	36,82	—	31,48	—	-5,34	-14,5
Машинада терилган пахта салмоғи, %	×	49,7	×	41,8	—	-7,9

Жадвал маълумотларидан кўришиб, турибдики, пахта таппархипи ташкил этувчи харажат элементлари ичида меҳнат ҳақи сарфи салмоқли ўринини эгаллайди. Бу сарф пахтанинг таппархи таркибига ўтган йили 55,3% ил, ҳисобот йили 57,3%

пи ташкил қилган. Меҳнат ҳақи сарфиппинг кўпайишига асосий сабаб, машинада терилган пахта салмоғини камайиши бўлган. Ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан терилган пахта салмоғи 7,9% га камайган ёки 49,7 дан 41,8% га тушган. Натيجада ҳар центнер пахтани етиштириш учун сарфланган меҳнат ҳақи харажати 5 сўм 12 тийинга ёки 18,8% га ошган.

Пахта таппархи таркибида иккинчи ўринда моддий-пул харажатлари салмоғи эгаллайди. Бу харажатлар (фақат уруғлик ва транспорт харажатларидан бошқа) ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан бир мунча кўпайган. Унинг асосий сабаби пахта ҳосилдорлигининг 14,5% га камайиши бўлган. Демак, маҳсулот таппархи таркибининг анализ қилиш туфайли таппархия камайтиришнинг асосий имкониятларини топиш мумкин. Шу асосда қайси харажат элементини қисқартириш лозимлиги аниқланади.

Харажатларни қисқартиришда уларнинг иқтисодий самарасини ҳисобга олмай туриб қисқартиришга йўл қўймаслик керак. Чунки бу таппархия пасайтиришга салбий таъсир этиши мумкин. Жумладан сарфланадиган ўғит миқдори озайтириб юборилса, экинларнинг ҳосили камайиб кетади. Бу аса маҳсулот таппархиянинг ортиб кетишига олиб келади. Шунинг учун ҳам харажатларнинг ҳар бир элементини қисқартириш тадбирларини белгилаш пайтида, албатта, уларнинг иқтисодий самарасини тўла ҳисобга олиш лозим.

Дехқончиликда бир центнер маҳсулотнинг таппархи экпплар тури бўйича ҳисоблаб чиқилади (65-жадвал).

65-жадвал. Дехқончилик маҳсулотлари таппархиянинг ўсиши

Маҳсулотлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Ўтган йилга нисбатан ўзгариш; +, —	
			сўм	%
Дон жами	19,8	20,1	+0,3	+1,5
Шоли	28,8	—28,1	—0,7	—2,4
Пахта	47,2	46,4	—0,8	—1,7
Картошка	23,1	22,7	—0,4	—1,7
Сабзавот	15,6	15,9	+0,3	+1,9
Поллиз	5,8	5,5	—0,3	—5,2
Узум	26,4	26,1	—0,3	—1,1
Мева	21,8	22,2	+1,2	+1,8

Жадвалдан кўрини мумкинлики, ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан айрим маҳсулотларнинг таппархия қимматлашган бўлса, айримлариники арзонлашган. Жумладан, бир центнер шоли таппархия 2,4% га, пахта, картошка — 1,7% га, поллиз маҳсулотлари — 5,2% га ва узум — 1,1% арзонлашган, дон — 1,5% га, сабзавот — 1,9% ва мева — 1,8% га қимматлашган.

Дехқончилик маҳсулотлари таппархияни янада чуқурроқ

анализ қилиш учун, текширишни хўжалик миқёсда олиб бормасдан, балки уни бўлимлар, ишлаб чиқариш бригадалари бўйича ҳам амалга ошириш керак. Чунки бўлим ва бригада таппархияда маъмур маҳсулотни етиштиришда фақат бўлим ва бригада сарфлаган харажатлар йиғиндис бўлиб, унга хўжаликда сарфланган умумтармоқ ва умумхўжалик харажатлари кирмайдн.

Дехқончилик маҳсулотлари таппархияни пасайтиришнинг асосий йўллари қуйидагилардан: ишлаб чиқариш жадаллаштириш ва пхтисослаштириш, ердан оқилона фойдаланиш, деҳқончилик экпплари ҳосилдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш жараёнини комплекс механизациялаштириш ва автоматлаштириш, техникадан самарали фойдаланиш, меҳнатни плмий асосда ташкил этиш, моддий манфаатдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш меллорациялаш ва химиялаштириш асосда олиб бориш, фан ютуқларини жорий қилиш, моддий-пул харажатларини тежаб-тергаб сарфлаш, nobудгарчиликларга йўл қўймаслик, транспорт ва маъмурий-хўжалик харажатларини камайтиришдан иборатдир.

Дехқончилик маҳсулотлари таппархияга таъсир этувчи омиллар

Маҳсулот таппархияни анализ қилишда фақат таппархияни пима сабабдан камайган ёки ошганлигини эмас, балки таппархия қандай омиллар таъсир қилганини ҳам билиш лозим.

Таппархия асосан: 1) бир гектарга қилинган харажатларнинг ошиб ёки камайиб кетиши ҳамда 2) ҳосилдорлигининг ўзгариши каби омиллар бевосита таъсир этади.

Экппларнинг ҳосилдорлиги ошиб борган сарф маҳсулот етиштириш таппархия ҳам камая боради. Ҳосилдорлик қанчалик юқори бўлса, маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатлар миқдори ҳам шунча кам бўлади. Чунки ҳосил юқори бўлса ҳам кўп харажатлар ўзгармай қолаверади. Масалан, пахтанинг бир гектаридан олинган ҳосил 25 центнер ёки 35 центнердан бўлса ҳам уруғлик харажати деярли бир хил бўлади.

Маҳсулот таппархиянинг камайиши учун гектарига қилинган харажат ва ҳосилдорлигининг ҳар бири қанчалик ижобий таъсир этишини 66-жадвал маълумотларидан кўриш мумкин.

Жадвалдан кўришиб турибднки, ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан бир гектар ердаги пахтани етиштириш харажати оширилган учун 1 ц пахта таппархия 3,17 сўмга кўпайган. Лекин шу даврда ҳосилдорлигининг ортиши туфайли унинг таппархия 5,97 сўмга арзонлашган. Анализ қилинаётган хўжалик харажатини ўзгартирмасдан ҳосилдорлики 34,4 центнерга етказганда эди, пахта таппархия 33,63 сўмга тушган бўларди. Бу ҳолда хўжалик ялпи етиштирилган пахтадан кўплаб сўмин

Маҳсулотлар	1 га га қилинган харажат, сўм		Ҳосилдорлик, га/ц	
	ўтган йили	ҳисобот	ўтган йили	ҳисобот йили
1	2	3	4	5
Пахта	1363,4	1472,3	29,9	34,4
Дон	391,0	456,5	18,8	20,2
Шоли	1579,0	1367,6	55,6	52,2
Картошка	1220,1	1625,0	60,4	66,6
Сабзавот	2342,4	2613,6	128,0	132,0

тежаб қоларди. Демак, хўжалик етиштирган маҳсулот таъсирининг қанчалик арзон бўлса, у шунчалик кўп маблағни тежайди.

Деҳқончилик маҳсулотлари таъсирининг анализ қилишда таъсирга таъсир этувчи омилларни фақат ўтган йилги маълумотлар билан солиштирмасдан, балки режа кўрсаткичлари билан ҳам таққослаш керак. Бу ҳисобот йилида режага нисбатан нисмалар ҳисобига ортқича харажатлар қилинганлиги ва уни камайтириш йўллари ахтаришга ёрдам беради.

Режа кўрсаткичларининг бажарилиши маҳсулот таъсирининг қанчалик таъсир этиши 67-жадвалда келтирилган.

Демак, анализ қилинаётган колхозда ҳисобот йилида режага нисбатан бир гектарга қилинган харажат ва бир центнер

67-жадвал. Пахта таъсирининг таъсир этувчи омиллар анализ

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳисобот йили	Режага нисбатан ўзгариш; +, —, %
1. Гектарига қилинган харажат, сўм	1527,4	1560,1	+2,1
2. Ҳосилдорлик, га/ц	34,4	32,6	— 6,7
3. 1 ц пахта таъсирининг, сўм	44,4	48,6	+9,5
4. Ҳақиқий ҳосилдорлик ва режага харажатда 1 ц пахта таъсирининг, сўм (1527,4:32,1)	—	47,58	—
5. 1 ц ҳисобига жами тежалган маблағ ёки кўрилган зарар, сўм (+, —) (48,6—44,4)	—	+4,2	—
Шу жумладан:			
а) таъсир ўзгариши ҳисобига тежалган маблағ ёки кўрилган зарар, сўм (+, —) (48,6—47,58)	—	+1,02	—
б) Ҳосилдорлик ҳисобидан тежалган маблағ ёки кўрилган зарар, сўм (+, —) (47,58—44,4)	—	+3,18	—

1 ц маҳсулотнинг таъсирининг, сўм			Ўзгариш, сўм		
ўтган йили	ҳисобот йили	ўтган йил харажати ҳисобот йилидаги ҳосилдорликка	жами	ш. ж. нисмалар ҳисобидан	1 га га қилинган харажат
6	7	8=(2:5)	9=(7-6)	10=(7-8)	11=(8-6)
45,6	42,8	39,63	—2,8	+3,17	—5,97
20,8	22,6	19,36	+1,8	+3,24	—1,44
28,4	26,2	30,25	—2,2	+4,05	—1,85
20,2	24,4	18,32	+4,2	+6,08	—1,88
18,3	19,8	17,75	+1,5	—2,05	—0,55

пахтанинг таъсирининг анча ошган, ҳосилдорлик эса пасайган. Жумладан, гектарига қилинган харажат 2,1% га; бир центнер пахтанинг таъсирининг 9,5% га ошган. Ҳар гектар ерда олинган пахта ҳосили эса аксинча, 6,7% га камайган. Ҳисобот йилида ҳосилдорлиқнинг режага нисбатан пасайиши ва гектарига қилинган харажат ҳамда пахта таъсирининг ортқича туфайли хўжалик етиштирилган 1 ц пахта ҳисобига 4 сўм 20 тиин зарар кўрган. Бундан 1 сўм 2 тиини пахта таъсирининг қимматлашиши, қолган 3 сўм 18 тиини эса ҳосилдорлиқнинг пасайиши туфайли содир бўлган. Демак, пахта таъсирининг қимматлашишига асосан ҳосилдорлиқнинг пасайиши ва таъсирининг қимматлашиши сабаб бўлган.

Компект хўжалик маҳсулоти таъсирининг анализ қилишда уни фақат режа ёки ҳисобот йили маълумотлари билангина эмас, балки бошқа хўжаликларда вужудга келган маҳсулот таъсирининг билан ҳам солиштириш керак. Шунингдек, хўжалиқнинг турли бўлимларидаги маҳсулот таъсирининг билан ҳам солиштириш жуда муҳимдир. Бундай анализ қилиш маҳсулот таъсирининг арзонлаштиришда фойдаланилмаётган катта имкониятларни очиб имконини беради. Маҳсулот таъсирининг анализ қилганда, ундаги бирон-бир ўзгариш нисмалар ҳисобига юз берганлигини ва унинг айрим қўшилувчиларни қандай ўзгарганлигини аниқлаш керак.

Деҳқончилик маҳсулотлари таъсирининг анализ қилишда фақат асосий маҳсулотлар таъсирининг билан чегараланмасдан, балки қўшимча маҳсулотлар таъсирининг анализ қилиш ҳам муҳимдир. Бу жуда катта аҳамиятга эга. Чунки, қўшимча хўжаликларда одатда деҳқончилик маҳсулотларини етиштиришда сарф қилинган чиқимларнинг ҳаммаси фақат биргина асосий маҳсулот турининг таъсирининг қўшиб юборилади. Бу билан деҳқончиликнинг асосий маҳсулотлари таъсирининг суприй равишда ошириб юборилади. Шунингдек, қўшимча маҳсулотлар таъсирининг мутлақо ҳисобланмайдиган. Ваҳоланки, деҳқончи-

ликда асосий маҳсулот билан бир қаторда қўшимча маҳсулот ҳам етиштирилади. Жумладан, доп етиштиришда доп асосий, похол ва тўпоп қўшимча маҳсулот ҳисобланади. Бунда шу экин турини етиштириш учун қилинган чиқимларининг ҳаммасини фақат бир маҳсулот турининг таппархига қўйиш нотўғирдир.

12 606. ЧОРВАЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ТАППАРХИНИНГ АНАЛИЗИ

«СССРни иқтисодий ва содпал ривожлантиришнинг 1986—1990 йилларга ҳамда 2000 йилгача бўлган даврга мўлжалланган Асосий йўналишлари»да чорвачиликни янада барқарор ривожлантириш билан бир қаторда унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш ҳам асосий вазифа қилиб қўйилди. Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларидек, чорвачиликда ҳам маҳсулот таппархи тармоқ ишлари якубининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Таппарх ишлаб чиқариш шароитидаги барча ўзгаришларни, чунончи, корхонанинг техника билан қуролланганлик даражасини, техникадан ва бошқа ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш сифати, меҳнатни ташкил этиш даражаси, меҳнат унумдорлиги ва бошқа кўрсаткичларни ўзида акс эттиради.

Шунинг учун ҳам, ҳозирги кунда чорвачиликнинг кенг иқтисодий самарадорлигини ошириш ва уни жадал ривожлантиришда моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш, ҳамма жойда тежамкорлик режимида қатъий амал қилиш жуда муҳимдир. Чунки ҳозирги вақтда кўпгина хўжаликлар чорвачилик маҳсулотларини сотишдан зарар кўрмоқдалар. Ўз пайида бу жамоат чорвачилигининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам маҳсулот таппархини арзонлаштиришга жиддий эътибор бериш керак. Бу масалани ҳал қилишда чорвачилик маҳсулотлари таппархини атрофича аналлиз қилиб бориш катта аҳамиятга эга.

Иқтисодий аналлиз хўжаликнинг қандай кўрсаткичларга эришаётганини, чорвачилик тармоғи ҳар бир хўжалик учун қанчаллик фойда ёки зарар келтираётганини аниқлашга имкон беради. Шунингдек, қайси хўжаликнинг чорвачиликдаги иш тажрибаси яхшироқ эканлиги маълум бўлади. Унда йўл қўйилган камчиликлар белгиланади. Шу асосда чорва маҳсулотлари таппархини камайтириш режалари тузлади.

Чорвачилик маҳсулотлари таппархини аналлиз қилишда ҳам деҳқончилик тармоғи сингари режалар ва ҳисобот маълумотларидан, шунингдек, ўртача кўп йиллик маълумотлардан фойдаланилади. Бунда колхоз ва совхозларнинг йиллик ишлаб чиқариш-молна режаси, ойлик, чорак ҳамда йиллик ҳисоботлар, шунингдек, бошланғич ҳужжатлар ва бошқалардан кенг фойдаланилади.

Чорвачилик маҳсулотлари таппархини якуловчи аналлиз қилишда 68-жадвалдан фойдаланиш мумкин.

68-жадвал. Ялли қорамолчилик маҳсулотлари таппархининг аналлиз

Маҳсулотлар	Режадаги таппарх, минг сўм	Ҳисобот йилидаги таппарх		
		Ялли сўм	режага нисбатан ўзгариш	
			— + —	%
Сут	288,8	279,9	—8,9	—3,1
Бузоқ	31,1	29,8	—1,3	—4,2
Гўшт	202,2	211,1	+8,9	+4,4
Жами	522,1	520,8	—1,3	—0,2

Жадвал маълумотларига кўра, аналлиз қилинаётган хўжаликда чорвачилик маҳсулотларининг таппархи ҳисоботда режага нисбатан жами чорвачиликда 0,2% га арзонлашган. Айрим чорвачилик маҳсулотлари бўйича эса бу кўрсаткич бундан ҳам арзонлашган. Жумладан, ялли сут маҳсулотларининг таппархи 8,9 минг сўмга ёки 3,1% га; бузоқ олинишнинг таппархи 1,3 минг сўмга ёки 4,2% га арзонлашган. Лекин мол гўшти етиштириш таппархи режага нисбатан 8,9 минг сўмга ёки 4,4% га қимматлашган. Демак, хўжаликда маҳсулот таппархини арзонлаштиришда ҳали фойдаланилмай келаётган имкониятлар кўп.

Бироқ, бу жадвал аналлиздан ялли маҳсулот қилинган харажат ялли маҳсулотнинг кўпайиши ёки камайиши ҳисобига ошдими ёки бўлмади. Шунинг учун ҳам ялли чорвачилик маҳсулотлари таппархини аналлиз қилиш билан бир қаторда ҳар бир центнер маҳсулот таппархининг бажарилишини ҳам аналлиз қилиш керак. Айниқса, уни фермалар бўйича аналлиз қилиш катта иқтисодий натижа беради. Чунки, бундай таққослаш чорвачилик маҳсулотлари таппархини арзонлаштириш имкониятларини топишга ёрдам беради.

Аналлиз қилинаётганда етиштирилган маҳсулотнинг режалли таппархи, ҳақиқий таппархга солиштирилиши керак. Бу блага режалли қандай бажарилганлигини билишга имкон беради. Ҳисобот йилидаги таппарх даражаси ўтган йилги ёки базис йилидаги ҳамда ялғор хўжаликдаги тегишли кўрсаткичларга солиштирилиб аналлиз қилиниши лозим. Бу блага йиллар бўйича ҳар бир тур маҳсулот таппархининг пасайтирилганлигини ёки оширилганлигини билдириб туради. Маҳсулот таппархи даражаси кўп хўжаликларда ҳар хил бўлади ва бир-биридан катта фарқ қилади. Шунинг учун ҳам, аналлиз вақтида бунинг бир неча йиллик кўрсаткичларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бу хўжалик раҳбарларининг маҳсулот таппар-

хили пасаїтириш юзасидан олиб борган ишга тўғри баҳо бериш имконини туғдиради.

Маҳсулот таппархини камайтириш имкопиятларини аниқлаш учун аввало чорвачилик маҳсулотларининг таркибини аналлиз қилиш, харажатларининг айрим элементларини, абсолют ҳамда нисбий миқдорини белгилаш зарур.

Таппарх таркиби муайян чорва маҳсулотини етдиштириш учун қилинган харажатлар орасида айрим харажатларнинг нисбатини кўрсатади.

Маҳсулот таппархининг таркибини анализ қилиш чорва маҳсулоти таппархини камайтириш учун хўжаликда қандай амалий чоралар кўриш кераклигини белгилашга имкон беради.

Аналлизлар шунинг кўрсатадиги, чорвачилик маҳсулотлари таппархининг таркибиде асосий салмоқли меҳнат ҳақи ва озиққа қиймати таникил қилади (69-жадвал).

69-жадвал. Чорвачилик маҳсулотлари таппархи таркибининг аналлиз

Харажатлар	Режада		Ҳақиқатда		Резида нисбатига; +, -	
	сўм	%	сўм	%	сўм	%
1 ц мол гўшти таппархи	198,00	100	199,80	100	+1,8	+0,9
ш.ж. меҳнат ҳақи	90,68	45,8	92,11	46,1	+1,43	+1,6
Моддий-пул харажатлари	107,32	54,2	107,69	53,9	+0,37	+0,3
шундан озиқ	77,22	39,0	84,32	42,2	+7,10	+9,2
1 ц сут таппархи	23,10	100	23,60	100	+0,50	+2,2
ш.ж. меҳнат ҳақи	8,30	36,10	8,40	35,6	+0,10	+1,2
Моддий-пул харажатлари	14,8	63,9	15,2	64,4	+0,40	+2,7
шундан озиқ	8,7	37,6	9,1	38,4	+0,40	+4,6
1 ц қўй гўшти таппархи	119,00	100	121,70	100	+2,7	+2,3
ш.ж. меҳнат ҳақи	64,50	54,2	65,47	56,8	+0,97	+1,5
Моддий-пул харажатлари	54,50	45,8	56,23	46,2	+1,73	+3,2
шундан озиқ	41,06	34,5	42,96	35,3	+1,90	+4,6
1 ц жуи таппархи	455,50	100	454,80	100	-0,7	-0,2
ш.ж. меҳнат ҳақи	161,70	35,5	166,46	36,6	+4,76	+2,9
Моддий-пул харажатлари	293,8	65,5	288,34	63,4	-5,46	-1,9
шундан озиқ	136,19	29,9	130,07	28,6	-6,12	-4,5
1 ц товуқ гўшти таппархи	386,00	100	386,90	100	+0,90	+0,2
ш.ж. меҳнат ҳақи	62,53	16,2	77,59	20,1	+15,06	+24,1
Моддий-пул харажатлари	323,47	83,8	309,31	79,9	-14,16	-4,4
шундан: озиқ	136,26	35,3	142,38	36,8	+6,12	+4,5
1000 дона тухум таппархи	33,30	100	34,60	100	+1,30	+3,9
ш.ж. меҳнат ҳақи	6,93	20,8	7,44	21,5	+0,51	+7,4
Моддий-пул харажатлари	6,37	19,2	27,16	78,5	+0,79	+3,0
шундан: озиқ	10,76	32,3	12,73	36,8	+1,97	+18,3

Жадвалдан кўриниб турибдики, аналлиз қилинаётган хўжаликда ҳисобот йилида режага нисбатан чорвачилик маҳсулотларининг ҳамма тури бўйича таппарх қимматлашган. Фақат

жуининг таппархи 0,2% га арзонлашган, холос. Маҳсулот таппархини қимматлаштиришга, меҳнат харажатлари ва моддий-пул харажатларини ошириш асосий сабаб бўлган.

Меҳнат харажатларини юқори бўлишига асосий сабаб эса, чорвачиликда механизациядан кам фойдаланилишидир. Шу туфайли бир центнер маҳсулотнинг ҳақиқий таппархи таркибиде меҳнат ҳақиининг салмоғи мол гўштида —46,1% ни, сутда —35,6% ни, қўй гўштида —53,8% ни, жуида —36,6% ни, товуқ гўштида —20,1% ни ва тухумда 21,5% ни ташкил қилган. Шунингдек, таппарх таркибиде моддий-пул харажатлар салмоғи ҳам олган. Айниқса, ем-хашак харажатлари салмоғи юқоридир. Бунга асосий сабаб, озиқбош экиплар ҳосилдорлигининг пастлиги ва сиёбатсиз озиқ тайёрлаш туфайли уларни кўйлаб сарфлашгани ва сотиб олинганидир.

Бинобарин, келажакда хўжалик сермеҳнат ишлари механизациялаш асосида меҳнат харажатларини камайтириш, чорва молларига берилётган ем-хашакни арзонлаштиришга эришиш лозим.

Маҳсулот таппархига фақат меҳнат ва моддий-пул харажатларигина эмас балки, бир бош молга сарфланган харажат ҳамда маҳсулдорлик ҳам таъсир этиши мумкин. Чунки, хўжалик ҳар бир молга ҳаддан ташқари кўп харажат қилиб, озиқдорда маҳсулот олсин, чорва маҳсулоти таппархини ошириб юбориши ёки буниги акси ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам чорвачилик маҳсулотлари таппархини аналлиз қилишда уларга таъсир этувчи омилларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш керак (70-жадвал).

70-жадвал. Қорамолчилик маҳсулоти таппархига таъсир этувчи омилларни анализ қилиш

Маҳсулот тури	Бир бош молга қилинган харажат, сўм		Бир бош молдан маҳсулот олин, кг		1 ц маҳсулот таппархи, сўм		Ўзгариши; (-), (+) сўм		
	ўтган йили	ҳисобот йили	ўтган йили	ҳисобот йили	ўтган йили	ҳисобот йили	ўтган йилидаги харажат ҳисобот йилидаги маҳсулдорликда 2-уст; 3-уст.	жами 7-уст, 8-уст.	маҳсулдорлик 8-уст, 9-уст.
Сут	785,6	799,1	3301	3386	23,8	23,6	23,2	-0,2	-0,6
Гўшт	591,5	619,4	298	310	198,5	199,8	190,8	-1,30	-9,0

Жадвалдан кўриниб турибдики, аналлиз қилинаётган хўжаликда ҳисобот йилида, ўтган йилга нисбатан ҳар бир центнер сутдан 20 тийиндан фойда кўрган. Бироқ ҳар бир бош мол ҳисобига қилинган харажатларининг ортиси туфайли хўжалик

ҳар центнер сут ҳисобига 40 тийипдан зарар кўрган. Шунга қарамай хўжаликда моллар маҳсулдорлигининг ортishi туфайли қилинган харажатлар суммаси ҳар центнер сут ҳисобига 60 тийипдан камайган. Натижада 1 ц сут ҳисобига ортқча қилинган харажатлар суммаси 40 тийипдан 20 тийинга пасайган.

Апалллар яна шунинг кўрсатадиги, хўжалик ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 1 ц гўшти етиштирилиш бўйича харажатлари 1 сўм 30 тийинга камайтирилган. Моллар маҳсулдорлигининг ортishi харажатларининг камайишига сабаб бўлган. Хўжалик моллар маҳсулдорлигини ошириш туфайли ҳар центнер гўшгга қилинган харажатлар суммасини 7 сўм 70 тийинга камайтирилган. Бироқ, хўжалик ҳар бир бол мол ҳисобига қилинган харажатлари 9 сўмга ошириб юборилгани туфайли маҳсулдорлик ҳисобига иқтисод қилинган харажатлар суммаси 7 сўм 70 тийипдан 30 тийинга тушган.

Чорвачиликнинг иқтисодий самарадорлигини бир қанча кўрсаткичлар билан, жумладан: чорва ва паррандалар сонини ҳамда улар маҳсулдорлигининг ўсиши, маҳсулотнинг сифати, ем-хашак сарфи, маҳсулот таъини ва маҳсулот етиштирилишнинг рентабеллигини билан характерланади. Буни биз 71-жадвал маълумотларидан ҳам кўришимиз мумкин.

71-жадвал. Сут етиштириш самарадорлигининг ўзгаришларини анализ қилиш

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳақиқатда	Режага нисбатан:	
			+	—
Сотилган сутнинг миқдори, ц	10107	11469	+1389	+13,7
Сутнинг таъини, минг сўм	267,7	274,4	+6,7	+2,5
Олинган даромад, минг сўм	261,5	282,6	+21,1	+8,1
Кўрилган фойда (+) ёки зарар (—), минг сўм	—6,2	+8,2	+2,0	—
Рентабеллик (+) ёки зарарлик (—) даражаси, %	—2,3	+3,0	—	+3,0

Жадвал маълумотларидан кўришиб турibdиги, ҳисобот йилида режага нисбатан ялпи етиштирилган сут миқдори 13,7% га ошган. Сутнинг таъини 2,5% га ва олинган даромад 8,1% га кўтарилган. Бироқ, даромадининг ўсиш даражаси, харажатга қараганда 5,6% га (8,1—2,5) юқори бўлган. Натижада анализ қилинаётган хўжалик сут етиштириш учун қилинган харажатларини қоплаб, уни рентабелли соҳага айлаштирилган. Унинг рентабеллик даражаси 3% га бўлиб, бу хўжаликка 2 минг сўм фойда келтирган. Демак, сут таъинини арзонлаштириш рентабеллигини оширишнинг асосий омилли экин. Маҳсулотнинг таъини қанчалик паст бўлса, тармоқнинг рентабеллик даражаси шунчалик юқори бўлади.

Моллар маҳсулдорлигини ошириш, техникадан самарали фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ўстириш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, материал ва маблағини тежаб-тергаб сарфлаш чорвачилик маҳсулотларининг таъинини янада пасайтириш омилларидир.

Тежамкорлик режимини кучайтириш эса ишлаб чиқаришнинг интенсификациясини ҳал қилувчи омилларидан бирига айланади. Бинобарин, ресурсларини тежаш, халқ хўжалигининг моддий ресурсларга ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондиришга имкон беради.

Мутахассисларнинг ҳисобича, сут соғиш энг оддий аппарат ёрдамида механизациялаштирилганида ҳам 1 тонна сут тайёрлаш харажати 7 сўмга камаюди. Ҳолбуки, чорвачиликдаги ишларни механизациялаштиришнинг катта имкониятлари мавжуд. Масалан, ўсимликлардан ҳайвон озиғига қўшиладиган витаминли ўт уни ёки дағал хашакларни майдалайдиган, гранулалар тайёрлайдиган цехлар мавжуд. Ем-хашакка қўшиладиган сутқ аралашмаларини охурларга пневматик трубалар орқали етказиб бериш, қуруқ ҳолдаги озиқларни кўча тарқаткичлар ёрдамида тақсимлаш, молларни автоомилкалар воситасида суғориш шулар жумласидандир. Шундай механизмлардан фойдаланганда озиқ исроф бўлмайди, охурлардаги ем-хашак қолдигидан озиққа қўшиладиган ун ёки бўтқа тайёрланади. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш ижарасининг механизациялаш йўли билан иқтисодий тежамкорлигини кучайтириш ҳамда чорвачиликнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилмоғи зарур.

13-боб. МАҲСУЛОТДАН ФОЙДАЛАНИШ, УНИ РЕАЛИЗАЦИЯ ҚИЛИШ, МОЛЛИЙВИЙ НАТИЖАЛАР ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ

Маҳсулотдан фойдаланиш ва уни реализация қилиш режасининг бажарилиши

Совхоз ва колхоз ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини ошириш учун реализация натижасини чуқур анализ қилиб, унинг режада белгиланганидек бажарилишига эришиш лозим. Чунки, ҳар бир ишлаб чиқариш тармоғида етиштирилган маҳсулотнинг сифати, таъини қанча яхши ва арзон бўлса реализация натижаси шунчалик яхшиланади ва хўжаликнинг рентабеллик даражаси ошиб фойда кўланади.

Маҳсулотларни реализация қилиш ҳисобига фойда олиш режасининг муваффақиятли бажарилиши ўз навбатида хўжаликнинг моллийвий ҳолати барқарор бўлишини таъминлайди. Демак, ишлаб чиқаришнинг моллийвий ишларига, натижаларига, шу жумладан, маҳсулотларнинг рентабеллик даражаси режасининг бажарилишига реализация қилинган маҳсулот

тапнархїи ва маҳсулотларнинг сифати бевосита таъсир этади. Шунинг учун ҳам реализация қилинган маҳсулотларнинг рентабеллик даражаси асосан хўжаликнинг яхши ёки ёмон юритилишига, маҳсулот тапнархисининг қандай ҳосил бўлишига ва ишлаб чиқариш-хўжалик фаоллигининг фойда ёки зарар кўришига боғлиқдир.

Реализация қилинган маҳсулотларнинг хўжаликдан чиқарилган харид нархи бир хилда бўлса ҳам, фойданинг миқдори маҳсулот тапнархисининг ошishi ёки камайишига қараб кўп ёки оз бўлади. Тапнарх пасайса фойда кўпаяди, рентабеллик ошади, тапнарх ошса, аксинча, фойда камаяди, рентабеллик пасаяди. Шунинг учун маҳсулотларни сотишнинг анализ қилиш вақтида етиштирилган маҳсулотларнинг ҳақиқий тапнархи режа тапнархига нисбатан қайси сабабларга кўра ортнқ бўлганлиги, маҳсулот етиштириш режасининг бажарилмаганлиги ва маҳсулот сорти пасайиб кетганлиги аниқланishi ва келгусида ўша рўй берган камчиликларни тузатиш чоралари белгиланиши лозим.

Анализ қилиш давомида деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларидан фойдаланиш ва реализация қилиш режасининг бажарилиш даражаси аниқланishi керак. Бу ҳисобот йилидаги ҳақиқий кўрсаткичларнинг режада белгиланган кўрсаткичлардан четга чиқishi сабабларини очишга имкон беради.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан фойдаланишнинг анализ қилиш натижасида маҳсулот турларининг кпирим ва чиқим режаси бажарилган ёки бажарилмаганлиги; хўжаликнинг уруғлик, ем-хашак билан келгуси йил ҳосилигача таъминланган ёки таъминланмаганлиги ҳам аниқлаш лозим. Бунда, маҳсулотлардан фойдаланишнинг баланс шаклида, яъни маҳсулотнинг йил боши ва охиридаги таққосланган ҳолда анализ қилиш, яқобий натижа беради. Бундай ҳисоблаш усули 72-жадвал шаклида тавсия қилинган.

Демак, жадвал маълумотларидан хулоса қилиш мумкинки, ҳисобот йилида хўжалик ялли дон етиштириш режасини 186 центнерга ёки 5,3% га бажара олмаган. Сотиб олинган ва четдан келтирилган доннинг миқдори режага нисбатан 175 центнерга ёки 46,1% га кўп бўлган. Лекин уруғлик учун ажратилиши лозим бўлган дон режаси 24 центнерга ёки 2,9% га бажарилмаган. Давлатга дон сотиш режаси эса 4,4% га ёки 110 центнерга бажарилган. Умуман хўжалик бўйича дон етиштириш режаси 175 центнерга ёки 61,8% га бажарилган. Лекин сабзавот маҳсулоти бўйича буни аксинча кўраимиз. Жумладан, ялли сабзавот ҳосили режага нисбатан 300 центнер ёки 13,6% га кам етиштирилган. Давлат режаси 92,7% қилиб бажарилган, холос. Натижада давлатга 122 центнер кам сабзавот берилган.

Хўжалик фаоллигини анализ қилишда фақат маҳсулот етиштириш режасининг бажарилишига эътибор бермасдан;

72-жадвал. Ҳисобот йилида маҳсулотларнинг тақсимланиши, ц

	Дон			Сабзавот		
	режа	ҳақиқатда	фарқи, +, -	режа	ҳақиқатда	фарқи, +, -
1. Йил бошида мавжуд бўлган	150	150	—	86	86	—
2. Ялли ҳосили	3480	3666	+186	22000	1900	-300
3. Сотиб олинди ва четдан келди	380	555	+175	2,5	—	—
4. Давлатга сотилди	2490	2600	+110	1662	1540	-122
5. Бошқа ташилотларга сотилди	250	480	+130	—	12	+12
6. Уруғлик учун	830	806	-24	4,5	4,0	-0,5
7. Қайта ишлаш учун	160	180	+20	242	186	-56
8. Бошқа сарфлар	10	30	+20	—	0,4	+0,4
Йил охирида мавжуд бўлган (1+2+3) - (4+5+6+7+8)	170	275	+175	380	243,6	-136,4

балки маҳсулотларни реализация қилишдан келаётган даромадларни текширишга ҳам жиддий эътибор бериш керак. Маҳсулотларнинг сотиш режасининг бажарилиши сотишдан олинётган даромадга маҳсулот миқдори ва сотиш баҳолярининг таъсири натижасида ўзгаришичи ҳар бир маҳсулот тури бўйича анализ қилиш керак. Шундай қилиш, ҳар бир маҳсулот тури хўжаликка қанчалик фойда келтираётганини тўлиқроқ билиш имконини беради.

Совхозларда олинган даромадлар ва уларнинг тақсимланишини анализ қилишда даромадларнинг келиши ва сарфланиш йўллари кўрсатилиши билан бирга балансдаги фойданинг тақсимланишида фондларга нисбатан бюджетга ажратма ва айниқса, моддий раҳбатлаштириш ҳамда махсус фондларга ажратилган суммаларнинг тўғрилигига ва уларнинг белгиланган мақсадларга ишлатилишига катта аҳамият бериш керак.

Колхозларда эса етиштирилган маҳсулотлардан олинган даромадларнинг келиши ва уларнинг қандай мақсадларда сарфланаётганлиги кўрсатилганидан кейин, хўжаликда етиштирилган ялли ва соф даромаднинг тақсимланиш тақомиллаштириш тўғрисида, шу билан бирга колхозларда соф даромаднинг тақсимлаётганда давлатга ўз ҳиссаларини қўшиб бориш учун ажратилаётган даромад солиғининг тўғрилигини ҳам анализ қилиш керак. Бу кўрсаткичлар тўлиқ анализ қилинганда кейин хўжаликда етиштирилаётган маҳсулотларни кўпайтириш ва рентабеллигини ошириш учун йўл кўйилаётган камчиликларни ҳамда эришилаётган ютуқларни аниқлаб, уларни яхшилашга оид аниқ таклифлар киритилиши лозим.

Маҳсулотларни реализация қилиш ва ундан фойдаланишнинг аниқ қилишнинг асосий вазифаларидан бири бу борадаги

давлат режасининг бажарилиши тармоқлардан келаётган даромадга қанчалик таъсир қилганлигини билиш ҳисобланади. Бунда 73-жадвал формасидан фойдаланишимиз мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, хўжаликнинг дон етиштириш маҳсулотлари сотишдан келган даромади 2 минг 10 сўмга ошириб бажарилган. Дон етиштиришдан келган даромадин режага нисбатан 60 сўмга ўсишига асосий сабаб, маҳсулот ҳажмининг кўпайиши бўлган. Лекин, унинг ўртача баҳосининг камайиши туфайли ундан келаётган даромад ҳам пасайган. Пахтачиликдан келаётган даромаднинг озиёчилишига эса маҳсулот ҳажмининг камайиши сабаб бўлган. Пахтачиликнинг ўртача сотиш баҳоси ҳисобига қўшимча 22 минг 900 сўм даромад олинишига қарамадан, бу тармоқдан келган даромад режага нисбатан 1 минг 500 сўм кам бўлган (24,4—22,9). Сабзавотини сотишдан келган даромаднинг 2 минг 110 сўмга ортишига икки хил омил: маҳсулот ҳажми (0,44) ва ўртача сотиш баҳоси (1,67) таъсир кўрсатган. Бу омилларнинг таъсири билан шуни билдириш мумкин, сут ва гўшти маҳсулотларини етиштиришдан келаётган даромаднинг ортишида ҳам кўришимиз мумкин. Узум ва тухум маҳсулотлари етиштиришдан келаётган даромаднинг камайиши сабаблари ҳам худди шу омиллардир.

Анализ қилишда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари сотиш режасининг бажарилишини фақат фойдаланмасдан, балки миқдор жиҳатидан ҳам кўрсатиш керак. Чунки давлат томонидан белгиланган маҳсулот сотиб олиш режасининг бажарилиш фойзи маҳсулот етиштириш ва сотишнинг ўсганлигини, лекин миқдор жиҳатдан кўпайганини кўрсата олмайди.

Давлатга маҳсулот сотишнинг анализ қилганда, маҳсулот қабул қилиб олган ташкилотлар берган квитанцияларга, маҳсулот топшириш юзасидан колхоз ва совхозларда юритиладиган ҳужжатларга алоҳида эътибор бериш керак. Бу ҳужжатларда сотилган маҳсулотларнинг сортлари, топширилган муддатлари ва уларга тўланган пуллар аниқ кўрсатишга бўлади.

Маҳсулотдан фойдаланишни ва реализация қилишни анализ қилишда деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари асосий турларининг товарлилик даражаси, пода режасининг бажарилиши ва унинг четга чиқиш сабаблари, маҳсулот сифатининг хўжаликнинг мол-поянни патижаларига таъсири ҳам ўрганиш лозим. Шунингдек, репобеллини аниқлаш методикасини кўрсатиш, хўжаликнинг ва шилаб чиқариш айрим тармоқларининг репобеллигини анализ қилиш, уни ошириш имкониятларини қидириб топиш ва уни ижобий ҳал қилиш йўллари билан белгилаш керак.

Маҳсулот етиштиришнинг анализ қилишда йиллик, ойлик ҳисоботлар ва шилаб чиқариш мол-поян режаси кўрсаткичлари асосий манба бўлиб хизмат қилади. Ҳар бир корхона хўжалик

73-жадвал. Асосий тур маҳсулотлари режасининг бажарилиши ва даромадининг ўзгаришига таъсир этган омиллар анализ

Маҳсулот тури	Маҳсулот ҳажми, ц.				1 ц.нинг ўртача баҳоси, сўм		Маҳсулотни сотишдан олинган даромад, минг сўм		Даромадининг ўзгариши, минг сўм					
	режа	ҳақиқатда	режаланиш, %, +, -	2	4	режа	ҳақиқатда	режа	ҳақиқатда	жамин	шу жумладан:			
											Маҳсулот ҳажми	Маҳсулот баҳоси	ўртача сотиш баҳоси	
1														
Дон	400	453,6	+3,1	12,10	10,80	4,84	4,90	5,49	+0,06	+0,65	-0,50			
Пахта	52400	52000	-0,8	61,00	61,44	3196,4	3194,9	3172,0	-1,5	-4,4	+22,9			
Сабзавот	860	891,4	+3,7	14,0	15,87	12,04	14,15	12,48	+2,11	+0,44	+1,67			
Мева	720	680	-5,6	32,0	31,44	23,04	21,38	21,76	-1,66	-1,28	-0,38			
Узум	540	581	+7,6	40,0	38,05	21,60	22,11	23,24	+0,51	+1,64	-1,13			
Сут	2450	2502	+2,1	25,0	25,05	61,25	62,68	62,55	+1,43	+1,30	+0,13			
Мол гўшти (тирик вазнда)	580	590	+1,7	208,0	208,41	120,64	122,96	124,72	+2,32	+2,08	+0,24			
Тухум (минг дона)	60	55	-8,3	90,40	75,88	5,42	4,17	4,97	-1,26	-0,46	-0,80			
Ҳама	×	×	×	×	×	3445,24	3447,25	3425,21	+2,01	-20,03	+22,04			

фаолиятини мунтазам равишда аналлиз қилиб бориш, энг аввало, хўжалик ҳисоби жараёналарини ташкил қиладиган барча хўжалик операцияларини, қулиқ ишлаб чиқариш натижаларини акс эттирувчи ҳужжатлар билан расмийлаштириб бориш керак. Бунда тезкор аналлиздан фойдаланиш жуда муҳимдир. Тезкор (қулиқлик) аналлиз учун йил мобайнида оператив статистика, бухгалтерия ҳисоботи кўрсаткичларидан, шунингдек, хўжалик ҳисобидаги бўлимларининг дастлабки ҳужжатлари ва ишлаб чиқариш ҳисоботларидан, бригадалар, бўлимларда бажарилган ишлар ҳақидаги маълумотлардан фойдаланилади. Маҳсулотдан фойдаланиш ва реализация қилиш бўйича режанинг бажарилишини таҳлил қилганда ишлаб чиқариш режасининг ҳақиқийлиги аниқланади, режалар ва ҳақиқатдаги кўрсаткичлар хўжалик ҳамда ундаги бўлимларнинг мавжуд ер фондлари, ишчи кучлари, энергетика қувватлари ва молия ресурслари билан боғлиқ имкониятларини нақадар тўла акс эттириши ойдинлаштирилади.

Ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишини аналлиз қилинганда, ялпи маҳсулот режасининг бажарилишигина эмас, балки қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштириш ва давлатга сотишнинг 3—4-йилда эришилган кўрсаткичларга нисбатан ўсиш даражаси ҳам белгиланиши лозим.

Маҳсулот реализация қилиш режасининг бажарилишини аналлиз қилишда, аввало давлатга маҳсулот сотиш режасининг бажарилиши кўрсаткичларини ўрганиб чиқиб унга баҳо бериш керак.

Давлат режа топшириқларининг қай даражада бажарилганлиги ҳар бир маҳсулот тури бўйича режада кўрсатилган ҳажмга нисбатан давлатга сотилган товар маҳсулоти ҳажмининг фонзи билан белгиланади. Аммо давлат томонидан белгиланган маҳсулот етиштириш ва сотишнинг ўсишининг фонзи билан аниқламасдан, балки, миқдор жиҳатдан ҳам аниқлаш керак. Бу кўрсаткичларини фақат режа билан белгиланган топшириқларга солиштирмасдан, балки ўтган йилги маълумотлар нисбатига ҳам боғланган ҳолда аналлиз қилиш лозим.

Хўжаликда реализация режасининг бажарилиши устидан раҳбарлик қилиб бориш ҳамда маҳсулотларнинг реализацияси жараёнида аниқланган камчиликларини узил-кесил бартараф қилишда бошланғич ҳужжатлардаги маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, йилги-терми мавсумида деҳқончилик маҳсулотларининг қўл қисми давлат тайёрлаш пунктларига бригада ва бўлими бошлиқлари томонидан жўнатилади. Бироқ, бу маҳсулотларнинг топширилиши натижалари қўшича кечиниб расмийлаштирилади. Шунинг учун ҳам хўжаликлар бухгалтериясида жўнатилмаётган маҳсулотларнинг ҳужжатлари ўз вақтида ва тўғри акс эттирилишини наворат қилиб бориш ва сотишга доир ҳужжатларини иш қулиқнинг охирида совхоз-колхоз бухгалтериясига топширилишини талаб қилиш

лозим. Чунки бунда биз бухгалтерияда маҳсулотларни реализация қилишга жўнатиш вақтида ёзилган ҳужжатларда кўрсатилган маҳсулотларни қабул қилиш квитанцияларига таққослаб кўришимиз мумкин. Натижада ундаги фарқлар аниқланади ва камчиликлар бўлса, уларни бартараф қилиш чораси кўрилади.

Ялпи ва товар маҳсулотининг анализи

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг самарадорлиги кўрсаткичлари орасида ялпи ва товар маҳсулоти муҳим ўринни эгаллайди. Чунки маҳсулотларини қўлаб тайёрлаш ва давлатга топшириш ялпи ҳамда товар маҳсулотининг қўлайлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Колхоз ва совхозларда ялпи товар маҳсулотларининг тўхтовсиз ўсиши кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришнинг таъминлайди.

Кенгайтирилган товар ишлаб чиқариш суръатлари ҳамда пропорциялари ялпи маҳсулотнинг қўлайлиги ва таркибий жиҳатдан ўзгаришида намоён бўлади. Хўжаликларда такрор ишлаб чиқариш суръатлари қанча юқори ва пропорциялари қўлай бўлса, жамиятнинг озиқ-овқат ҳамда хом ашё маҳсулотларига бўлган эҳтиёжлари шунча тўла қондирилади. Ялпи ва товар маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилишини аналлиз қилишда аввало давлатга маҳсулот сотишнинг бажарилиши кўрсаткичларини ўрганиб чиқиб, унга баҳо бериш керак. Чунки қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг келгуси ва жорий режалари ялпи маҳсулот етиштиришнинг назарда тутса, давлат йўли билан маҳсулот харид қилиш режалари эса давлат эҳтиёжларини қондирини учун маҳсулот ва хом ашёнинг товар қисmini ўзлаштиришнинг назарда тутаси.

Ялпи маҳсулот деб, хўжаликда маълум муддатда ёки йил давомида деҳқончилик, чорвачилик ва бошқа тармоқларда етиштирилган маҳсулотларга айтилади. У ички-колхозчилар меҳнати билан яратилади. Ялпи маҳсулот хўжаликда етиштирилган маҳсулотнинг умумий ҳажмининг акс эттиради. Хўжаликларда етиштирилган ялпи маҳсулот натура ва қиймат формасида ҳисобга олинади. Ялпи маҳсулотнинг ҳажми режадаги топшириқларнинг бажарилишини кўрсатади, яъни етиштирилган маҳсулотнинг режага нисбати ортқ ёки камлигини билдиради.

Маълумки, маҳсулотнинг алоҳида турлари бўйича реализация қилиш режасининг бажарилиши кўрсаткичларини қўриш билан биз бутун хўжаликдаги реализация режасининг бажарилиши фонзини аниқлай олмаёмиз. Шунинг учун ҳам бутун хўжаликдаги реализация қилиш режаси бажарилишининг фонзини аниқлаш учун бутун маҳсулотни қўлга айлантириб ҳисоблаш керак бўлади. Ялпи маҳсулот қиймати ҳажмининг аниқлашда давлат харид нархлари, шунингдек, тапнарх

қўллашлари. Маҳсулот ҳажмининг режадаги ва ҳақиқий кўрсаткичларини баҳолаш 1983 йилги солиштирма баҳоларда олиб борилади.

Хўжаликларда ялпи маҳсулотнинг ҳаммаси сотилмайди. Унинг маълум қисми хўжаликда қолади. Жумладан, хўжаликда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксиз давом эттириш учун ялпи маҳсулотнинг бир қисми хўжаликнинг катта-кичиклигига қараб, совхозларда давлат кўрсатмасига асосан, колхозларда эса Уставга мувофиқ, хўжаликнинг ички эҳтиёжларини қондиришга (меҳнат кунига ҳақ тўлаш, умумий овқатланиш ва ҳоказоларга), шунингдек, ишлаб чиқариш эҳтиёжларига (уруғлик, ем-хашак, суғурта фондлари ва ҳоказоларга) сарфланади. Шунинг учун ҳам хўжаликларда етиштирилган ялпи маҳсулот товар ҳамда товар бўлмаган маҳсулотларга бўлинади.

Хўжаликдан ташқарига чиқарилган (реализация қилинган) ва умумий халқ хўжалик оборотига тушган маҳсулотлар *товар маҳсулоти* дейилади. Маҳсулотнинг товарлилик даражаси дейилганда, товар маҳсулот билан ялпи маҳсулот ўртасидаги нисбат тушунилади. Ялпи маҳсулотнинг қолган қисми, жумладан, хўжаликларнинг ички ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондиришга қолдирилган маҳсулотлар товар бўлмаган маҳсулотлар ҳисобланади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва хом ашёсини етиштириш ва давлат йўли билан харид қилишдаги асосий вазифа товар маҳсулотини оширишдир. Бу жуда муҳимдир. Чунки жамият ихтиёрига хўжаликлар етиштирган барча ялпи маҳсулот эмас, балки унинг фақат сотиладиган ёки товар қисми келиб тушади. Шунинг учун жамиятнинг озқ-овқат ва хом ашё ресурслари қишлоқ хўжалиги товар маҳсулоти кўнайган сари ортиб боради. Шу асосда аҳолининг озқ-овқат ва саноатни эса хом ашё маҳсулотлари билан таъминлаш яхшиланади.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида ялпи маҳсулот кўпаяди ҳамда унинг товар ҳамда товар бўлмаган қисмлари ўртасидаги тақсимланиш пропорциялари ҳам ўзгариб боради. Хўжаликларда товар маҳсулотни етиштириш кўпайган сари уларнинг сотишдан келадиган пул маблағлари ҳам ортиб боради. Товар маҳсулотининг ҳажми, бу ҳажмининг ўсиш суръатлари хўжалик мамлакат талабларини қондириш учун қанча маҳсулот етказиб бераётганлигини кўрсатади. Колхоз ва совхозларнинг айрим бўлимларидаги товарлик даражасига келганда, бу парса уларнинг етиштириш структурасига боғлиқ бўлади. Бир бригада маҳсулотнинг катта-роқ қисмини ички хўжалик эҳтиёжлари учун, кичикчиси маҳсулотни реализация қилиш учун етиштириши мумкин. Қишлоқ хўжалигида шундай тармоқлар борки, уларда маҳсулотнинг ҳаммаси товар ҳисобланади. Буларга техника экан-ларнинг деярли барча турлари (пахта, зигир, каноп, қанд

лавлагин, эфир мойи, тамаки, чой ва ҳоказолар), шунингдек, хом ашё (жуи, мўйна-тери, пияла, қоракўл-тери хом ашёсиз кабилар) кирди. Чунки бу маҳсулотлар хўжалик ичда жуда кам миқдорда истеъмол қилинади. Товар маҳсулоти таркиби ҳар қайси турдаги реализация қилинган маҳсулотлар тушумининг умумий маҳсулот қийматини барча реализация қилинган суммасига бўлиб, 100 га кўпайтириш йўли билан топилади. Товарлик даражаси маҳсулотнинг айрим турлари бўйича (дон, сабзавот, узум, бог ва ҳоказо), тармоқлар ва хўжалик бўйича аниқланади. Хўжаликнинг ёки тармоқнинг ялпи маҳсулотга нисбатан фоз ҳисобида аниқланади.

Маҳсулотнинг товарлилик даражаси пул ва қиймат ҳисобда аниқланади. Айрим тур маҳсулотларнинг товарлилик даражасини аниқлашда қўйишга қиймат кўрсаткичларидан фойдаланилади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$T_d = \frac{T_m}{Y_m} \cdot 100$$

Бу ерда: T_d — хўжалик ёки тармоқларнинг товарлилик даражаси, %;

T_m — товар маҳсулоти (патура ёки пул пфодасида);

Y_m — ялпи маҳсулот (патура ёки пул пфодасида).

Айрим маҳсулотлар бўйича товарлилик даражасини аниқлашга мисол келтирамиз. Масалан, биз анализ қилаётган хўжалик ҳисобот йилида 3667 ц картошка етиштириб, шундан 1991 центнерини реализация қилган. Бу ҳолда картошка маҳсулотининг товарлилик даражаси 54,3% ни ташкил қилади.

$$T_d = \frac{T_m \cdot 100}{Y_m} = \frac{1991 \times 100}{3667} = 54,3\%$$

Картошка маҳсулотининг товарлилик даражасининг паст бўлишига сабаб етиштирилган ялпи картошкадан деярли 40 фозини уруғликка ва қолгани колхоз аъзоларга меҳнатига берилганлигидир. Шунинг алоҳида уқтириш керакки, маҳсулотларнинг товарлилик даражаси турли тармоқларда турлича бўлади (74-жадвал).

Сабзавотнинг товарлилик даражасининг картошкага нисбатан анча юқори бўлишининг асосий сабаби, сабзавот маҳсулотларидан уруғликка ва мол озлигига ажратилмаслигидир.

Агар турли хил маҳсулот берадиган деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларини биргаликда қўйилгандаги товарлилик даражасини аниқлаш лозим бўлиб қолса, у ҳолда бу тармоқларнинг ялпи ва товар маҳсулотларининг пулга айланттриб ҳисоблаш лозим. Бунда турли хил маҳсулотларни 1983 йилги солиштирма нархлардаги қиймати билан ҳисоблаш керак.

74-жадвал. Асосий тур маҳсулотларининг товарлилик даражаси

Маҳсулот турлари	Ялли маҳсулот, ц		Товар маҳсулот, ц		Товарлилик дара- жаси %	
	режа	ҳақи- қий	режа	ҳақи- қий	режа	ҳақи- қий
Дон	2822	3259	2125	2497	75,3	76,6
Сабзаот	1667	2698	1601	1968	96,0	7289
Мева	671	701	655	670	97,6	95,6
Узум	685	722	668	686	97,5	95,0
Картошка	1069	1112	683	722	64,1	64,9
Сут	8300	8554	7022	7680	84,6	82,8
Гўшт	2440	2330	2280	2220	93,4	95,3
Тухум (минг дона)	138,4	120,4	88,8	79,9	64,2	66,4

Масалан, апализ қилинаётган хўжаликнинг деҳқончилик ва чорвачилик тармоғида етиштирилган ялли маҳсулотнинг қим-
мат 2391 минг сўмин ташкил қилган. Бу ҳолда деҳқончилик
ва чорвачилик маҳсулотининг товарлилик даражаси 87,6%
ни ташкил қилади.

$$T_a = \frac{2094,5 \times 100}{2391} = 87,6\%.$$

Товарлилик даражасини ошириш колхоз ва совхоз иқтисодий-
тин кўтаришда жуда муҳим ўрни тутати. Маҳсулотнинг то-
варлилик ҳажми ва товарлилик даражаси қанчалик юқори
бўлса, шарио бр хил бўлишга қарамасдан шунчалик кўп
даромад олинади. Бу колхоз ва совхозларга янада кўп-
лар париклар, меллоратив пншоотлар қуриш, боғ ва узумзорлар
барпо қилиш, техника, минерал ўғит ва бошқа шунга ўхшаш
ишлаб чиқариш янада келгайириш учун зарур бўлган во-
сндалар сотиб олиш имконини беради. Маҳсулотнинг товарли-
лик даражасига кўп омиллар жумладан, ишлаб чиқаришнинг
ҳажми, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш юзасидан
берилган давлат режасининг катта-кичиклиги, аҳолининг маҳ-
сулотларга бўлган талаби, хўжаликларнинг ички эҳтиёжи ка-
билар таъсир этади.

Товар маҳсулотнинг кўпайтиришининг энг асосий ва чексиз
омили ялли маҳсулот етиштиришнинг ҳамда унинг сифатини тўх-
товсиз оширишдан иборатдир. Товар маҳсулотининг кўп ёки
оз бўлиши хўжаликларда муайян вақт пнгда етиштирилган
ялли маҳсулот миқдорига боғлиқ. Шунингдек, ялли маҳсулот
пнгда товар маҳсулот миқдорининг қанча қисмининг сотиш
учун ажратилишга ҳам боғлиқдир.

Товар маҳсулотларини кўпайтиришнинг муҳим шартлари-
дан бири бу маҳсулотларини тўғри ҳисобга олишдир. Маҳсу-
лотларини реализация қилиш, четга бажарилган иш ва кўр-

сатилган хизматларини ҳисобга олиш жараёнида қилинган
хўжалик операцияларни тўғри расмийлаштирилиб борила,
ҳисобот йиллининг охирида етиштирилган маҳсулотларининг
алоҳида турлари бўйича сотишдан олинган фойда ва зарарлар
аниқланади. Демак, бунда келгусида хўжаликни иқтисодий
жиҳатдан ривожлантириш бўйича чора ва тадбирлар режаси
тузилади.

Тармоқлар ва маҳсулот турларининг рентабеллиги

Рентабеллик корхона хўжалик молия фаолиятининг асосий
иқтисодий кўрсаткичларидан биридир. Рентабеллик ишлаб
чиқаришдаги барча ўзгаришларни (техника билан қанчалик
қуролланганлигини, тармоқларини иқтисослаштирилганлиги,
деҳқончилик экиллариининг ҳосилдорлиги, моллар маҳсулдор-
лиги, уларнинг таиларини, асосий ва муомала фондларидан
фойдаланиш ва бошқа сифат кўрсаткичларини) акс эттирад.

Хўжалик ва унинг тармоқлари рентабеллигини апализ қи-
лиш, ишлаб чиқаришнинг молиявий натижаларини яхшилаш-
да муҳим аҳамиятга эга. Чулқи рентабеллик колхоз ва сов-
хоз молиявий фаолиятининг асосий иқтисодий кўрсаткичларин-
дан биридир. Бу кўрсаткич колхоз ва совхоз иқтисодини апа-
лиз қилиш, харид пархларини таомиллантириш, даромад
солиғини, фондлар учун тўлападиған ҳақ миқдорини аниқлаш
ва бошқа эҳтиёжларини ҳисоблаб чиқилиш учун зарур.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг рентабеллиги даражаси
уларининг иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам эканлигини кўрса-
тади. Хўжалик рентабелли бўлса, маҳсулот сотишдан келган
пул ҳисобига бутун харажатларини қоплайди ҳамда фойда
олади. Бинобарин, ҳар бир ишлаб чиқаришда рентабеллик
аниқ ҳисобланиши ва ҳар томонлама апализ қилиниши зарур.
Хўжаликнинг рентабеллигини аниқлаш ялли ва соф даромад
каби даражалар билан боғланган. Ялли даромад — бу олин-
ган ялли маҳсулот қийматидан ишлаб чиқариш харажатлари
(пн ҳақи бунга кнрмайди) чиқариладан сўнг қолган қис-
мидир. Хўжаликлар апа шу маблағ ҳисобига қайта тиклаш
фондини ташкил қиладилар.

Ялли даромаднинг ўсиши — колхоз ва совхозлар иқтисо-
дини мустаҳкамлашнинг энг муҳим омилларидан биридир. Ял-
ли даромад билан бир қаторда соф даромадни ҳам апализ
қилиш керак. Соф даромаднинг хўжаликлар учун аҳамияти
шундан иборатки, у хўжалик фаолият натижаларини ўзда
акс эттириш билан бирга, жамоат хўжалигини ривожланти-
ришнинг муҳим омил ҳамдир. Жумладан, колхозлар соф
даромад ҳисобига жамғариш фонди ва иқтисодий пететмол
фондини вужудга келтирадлар, даромадлар солиғини сугурта
тўловларини тўлайдилар, зарарларини қоплайдилар, мукофот-
лар берадилар ва ҳоказо.

Соф даромад (фойда)ни ҳисоблаш колхоз ишлаб чиқарилишининг умумий ва тармоқлар бўйича рентабеллигини, парх ҳосил қилиш, даромад солиғини табақалаштириш, ихтисослаштириш, капитал маблағлар самарадорлигини, хўжалик ҳисоби, кенгайтирилган тақдор ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаш каби ва бошқа кўпгина муҳим масалаларни ҳал қилиш учун ҳам гоёт зарурдир. Шунингдек, тармоқлар ва айрим маҳсулотлар бўйича соф даромадни аниқлаш хўжаликларда тежаш режимида амалга оширишга ёрдам беради ҳамда жамғармаларни кўпайтириш ва кенгайтирилган тақдор ишлаб чиқариш суръатларини тезлаштириш имконини беради.

Шунинг учун ҳам ҳар бир хўжалик даромадни маҳсулотни етиштиришга қилинган харажатдан оширишни таъминлаш, ишчи-колхозчиларнинг моддий фаровонлигини ошириш манбаи бўлган соф даромадни вужудга келтирадиган шароитларни яратиш шарт. Фойда кўрсаткичи хўжалик томонидан унинг маблағлардан фойдаланишни тўла ва ҳар томонлама ақс эттиради. Қишлоқ хўжалик корхоналари ўзлари етиштирадиган маҳсулотларини ўзлари сотиб фойда оладилар. Бирок, ана шу маҳсулотларнинг реализацияси хўжалик учун фойда манбаидир.

Хўжалик ва унинг тармоқлари оладиган фойданинг ошishi маҳсулот сифатининг яхшиланishiга, таннархнинг пасайishiга, ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайishiга боғлиқдир. Хўжаликдаги, унинг соҳаларидаги деҳқончилик ва чорвачиликнинг айрим маҳсулотлари рентабеллигини тўғри аниқлаш учун фойда ва соф даромад бир хил тушунча эмаслигини билан керак бўлади. Соф даромад яъни маҳсулот қиймати ва таннарх орасидаги фарқдан, фойда эса реализация қилинган маҳсулот қиймати ва таннарх орасидаги фарқдан иборатдир. Маҳсулот 100% товар (пахта, канон, тамак, пилла ва бошқалар) бўлганда соф даромад миқдори билан фойда миқдори мос келади.

Тўла реализация қилинмайдиган бошқа маҳсулотлар бўйича эса (ғалла, озиқ-овқат маҳсулотлари, ем-хашак) соф даромад миқдори фойда суммасидан ортиқ бўлади. Шу муносабат билан агар рентабеллик соф даромадга қараб ҳисобланса, уни бутун яъни маҳсулот қийматига киритиб, агар фойдага қараб ҳисобланмаса, уни фақат реализация қилинган маҳсулотга бўлиш ва ҳосил бўлган натижани 100 га кўпайтириш керак.

Совхоз ва колхозларнинг молжавий патпжалари самарадорлигини янада яхшилаш учун хўжалик, айлиқса, айрим маҳсулот турларини реализация қилишнинг рентабеллигини тўғри аниқлаш лозим. Айрим маҳсулот турларини реализация қилишнинг рентабеллик кўрсаткичлари ҳар қайси маҳсулот турини етиштириш харажатларининг самарадорлигини кўрсатади, давлатнинг қишлоқ хўжалик корхоналаридан сотиб

олинадиган маҳсулотларга тўғри парх қўйиш ва ишлаб чиқарилишнинг келгусида ривожланиши учун аниқ чоралар белгилани имконини беради.

Хўжалик ва тармоқларнинг рентабеллик даражасини аниқлашнинг бир печа усуллари мавжуд. Биринчи усул, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини реализация қилишдан олинган соф даромадни (фойдани), унинг таннархига бўлиш билан аниқланади. Агар маҳсулот сотишдан тушган қул уни етиштириш харажатларидан кўпроқ бўлса, бу хўжалик рентабелли бўлади ва фойда олади. Агар таннарх хўжалик маҳсулотни сотадиган баҳодан юқорироқ бўлса, бу хўжалик ўз харажатларининг ўрнини тўлдиролмайди ва зарар келтирадиган, порентабел хўжаликка айланади. Рентабеллигини аниқлашнинг биринчи усулида қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$P = \frac{(T - MT) \times 100}{MT} = \frac{CD \times 100}{MT}$$

Бу ерда: P — рентабеллик даражаси ёки нормаси, %;
 T — товар маҳсулотининг қиймати, сўм;
 MT — маҳсулот таннархи, сўм;
 CD — соф даромад, сўм.

Бу формула ёрдамида хўжалик ёки тармоқларнинг рентабеллик даражаси аниқланади.

Мисол. Хўжалик бўйича жами реализация қилинган маҳсулотнинг тўла таннархи 3065,6 минг сўм бўлиб, шу жумладан: деҳқончиликда 2195,7 минг сўм; чорвачиликда 407,5 минг сўм, ёрдамчи тармоқларда эса 462,4 минг сўмни ташкил этган. Хўжалик бўйича реализация қилинган маҳсулотдан жами тушган даромад 3828,4 минг сўм, шу жумладан: деҳқончиликдан 2902,1 минг сўм, чорвачиликдан 438,6 минг сўм, ёрдамчи тармоқлардан 487,7 минг сўм. Бу ҳолда хўжаликнинг ва улдаги тармоқларнинг рентабеллиги қуйидагича бўлади:

$$P = \frac{3828,4 - 3065,6 \times 100}{3065,6} = \frac{762,8 \times 100}{3065,6} = \frac{76280}{3065,6} = 24,9\%$$

$$P = \frac{2902,1 - 2195,7 \times 100}{2195,7} = \frac{706,4 \times 100}{2195,7} = \frac{70640}{2195,7} = 32,2\%$$

$$P = \frac{438,6 - 407,5 \times 100}{407,5} = \frac{31,1 \times 100}{407,5} = \frac{3110}{407,5} = 7,6\%$$

$$P = \frac{487,7 - 462,4 \times 100}{462,4} = \frac{25,3 \times 100}{462,4} = \frac{2530}{462,4} = 5,5\%$$

Рентабеллигини реализация қилинган маҳсулотнинг ҳар центридан олинган фойдани маҳсулот таннархига тақсимлаш йўли билан фойдаларда ҳам аниқлаш мумкин. Агар 1 ц дондан

олиппаг фойдани (3,6 сўми) унинг таънарихи (20,9 сўм) га тақсимласак, рентабеллик кўрсаткичинин 17,2% га тенг эканлигини кўралиб:

$$P = \frac{3,6 \times 100}{20,9} = \frac{360}{20,9} = 17,2 \%$$

Бунинг маъноси шуки, дош реализация қилишдан олигга фойда уни етиштириши харажатларидан 17,2% га ошади ва ҳар 100 сўм харажат ҳисобига хўжалик 17 сўм 20 тииндан фойда олган. Худди шу тарзда бошқа маҳсулотларнинг рентабеллик даражасини ҳам аниқлаш керак. Бунда хўжаликдаги ходимларнинг асосий диққатини хўжаликнинг ички имкониятларидан фойдаланиб рентабелликни оширишга жалб қилиш керак. Рентабелликни ҳар бир маҳсулот тури ва ҳар бир тармоқ бўйича ҳисоблаб чиқишдан мақсад айрим тармоқлардан олинадиган даромадлар ўртасидаги тафовутларни аниқлашгина эмас, балки ишлаб чиқаришнинг ихтисослаштиришини ялада такомиллаштирувчи тадбирларни белгилашдан ҳам иборатдир.

Рентабелликни аниқлашда, айниқса, маҳсулотларнинг таънарихини аниқ белгилаш ва уларни бухгалтерия маълумотларидан тўғри олиш лозим. Совхоз ва колхозларнинг йиллик ҳисоботларидан қиллоқ хўжалик маҳсулотларининг фақат ишлаб чиқариши таънарихига кўрсатилган. Шунинг учун ҳам бир центнер маҳсулотнинг тўла таънарихи у ёки бу турдаги маҳсулотга қилинган ва сотини билан боғлиқ бўлган харажатларнинг умумий қиймат оғирлигига бўлиш йўли билан топилади.

Хўжаликни оқилопа бошқариши барча тармоқларни юқори даражада фойда келтирадиган ва сердаромад қилиш принцинга асосланади. Бундан ташқари амалдаги харажатлар хўжаликларга деярли ҳамма маҳсулотлар бўйича зарур рентабелликка эга бўлиш имконини беради. Чунки давлат томонидан қиллоқ хўжалик маҳсулотларига баҳо белгилашда, асосан ҳар бир тармоқнинг мақбул рентабеллик даражаси, яъни ишлаб чиқаришга сарфланган барча харажатларни қоплаб, келгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришнинг амалга оширилиши учун оғирлиқдорда фойдага эришилши ҳисобга олилади. Бинобарин, хўжалик ишлаб чиқаришида тармоқларни бирга қўшиб олиб бориш асосида уларни рентабелли қилиш объектив заруриятдир.

Рентабеллик даражасини аниқлашнинг биринчи усулида фойданинг абсолют суммаси катта аҳамиятга эга бўлишига қарамай, ҳали у хўжалик ишининг самарадорлигини тўла характерлаб бермайди. Масалан, агар бир хўжалик олган йиллик соф фойда 463,5 минг сўмин, иккинчисида эса 626,4 минг сўмини ташкил этса, бу ҳолда иккинчи хўжалик яхши ишлади

деган хулосани бермайди. Шунингдек, бу унинг даромадлилиги ошганини ҳам билдирмайди.

Хўжаликнинг даромадлилигини билиш учун яна хўжаликка бириктириб қўйилган ишлаб чиқариш фондларининг қийматини ҳам билиш керак. Бинобарин, фондлар соф даромад (фойда)га солиштириб кўрилгандан кейингина хўжаликнинг рентабеллиги тўғрисида реал тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Шунинг учун рентабеллик даражаси иккинчи усул билан ҳам аниқланади. Рентабелликни аниқлашнинг иккинчи усулида олиппаг соф даромад ишлаб чиқариш фондларининг йиллик қийматига (асосий ва муомала фондларига) тақсимланади.

Фондлар бўйича рентабеллик нормасини аниқлаш ишлаб чиқариш маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлигини характерловчи энг муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Рентабелликни фондлар бўйича аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$P = \frac{(T - MT) \cdot 100}{AF + OF} = \frac{SD \cdot 100}{AF + OF}$$

Бу ерда: P — рентабеллик даражаси ёки нормаси, %;

AF — асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати, сўм;

OF — моддий муомала фондларини ўртача йиллик қиймати, сўм.

Рентабеллик даражасини фондлар бўйича аниқлаш пақадар муҳим эканлигига мисол келтирамиз. Масалан, аялпз килинаётган иккита хўжаликнинг бирикчисида йиллик соф фойда 463,5 минг сўм, иккинчисида эса 626,4 минг сўм бўлган. Лекин бирикчи хўжаликда ишлаб чиқариш фондларининг қиймати 2228 минг сўм, иккинчисида эса 4666 минг сўм бўлган. У ҳолда бирикчи хўжаликнинг фондлар бўйича рентабеллик

даражаси 20,8% га ($\frac{463,5 \times 100}{2228} = \frac{46350}{2228} = 20,8\%$), ик-

кинчисида эса 13,4% га ($\frac{626,4 \times 100}{4666} = \frac{6210}{4666} = 13,4\%$)

тенг бўлади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш фондларининг ҳар 100 сўмига бирикчи хўжаликда 20 сўм 80 тиин тўғри келган. Иккинчи хўжаликда эса бу кўрсаткич 13 сўм 40 тиин бўлган. Агар иккинчи хўжаликда ҳам иш бирикчи хўжаликдагидек олиб бориладиганда эли, фойда миқдори 626,4 минг сўм эмас, балки 672 минг 400 сўм бўлар эли (20,8 сўм — 13,4 сўм $\times$ 626,4 минг сўм:100). Бу мисолдан кўриниб турибдики, бирикчи хўжалик яхши ишлаган. Иккинчи хўжалик ишлаб чиқариш фондларидан старли фойдаланмаганлиги натижасида, унинг рентабеллик даражаси пасайиб кетган. Демак, хўжаликлар-

пнинг рентабеллик даражаси ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш даражасига ҳам боғлиқ экан. Хўжаликда фондларнинг самарадорлиги қанча юқори бўлса, унда ишлаб чиқаришга қанча кам асосий ва оборот маблағлар сарфланган бўлса, мавжуд ишлаб чиқариш фондларининг ҳар бир сўми ҳисобига олинпадиган фойда ва хўжаликнинг рентабеллиги шунчалик юқори бўлади.

Хўжалик ва унинг тармоқларида иқтисодий самарадорликка эришиш учун уларнинг рентабеллигини япада ошириш тадбирий чораларини кўриш лозим. Рентабеллик даражасига асосан қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади: маҳсулот таппарх; маҳсулот сифати; маҳсулотнинг харид парх; маҳсулотнинг миқдори.

Винобарин, аналлиз жараёнида хўжалик ва унинг тармоқлари рентабеллигини ошириш йўллариини белгилашда ана шу омилларни аниқлаш зарур.

Маҳсулот таппархини пасайтириш — ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини оширишда асосий омилдир. Маҳсулот таппарх қанчалик паст бўлса, хўжалик ёки тармоқларнинг рентабеллик даражаси шунчалик юқори бўлади. Бунинг учун деҳқончиликда ҳосилдорлигини, чорвачиликда маҳсулдорлигини ошириш, механизациядан унумли фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини кўтариш, шунингдек, хўжаликни тежаб-тергаб юритиш ҳисобига ички имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш лозим. Рентабеллик даражаси фақат таппархга эмас, балки маҳсулотнинг сифатига ҳам боғлиқдир. У ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасига қатта таъсир этиб, кўплаб соф даромад (фойда) келтиради. Шунинг учун ҳам маҳсулот сифатини яхшилаш — хўжалик ва тармоқлар рентабеллигини оширишда муҳим роль ўйнайди. Чунки хўжаликларда маҳсулотларнинг харид пархлари уларнинг сифатига боғлиқдир.

Рентабеллик даражасини кўтаришда маҳсулотнинг сифати ва таппарх қанчалик таъсир этишини биз пахта сорти ва таппарх миқолида кўришимиз мумкин (75-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўришиб турibdик, ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан пахтачиликнинг рентабеллик даражаси 7,1% га кўтарилган. Булга асосий сабаб, биринчи, иккинчи ва учинчи сорт пахталарнинг салмогини орттириш, мукофот суммасининг кўпайиши бўлган. Ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан биринчи сорт пахта салмоғи 5,4% га, иккинчи сорт — 1,8% га, учинчи сорт салмоғи эса 2,8% га кўпайган. Натияжада, биринчи сортдан келган даромад 16,5% га, иккинчи сортдан 86,7% га ва учинчи сортдан — 18,8% га ошган. Аксинча, тўртинчи сорт салмоғи 10% га камайиб, ундан келган даромад 54,4% га пасайган. Пахтаи етиштиришдан келган мукофот суммаси эса 185 минг 500 сўмга ёки 87,6% га ошган. Ўз навбатида буларнинг ҳаммаси пахтанинг ўртача сотиш баҳосини 5 сўм 52 тийинга ёки 10,1% га оши-

75-жадвал. Пахта сорти, таппарх ва мукофотнинг рентабеллиги таъсирининг анализи

Кўрсаткичлар	Ўтган йили			Ҳисобот йили			Ўзгариш, ўтган йилга нисбатан:		
	сортлар салмоғи, %	олинган даромад, минг сўм	% ҳисобидан	сортлар салмоғи, %	олинган даромад, минг сўм	% ҳисобидан	сортлар салмоғи, %	даромад минг сўм	%
I сорт	55,0	1596,5	55,5	60,4	1860,2	55,1	+5,4	+263,7	+16,5
II сорт	2,5	71,6	2,5	4,3	133,7	4,0	+1,8	+62,1	+86,7
III сорт	26,0	722,1	26,1	27,8	857,5	25,4	+2,8	+135,4	+18,8
IV сорт	17,5	274,0	9,5	7,5	125,0	3,7	-10,0	-149,0	-54,4
Мукофот	—	211,8	7,9	—	397,3	11,8	+3,9	+185,5	+87,6
Жами	100	2876,0	100	100	3373,7	100	—	+497,7	+17,3
1 ц нинг сотиш баҳоси, сўм	×	54,61	×	×	60,13	×	×	+5,52	+10,1
1 ц нинг таппархи, сўм	×	44,95	×	×	46,77	×	×	+1,82	+4,0
1 ц нинг олинган соф даромад (фойда), сўм	×	9,66	×	×	13,36	×	×	+3,70	+38,3
Рентабеллик, %	×	21,5	×	×	28,6	×	×	—	+7,1

рўб, ҳар центнер пахтаи сотишдан 3 сўм 70 тийишдан ёки 38,3 % га кўп соф фойда келтирган.

Бироқ, пахта таппархисини 1 сўм 82 тийишга ёки 4% га қимматлашгадиги туфайли, пахтачиликнинг рентабеллик даражаси унчалик ўсмаган.

Маҳсулот сифатини яхшилашга ишлаб чиқаришнинг тўғри ташкил этиш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўз вақтида йиғиштириб олиш ҳамда етказиб бериш орқали эришилади. Шунингдек, маҳсулотни давлатга энг қулай муддатларда сотишни таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу хўжаликнинг даромади кўпайишига нисбатан беради.

Колхоз ва совхозларда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва рағбатлантириш мақсадида эрта етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлаш идоралари томонидан юқори давлат харид баҳолари бўйича сотиб олинади. Маҳсулот сифатининг молиявий натижаларга таъсирини тўғри белгилаш учун маҳсулот сифати фақат бир йиллик кўрсаткичнинг даромадга таъсирини белгиламасдан, балки бир неча йиллик кўрсаткичнинг анализ қилиш керак. Шундай қилинганда, хўжаликнинг маҳсулот сифати ёмонлашиши ёки яхшилашиши натижасида йиллар давомида қанча қўшимча даромад олгани ёки даромад йўқотганини билиш мумкин. Давлатга сортлари бўйича сотилган пахта ва семизлигига кўра сотилган молларнинг салмоғини қатор йиллар давомида ўсишини анализ қилиб чиқишда хўжаликнинг ишига тўғри баҳо бериш лозим ва маҳсулотнинг сифатини ошириш ҳисобига тушган пулнинг умумий суммаси қанчага кўпайишини ҳисоблаб чиқиш керак. Анализ қилиш давомида реализация қилинган маҳсулотларнинг харид нархисини ҳам кўриб чиқиш зарур.

Маҳсулотнинг харид нархи қанча юқори бўлса, рентабеллик даражаси ҳам шунча юқори бўлади. Чунки давлат маҳсулотларнинг харид нархларини унинг сифатига қараб белгилаб: маҳсулотнинг сорти пасайиши билан, уларнинг нархи ҳам кескин камайди.

Шундай қилиб, пахта сифатининг пасайиши даромадининг ярмисини ва ундан ҳам кўпроқ қисми йўқотилишига сабаб бўлиши мумкин. Демак, маҳсулот сифатини яхшилаш хўжаликлар иқтисодий мустақамловчи, колхоз ва совхоз ишчиларининг моддий манфаатдорлигига сезиларли даражада таъсир кўрсатувчи воситалардан биридир.

Рентабелликни оширишда ялпи маҳсулотнинг миқдори ҳам катта роль ўйнайди. Масала, фойданинг умумий суммаси маҳсулотни реализация қилиш режасининг бажарилишига қараб кўпайиб-оқайиб туради. Маҳсулот қанча кўп реализация қилинса, фойданинг абсолют суммаси ҳам шунча кўп бўлади ва аксинча, маҳсулот кам реализация қилинса, фойданинг абсолют суммаси ҳам шунча кам бўлади. Фараз қилайлик, режада 2500 минг сўмлик маҳсулот реализация қилиш мўлжалланган

бўлса, ҳақиқатда 2625 минг сўмлик реализация қилинган. Яъни маҳсулот реализация қилиш режасини 105% қилиб бажарилган ёки 150 минг сўм (2650—2500) ортқ даромад олинган.

Бу мисолда ортқча олинган даромадга режадан зиёд реализация қилинган маҳсулотнинг миқдори ҳисобига эришилгани ёки режада белгиланган маҳсулот миқдорини бажармасдан, уларнинг сифатини яхшилаш ҳисобига эришилгани, билан бўлмайди. Шунинг учун рентабелликни оширишда реализация қилинган маҳсулотнинг миқдори билан бир қаторда унинг сифатини ҳам эътиборга олиш керак. Агар шундай қилинмаса, харажатлар ва маҳсулот миқдори бир хил бўлган тақдирда ҳам фойданинг абсолют суммаси ошмайди, агар унинг акси бўлса, у ҳолда фойда камайиши мумкин. Масалан, хўжалик бир хил харажат қилса-ю, лекин у сифати паст маҳсулот етиштирса, шунчалик кам фойда олади, аксинча, шу харажат билан оз миқдорда маҳсулот етиштириб, уни юқори сортларга реализация қилса, у шунчалик кўп фойдага эришади.

Хўжалик ва унинг тармоқларининг рентабеллик даражасини оширишга оид чораларни кўриш учун реализация натижасини чуқур анализ қилиш зарур. Матълумки, ҳар бир ишлаб чиқариш бригадасида етиштирилган маҳсулотнинг сифати, таппархи қанча яхши ва арзон бўлса, реализация натижаси шунчалик яхшиланади, хўжалик ва унинг тармоқларининг рентабеллик даражаси ошади. Шунинг учун реализация натижасини аниқлаш вақтида етиштирилган маҳсулотнинг ҳақиқий таппархи режадаги таппархига нисбатан қайси сабабларга кўра ортқ бўлганлиги, маҳсулот етиштириш режасининг бажарилмаганлиги ва маҳсулот сорти пасайиб кетганлигини аниқлаб, келгуси йилда бу камчиликларни тузатиш чораларини кўрилиши лозим. Анализлар шуни кўрсатадики, соф фойданинг кўпайишига асосан уч хил: маҳсулотнинг миқдори; маҳсулотнинг ўртача сотиш баҳоси; маҳсулотнинг таппархи каби омиллар таъсир кўрсатар экан.

14-боб. ХЎЖАЛИКНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ АНАЛИЗ ҚИЛИШ

Анализнинг роли ва аҳамияти

Хўжаликнинг молиявий ҳолати унинг пул маблағларини кўрсатади. Маҳсулот етиштириб, уни давлат йўли билан ва бошқа ташкилотларга сотиш натижасида хўжаликда пул маблағлари ҳосил бўлади. Бинобарин, қишлоқ хўжалик корхоналарининг молия хўжалигига пул ресурсларининг тушиши, улардан фойдаланишга боғлиқ. Колхоз ва совхозларда молчи-ишларнинг тўғри йўлга қўйилиши молия ресурсларини са-

фарбар этиш ва улардан оқилона фойдаланиш имкониятини беради. Шунинг учун ҳам совхоз ва колхозлар иқтисодийнинг юксалтиришида молия фаолиятининг қай даражада ташкил этилгани катта роль ўйнайди.

Молия фаолияти паминали йўлга қўйилган хўжаликлардаги жамоат маблағларининг ҳар бир тийиши тежаб-тергаб сарфланади. Молиявий ишлар тўғри ташкил этилиб, тўғри режалаштирилса, режанинг бажарилиши ва даромадларнинг тақсимланиши устида назорат қилиш мумкин бўлади, хўжаликдаги мавжуд имкониятлар ва пчки ресурсларни аниқлаш ҳамда уларни ишга солиш учун шароит вужудга келади. Шунинг учун ҳам хўжаликнинг молиявий ишлари шундай ташкил қилиниши лозимки, токи барча маблағлардан кенадиган ҳамма пуллар хўжалик фондига тушиб туриши таъминланиши, улар ишлаб чиқариш жараёнларини керакли воситалар билан ўз вақтида таъминлаш учун, хўжаликнинг давлат олдидagi молиявий мажбуриятларини адо этиш, хўжаликнинг ўзида пул жамғармалари яратилиш учун тўғри тақсимланиши ва сарфланиши.

Хўжалик молия ресурслари билан нормал равишда таъминлашиб турилганда эканларининг ҳосилдорлиги ва чорва молларининг маҳсулдорлигини режадан ошириш, маҳсулот етиштириш ва реализация қилишни кўпайтиришни таъминлайдиган тадбирларни ўтказиш ва ишлаб чиқариш учун зарур воситаларни ўз вақтида сотиб олиш имкониятига эга бўлади. Маҳсулот етиштириш ва реализация қилиш режаларини муваффақиятли бажариш, меҳнат унумдорлигини кўтариш ҳамда маҳсулот таннархисини пасайтириш — хўжалик молия ҳолатининг барқарорлигини таъминлайди.

Хўжаликнинг молиявий ҳолати иқтисодий анализ қилинмай, кўрсаткичлар ошириб юборилса ёки пасайтирилса, оқибатда хўжалик ишларининг натижаларига объектив баҳо бариб бўлмайди. Бинобарин, хўжаликнинг молиявий ҳолатини анализ қилиш, унинг молиявий фаолиятини яхшилашга, иқтисодий тежаниш амалга оширишга, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашга, молиявий иртизоининг бузилишини аниқлаш ва уш баргараф қилишга, хўжаликнинг пчки имкониятларини очиб ва ундan фойдаланишга имкон беради. Хўжаликнинг молиявий фаолиятига доир қилинган иқтисодий анализдан хўжаликни ривожлантириш режаларининг қандай бажарилаётганлигига баҳо бериш, қишлоқ хўжалик корхоналарига оператив раҳбарлик қилиш, ишлаб чиқаришни янада ўстириш ва такомиллаштириш имкониятларини топиш ҳамда уларни ишга солиш учун кенг фойдаланилади.

Колхоз ва совхозларнинг молиявий ҳолатини назорат қилиб боришда бухгалтерия ҳисобот балансини анализ қилиш катта аҳамиятга эга. Баланс асосан бухгалтерия маълумотларини асосида, яъни пул маблағлар, ҳисоб-китобдаги маблағлар

ҳамда барча восита ва маблағларнинг инвентаризация маълумотларига асосланган ҳолда тузилади. Хўжаликнинг молиявий ҳолатини анализ қилиш учун колхоз ва совхоз раҳбар ходимлари бухгалтерия балансини таҳлил қилишлари, яъни хўжалик маблағларининг ҳолатини асос этирувчи баланс моддаларини, хўжалик маблағларининг таркибини, жойлаштирилиши, ҳосил бўлиш манбаларининг, Давлат банкасидан олинган кредит пулларининг ишлатилишини, дебитор ва кредитор қаралар таркибининг ўзгарилишини, муомала маблағларидan фойдаланиш даражаларини ва хўжаликнинг пул қараларини қоплаш имкониятларини аниқлашлари лозим.

Хўжалик маблағларини ташкил этиш манбалари ва уларни мақсадга мувофиқ ишлатилиши

Колхоз ва совхозлар ичтиёрида бўлган барча ишлаб чиқариш воситалари ва уларни ташкил этиш манбалари бухгалтерия баланси бўлимларида гуруппаларга ажратилган ҳолда мавжуд бўлади.

Колхоз ва совхоз балансининг актив ва пасив кўрсаткичлари беш бўлимдан иборат бўлиб, хўжалик воситаларининг жойлаштирилиши ва ишлатилишини ҳамда уларнинг ташкил топиш манбаларини кўрсатади (76-жадвал). Баланс моддалари СССР Молия мишстрлиги томонидan белгиланган тартибда қуйидаги бўлимларда асос этирилади.

Баланс кўрсаткичларининг бундай гуруппаларга ажратилиши хўжаликнинг ишлаб чиқариш фаолиятини анализ қилишнинг энгиллаштиради. Ҳар қайси бўлим бўйича актив ва пасив кўрсаткич якунларини таққослаб кўриш хўжаликнинг молиявий аҳволи ҳақида аниқ хулосалар чиқариш имконини беради.

Баланс активининг «I» бўлимида хўжаликда мавжуд асосий воситалар ва муомаладан таниқари активлар асос этирилади. Булардан таниқари бўлимас фонд учун ажратилган тўловлар ҳамда Давлат Банкига капитал сарфлар учун ажратмалар қайд қилинади. Шунингдек, фойда ҳисобидан маҳсул мукофот фондларини ташкил этиш учун ажратмалар ва бошқа маблағлар кўрсатилади. Колхоз ва совхозлар хўжалик йилини зарар билан якунласа, бу ҳам баланс активининг «I» бўлимида кўрсатилади.

Бизнинг мисолимизда бу кўрсаткич йил охирида йил бошига исбатан (12855,2—11468,4) 1386,8 минг сўмга ошган. Баланс пасивининг «I» бўлимида хўжаликда мавжуд бўлган воситаларни ташкил этиш манбалари ҳамда уларга тенглаштирилган маблағлар кўрсатилади. Булардан таниқари шу бўлимида асосий воситаларнинг эскирилиши ҳам кўрсатилади. Бу суммалар анализ даврида (13970,5—12730,7) 1239,8 минг сўмга ошди бўлганлигини юқоридаги 76-жадвал маълумотларидan кўриш мумкин.

76-жадвал. Совхоз балансини анализи, минг сўм

Актив бўлими	Йил Со- шида	Йил охирида	Ўза- риш: +, -	Пассив бўлими	Йил Со- шида	Йил охирида	Ўза- риш: +, -
I. Асосий воситалар ва муо- маладагидан ташқари активлар	11468,4	12855,2	1386,6	I. Хўжалиkning ўзига қарашли маб- лағлар ва уларга тенглаштирилган маблаглар манбаи	12730,7	13970,5	1239,8
II. Нормаланмаган муомала маблаглари ва ишлаб чиқариш запаслари	1044,1	1105,5	61,4	II. Ишлаб чиқариш сарфлари учун олинган қарзлар ва бошқа пассивлар	96,0	102,2	6,2
III. Пул маблаглари, ҳисоб-ки- тоблар ва бошқа активлар	1758,6	889,2	-879,4	III. Давлат банки кредитлари, ҳи- соб-китоблар ва бошқа пассивлар	1454,4	775,0	-679,4
IV. Капитал қўйилма учун акрагилган маблаглар ва хара- жатлар	625,2	586,2	-39,0	IV. Капитал қўйилма манбалари	625,2	586,2	-39,8
V. Асосий подани тузиш маблаг билан таъминлаш манбалари	—	—	—	V. Асосий подани тузиш ишларини маблаг билан таъминлаш манбалари	—	2,2	2,2
Ба анс	14906,3	15436,1	529,8	Баланс	14906,3	15436,1	529,8

Баланс активининг «II» бўлимида хўжаликда мавжуд бўл-
ган нормалаштирилган муомала маблагларини кўрашди. Булар
қуйидаги гуруҳларга мўлжаллаштирилган: ишлаб чиқариш
запаслари, тугалланмаган ишлаб чиқаришлар (деҳқончиликда
келгуси йиллар ҳосили учун қилинган сарфлар, чорвачилик
учун қилинган тугалланмаган сарфлар, ёрдамчи корхоналар
ва устаконалардаги тугалланмаган ишлаб чиқаришлар) ва
тайёр маҳсулотлардир. Бундай сўмлар йил бошидаги 1044,1
минг сўмдан йил охирида 1105,5 минг сўмгача ёки 61,4 минг
сўмга кўнайганлигини кўришимиз мумкин.

Баланс пассивининг «II» бўлимида ишлаб чиқариш сарф-
лари учун олинган махсус қарзлар кўрсатилади. Совхоз ба-
лансининг бу бўлимида арзон ва тез тўзадиган буюмлар-
нинг эскирганлиги ҳам кўрсатилади, чунки бундай воситалар
баланс активининг «II» бўлимида фақат дастлабки қиймат-
ларида ҳисобга олинган бўлади.

Совхоз ишлаб чиқариш сарфлари учун йил бошида олинган
қарз миқдори 96 минг сўм бўлса, йил охирида 102,2 минг сўм-
ни ташкил қилиб 6,2 минг сўм кўпроқ олиб ишлатганини аниқ-
лаш мумкин.

Баланс активининг «III» бўлимида қолхоз ва совхозлар
кассасида, жорий сўтларида ҳам уни ҳақи тўлани бўйича ало-
ҳида сўтлардаги мавжуд бўлган пул маблаглари, тайёрлов
ташкilotлари, социал таъминот ва социал сугурта органлари
билан бюджет орқали бўладиган ҳисоблар кўрсатилади. Шу-
нингдек, совхоз балансининг бу бўлимида капитал ремонт учун
сарфланган харажатлар ва шу мақсад учун ажратилган мав-
жуд маблаглар кўрсатилади. Бу бўлимдаги сумма бизнинг ми-
қолимизда йил бошида 1758,6 минг сўмни ташкил қилган бўл-
са, йил охирига келиб 889,2 минг сўмни ёки 879,4 минг сўмга
кам ташкил қилади.

Баланс пассивининг «III» бўлимида ортиб жўнатишган
лекин ҳали хўжаликка келиб тушмаган моддий бойликлар
учун ҳисоб-китоб қилиниши керак бўлган ҳужжатлар юзаси-
дан олинган қарзлар, бошқа турли қарзлар, хўжаликнинг кре-
дитор қарзлари, иқтисодий ривожлантириш фонди ва махсус
фондлар, маълум мақсадга қаратилган ишларни маблаг билан
таъминлаш ҳамда капитал ремонт ишларини маблаг билан
таъминлаш манбалари кўрсатилади.

Бизнинг совхозимизда бу тадбирлар учун йил бошида
1454,4 минг сўмлик манбага эга бўлган бўлса, йил охирига
келиб 775 минг сўмлик ёки 679,4 минг сўмлик кам манбага
эга бўлган.

Совхоз баланс активининг «IV» бўлимида капитал қурилиш
маблаглари ҳамда капитал қурилиш харажатлари акс эттири-
лади, шу жумладан: тугалланган капитал қурилишлар ва
асосий воситаларни сотиб олиш, тугалланмаган капитал қури-
лишлар, қурилишнинг турли ускуна ва материаллари, шу-

нингдек, шу соҳа бўйича турли дебитор қарзлар акс эттирилади.

Совхоз баланси пасивининг «IV» бўлимида, капитал қурилиш учун ажратилган маблағ маибалари акс эттирилади. Бунда капитал қурилиш ишларининг маблағ билан таъминлаш маибалари, давлат режасида кўрсатилгани бўйича ҳамда режадан ташқари, яъни махсус маибалар ҳисобига амалга оширилган капитал қурилиш маибалари, хўжаликнинг ҳусусий маблағлари ҳисобига, яъни амортизация ажратмаларининг тўлиқ тикланга бўлган қисми, фойда ҳисобига, асосий воситаларини тугатишдан келган маибалар ҳисобига ташқил этади.

Бу кўрсаткичлар учун совхоз балансининг активида ҳам, пасивида ҳам бир хил сўмман ташқил, эъти, йил бошидаги 625,2 минг сўмдан йил охирига келиб 586,2 минг сўмга ёки 39 минг сўмга камайганлигини кўриш мумкин.

Совхоз балансининг «V» бўлимида асосий подани тузиш учун белгиланган маблағлар ва уларни маибаларни алоҳида кўрсатилиб, уларни актив томондан подани тузиш учун қилинган харажатлар ва маълум ишларинг маблағ билан таъминланмаган қисми кўрсатилса, пасив бўлимида эса, асосий подани тузиш ишларининг маблағ билан таъминлаш мақсадида хўжалик томонидан бунёд этилган ҳусусий воситалар маибаи ҳамда ҳисоб-китоб юзасидан кредитлар акс эттирилади. Бу бизнинг мисолимизда пасив томони йил охирида 2,2 минг сўмлик маибага эга бўлган ҳолда, актив томонда бу ишлар учун ҳеч қандай харажатлар юз бермаганлигини кўрсатмоқда.

Ҳисобот баланси асосан бухгалтерия ҳисоби маълумотларни асосида тузилади. Баланс активи ҳамда пасивни моддаларининг номлари синтетик сўётлар номига (асосий воситалар, ёш чорва моллари ҳамда бўрдоқига боқилаётган моллар, устас фонди, асосий воситаларининг эскирини) ёки аналитик сўётлар номига (минерал ўғитлар, қаттиқ ёқилғи, биопрепаратлар ва бошқалар) тўғри келади. Хўжаликда ишлаб чиқариш жараёпларининг ўзгариш таъсирида маблағлар миқдори ва уларнинг ҳосил бўлиш маибалари долмо ўзгариб, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиб туради. Бундай ўзгаришлар балансга таъсир кўрсатиб, турли ўзгаришларга сабаб бўлади. Маблағлар миқдори ва уларнинг ҳосил бўлиш маибалари қўлайди ёки камайди, бунинг таъсирида балансининг тегишли моддаларидаги маблағ миқдори ҳам ўзгаради. Айрим ҳолларда бундай ўзгаришлар бир баланс моддасининг пайдо бўлишига, иккинчисининг эса баланс моддасидан тушиб қоллишга сабаб бўлади.

Балансининг «I», «II», «III» бўлимида хўжаликнинг асосий ишлаб чиқариш фаолиятлари акс эттирилса, «IV» ва «V» бўлимида капитал қурилишлар ва асосий подани кенгайтириш ишлари акс эттирилади. Балансининг бўлимларга бўлинишининг асосий сабаби шундан иборатки, хўжалик во-

ситаларининг ташқил этилиши маибаларининг турли миқдордаги маблағлар билан таъминланганидир. Бу кўрсаткичлар хўжаликларининг асосий ишлаб-чиқариш фаолиятларини, капитал қўйилмаларининг режани равишда маблағ билан таъминлангани ва уларнинг тўғри ишлатилиши устидан назорат қилиб бориш имконини беради.

Баланс активининг I—II—III бўлимидаги маблағ миқдори, баланси пасивининг шу бўлимидаги маблағ миқдорига тенг бўлиши керак. Агарда балансида бундай тенглик бўлмаса, у ҳолда хўжалик воситалари ва маблағлари белгиланган мақсадлар учун ишлатилмаганлиги, яъни хўжалик фаолиятининг молиявий томонлари бузилганлигини кўрсатади.

Мана шундай молиявий бузилишларга йўл қўймаслик учун уларни ҳар кварталда ва ҳар олти ойда анализ қилиш катта аҳамиятга эгадир.

Хўжаликнинг муомала маблағлари ва унга тегишган мажбур маблағларининг анализи

Совхозларни ўз муомала маблағлари билан тўла таъминлангани ишлаб чиқаришнинг нормал ҳолатда юритишга катта таъсир қилади. Чунки, молиявий етишмовчилик юз берса хўжалик ўзи учун зарур бўлган турли материалларни сотиб ололмайди, ишчиларга иш ҳақи тўлаш тартибни бузилади, оқибатда хўжалик режа-тоишириқларини белгиланган муддатда бажара олмайди.

Совхозларда ўз асосий ва муомала маблағларининг маибалари устас фонди ва фойда бўлса, тегишган маблағлар эса барқарор пасивдир. Агарда, барқарор пасивнинг ҳақирқий қолдиги белгиланган нормативдан кам бўлса, у ҳолда ҳисоб-китобда нормативни эмас ҳақиқатда мажбур бўлган барқарор пасивни олиш керак. Бунинг бил қуйидаги 77 ядвал маълумотларидан кўринишимиз мумкин.

Ядвал маълумотларидан маълумки, совхоз ўзига қарашили ва унга тегишган маблағлар маибадан балансини I бўлимидаги пасивдан, баланси актив қисмининг «I» бўлимидаги мажбур асосий фондлар ва четга тортилган маблағлар миқдорини фарқлини аниқлаганимизда, йил бошида $(12078,3 - 11468,4) = 609,9$ минг сўмни ва йил охирида $(13525,1 - 12855,2) = 669,9$ минг сўмга эга эканлиги маълум бўлади, аммо шу даврда белгиланган норматив билан тақдослаб кўрадиган бўлсан, йил бошида 3,9 минг сўмлик $(609,9 - 606,0)$ ортиганлигини ва йил охирида эса 27,1 минг сўмлик $(669,9 - 697,0)$ етишмаслигини аниқлаш мумкин. Бу маблағларнинг ортинг ёки кам бўлиши совхоз молиявий ҳолатини яхши эмаслигини билдиради.

Кўрсаткичлар	Йил боши- да	Йил охи- рида	Ўзгариш; +,-
1. Ўзига қарашли ва унга тегишган маблағ манбалари	12025,3	13419,1	1393,8
2. Нормдаги барқарор наасишлар	53,0	106,0	53,0
3. Иккинчи ўзига қарашли ва унга тегишган маблағ манбалари	12078,3	13525,1	1446,8
4. Асосий воситалар ва муомаладан ташқари иккинчи асосий қисми	11468,4	12855,2	1386,6
5. Муомаладаги ва унга тегишган мавжуд ўз маблағларининг манбалари	609,9	669,9	60,0
6. Ўзига қарашли ва унга тегишган маблағлар нормативи	606,0	697,0	91,0
7. Ўзига қарашли айланма маблағлари: ортқи (+) кам (-)	3,9 —	— 27,1	— —

Муомала маблағларидан фойдаланиш

Хўжаликларининг ишлаб чиқариш-молли фаолиятида муомала маблағларининг ташкил қилини ва улардан унумли фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки муомала маблағларининг етишмаслиги ишлаб чиқариш жараёнининг бузилишига ҳамда асосий фондлардан самарали фойдаланиш даражасининг пасайишига сабаб бўлади. Ҳозирги кунда хўжаликлар тракторлар, қишлоқ хўжалик машиналари сотиб олаётганиги тўғрисида, уларни ишлатиш учун борган сари кўпроқ ёниги, занас қисмлар, соғлаш ва мойлаш материаллари керак бўлмоқда. Бу ҳақда муомала маблағларидан янада унумлироқ фойдаланишни талаб қилади. Хўжалик ишлаб чиқаришнинг янада ривожланиши ва асосий фондларнинг оша боргани сари муомала фондларга бўлган талаб ҳам кучая боради. Шунинг учун ҳам хўжаликлар муомала фондларини тез қўнайитишга маълум дордорлар.

Маблағлар йил сайини қўнайиб бормаса, асосий ишлаб чиқариш фондларини қўнайитиш кўтилганча иқтисодий самара бермайди: ем-хашак етиштиришни кенгайтирмаган ҳолда чорва моллар бош сонини қўнайитириб бўлмайди, бинобарин, машина-трактор паркни кенгайтириш, ёниги, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлари ва ҳоказоларининг етарли бўлишини таъминлаб бўлмайди. Булар ўз навбатида ишлаб чиқариш жараёнининг механизациялани, меҳнат унумдорлигини ҳамда ишчи-колхозчиларнинг моддий фаровонлигини ошириши имконини беради. Бу фондлар хўжаликларининг ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур бўлган моддий ва пул ресурсларини пўжудга келтирувчи манбалардир. Колхоз ва совхозларда муомала маблағларининг ҳажми йиллик ишлаб чиқариш мо-

лия режасида кўрсатилади, аммо маблағларининг ҳажми иш мавсумларининг даврларига қараб ўзгариб туради.

Кўпчилик колхоз, совхозларда деҳқончиликда ҳосил ўрими-йигимиғача бўлган иш жараёни давомида муомала маблағларига талаб ортади, етиштирилган маҳсулот сотила бошлангани (реализация қилиниши) билан бундай маблағларга талаб камая боради.

Маблағлардан унумли фойдаланиш учун аввало ундан фойдаланишнинг тўғри аналizi қилини керак. Шундагина хўжаликда иқтисодий тежам ва эҳтиёткорлик тартиби жорий этилади; техникдан янада унумлироқ фойдаланиш чоралари белгилади; иш сифатига путур етказилмаган ҳолда материал сарфлаш нормалари қисқаради, маҳсулотнинг бузилиши оқибатида рўй берадиган nobудгарчиликни йўқотили чоралари кўрилади. Буларнинг ҳаммаси муомала маблағларига бўлган эҳтиёжни қамайитиришга, улардан янада самарали фойдаланишга имкон беради.

Совхоз ва колхоз муомала маблағларининг аналizi қилинида асосий мақсад, бундай маблағларининг ҳолатини билни, унда хўжалик қандай фойдаланилаётганини назорат қилиб туриш, мавжуд маблағнинг режада белгиланганига нисбатан ортиб ёки қамайиб кетилишига нималар сабаб бўлганини билнидир. Колхоз ва совхозларининг молиявий фаолиятининг аналizi қилганда маблағларининг тунилини ва улардан фойдаланиш, хўжаликнинг молиявий ресурслари билан таъминланиши шунингдек, муомала маблағларининг аҳволи ҳамда уларни ҳосил қилиш маблағлари, уларнинг айланиши ўрганилади.

Ҳисоб-китоблар ишхосида муомала маблағлари айланиб туришининг иқтисодий кўрсаткичлари солиштирилади, нималар натижасида уларнинг айланиши яхшиланганиги ёки ёмонланганиги аниқланади. Хўжаликнинг ўз муомала маблағлари режада белгиланган эҳтиёжга нисбатан ошиб ёки қамайиб кетганилигига нималар сабаб бўлганини аниқламоқ учун шу маблағларни барча маблағлардан олиб қўнайитириш учун белгиланган режалар текшириб кўрилади. Шунингдек, режадан таниқари келган ва муомала маблағларини қўнайитириш ҳисобиға ўтказилган тушумларининг миқдори ёки муомала маблағларини қамайитириш ҳисобиға ўтказилган nobудгарчиликлари ва зарарларининг миқдори ҳисоблаб чиқилиди.

Муомала маблағларининг ҳолатини аналizi қилган вақтда нормали материал занасларининг мавжуд миқдори ҳамда тугатилмаган ишлаб чиқариш харажатлари режадагиға нисбатан қанчалик фарқ қилганини аниқланади. Режадан таниқари қилинган занасларининг мақсадға мувофиқлиги кўриб чиқилиди ва ортқиқа занасларни тугатиш чоралари белгилаб берилиди.

Муомала маблағларининг айланивчанлиги муомала суммаси,

муомала маблағларининг ўртача йиллик қолдиги, бир айланма печа куп давом этиши, муомала маблағларининг мустаҳкамлапши коэффициентни ва бундай маблағларга бўлган талаблар асосида анализ қилинади. Хар бир хўжалик ўз ҳолатига қараб муомала маблағлари бўлган талабни режалаштиради. Муомала маблағларига бўлган талабнинг режалаштирилиши самарали бўлиши учун келаси йилда экинча сарфланадиган уруғлик ҳамда кўчат материаллари умумий миқдорининг қиймати керак бўладиган сугурта фонднинг ҳисобга олиб белгиланиши керак. Колхознинг ўзида етиштириладиган уруғлик ва кўчат материаллари режадаги тапнарихда (уларни сақлаш, жойларга келтириш, қўшимча ишлан ва сақлаш сарфлари ҳам қўшилиб), сотиб олинганлари эса — сотиб олинган нархларда (олиб келиш, қўшимча ишлан ва сақлаш сарфларини ҳам қўшиб) баҳоланиши лозим.

Колхознинг ўзида етиштириладиган ем-хашак режадаги тапнарихда (уни истеъмол жойига келтириш, қайта ишлан ва сақлаш сарфлари ҳам қўшилиб), сотиб олинганлари эса — сотиб олинган ҳақиқий нархларда, олиб келиш ва сақлаш ҳисобга олиниб баҳоланиши лозим. Муомала воситаларининг запас миқдориға бўлган талаб янги йил кириши биланоқ бошланадиган қишлоқ хўжалик ишларининг ўз вақтида ўтказилишини таъминлайдиган даражада белгиланиши керак. Сотиб олинадиган зарур материаллар запасини режалаштиришда ўтган йилларда хўжаликда қандай жамғармалар бўлганлигини ва улар хўжалик эҳтиёжини қандай қондирганлигини ҳам ҳисобга олини керак.

Бунда колхоз ишлаб чиқаришининг ривожланиши албатта эътиборга олинмоғи лозим. Шунингдек, ортиқча ва керакмас муомала воситаларини сотиб олишга ҳам йўл қўймаслик лозим. Чунки бу ҳол хўжаликнинг молиявий аҳволига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бинобарин, хўжаликлар муомала маблағларига бўлган эҳтиёжини нормативлар бўйича ҳамда уларнинг ўрниш қоплаш мабзаларини олдиндан белгиллаб қўйишлари зарур. Бунда муомала маблағларининг запаслари таъкил қилинишига ёки уларнинг етмай қолнишига асло йўл қўйилмаслиги керак. Хўжаликларда муомала маблағлари запасларининг ҳаддан ташқари кўп бўлиши моддий ресурсларни ишга солиш имконини бермайди ёки бундай маблағларининг етишмай қолниши, акенича, хўжаликларининг ишлаб чиқариш фаолиятида қийинчилик туғдиради.

Маблағларни тўғри таъкил қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш колхоз ҳамда совхозларнинг хўжалик фаолиятини яхшилатишга, уларнинг рентабеллигини оширишга ёрдам беради. Муомала суммаси аниқлангандан сўнг, уларнинг ўртача йиллик қолдиги аниқланади. Маблағларининг бир йиллик ўртача қолдиги бухгалтерия балансиға берилган справкада келтирилади. Горди-ю, бундай справка бўлмаса, у ҳолда тўрт

чоракдаги ўртача қолдиқ суммасининг жамини тўртга бўлиб аниқланади.

Масалан, анализ қилинаётган колхозда муомала маблағларининг қолдиги 1-чоракда 1334 минг сўм, 2-чоракда 1135 минг сўм, 3-чоракда 1065 минг сўм, 4-чоракда 1203 минг сўмни ташкил этган. Бу ҳолда анализ қилинаётган колхозда муомала маблағларининг ўртача йиллик қолдиги 1184,3 минг сўмни ташкил қилади. Бунни қуйидаги ҳисоб-китоблардан кўришимиз мумкин.

$$\frac{1334 + 1135 + 1065 + 1203}{4} = \frac{4737}{4} = 1184,3 \text{ минг сўм.}$$

Муомала маблағларидан самарали фойдаланишни пфода-лайдиган муҳим кўрсаткичлардан бири, уларнинг айланиш коэффициенти. Муомала маблағларининг айланиши ишлаб чиқаришдаги ва маҳсулот реализациясындаги жами фондларнинг ҳаракатланишидир. Шунинг учун ҳам муомала маблағларининг ўртача йиллик қолдигининг суммасидан сўнг, уларнинг айланиб туриш коэффициенти ҳам аниқлани керак.

Маблағларининг айланувчанлик коэффициенти муомала суммасини муомалада бўлган маблағлар қолдигининг ўртача йиллик суммасига бўлиш йўли билан аниқланади.

Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда ҳисобот йилида муомала суммаси 3,5 миллион сўмни, муомала маблағларининг ўртача йиллик суммаси 1,2 миллион сўмни ташкил этган. Бу ҳолда муомала маблағларининг ўртача айланиб туриш коэффициенти 2,9 га тенг бўлади (3,5:1,2) — 2,9.

Айланиш коэффициенти маблағларининг ҳисобот даври давомида айланиш соини кўрсатади. Шунинг учун ҳам муомала маблағларининг айланиб туриш коэффициенти қанчалик юқори бўлса, маблағлардан шунчалик самарали фойдаланилган бўлади. Чунки уларнинг айланиб туриши тезлашини туфайли, тезроқ бўнайди. Натжада улардан келгуен ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун фойдаланишга имкон туғилади.

Муомала маблағларининг айланувчанлиги билан бир қаторда, айланма вақтин ҳам аниқлани керак. Айланма вақти — бир айланма печа куп давом этишини кўрсатади. Қишлоқ хўжалигининг турли тармоқларида маблағлар бир хил муддатда айланмайди. Масалан, деҳқончиликда маблағларининг айланиши тахминан бир йилга тенг. Икки марта ҳосил олинадиган жойларда эса айланма йилда икки мартаданга тўғри келади.

Чорвачиликда муомала маблағларининг айланиш суръати унинг ихтисослантирилишиға боғлиқ. Жумладан, чўқани бодиб семиртирилишиға ихтисослантирилган хўжаликларда муомала маблағлар йил давомида 2—3 марта айланади, ёки қорамоллар сўқимға боқилганда, 1,5 йилда бир муомала (оборот) қилинади, ёки молларни асосий подаға ўтказишда муомала маблағлар 2 йилда бир марта айланади.

Бир муомала қилинишиг давом этиш муддати ҳисобот давридаги кунлар сонини, жумладан, 360 кунни муомала маблағларининг айланувчанлиги коэффициентига бўлиш йўли билан аниқланади. Бунда бир марта муомала қилинишдаги кунлар сонини қанчалик кам бўлса, маблағлардан шунчалик самарали фойдаланилган бўлади. Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда муомала маблағларининг айланувчанлиги 3 коэффициент бўлган. Бу ҳолда бир оборотининг ўтинги вақти 120 кунга тенг бўлади ($\frac{360}{3} = 120$ кун).

Муомала маблағларининг мустаҳкамланиш коэффициенти уларнинг ўртача қолдигили муомала суммасига бўлиш йўли билан аниқланади. Масалан, бизнинг мисолда муомала маблағлари қолдигилининг ўртача йиллик суммаси ҳисобот йилида 1,2 миллион сўм, йиллик оборот эса 3,5 миллион сўм бўлган. Бу ҳолда муомала маблағларининг мустаҳкамланиш коэффициенти 0,34 тенг бўлади ($\frac{1,2}{3,5} = 0,34$).

Мустаҳкамланиш коэффициенти муомала маблағларининг айланиб туриш коэффициентиға тескари миқдордир. Айланушдаги муомала маблағларининг мустаҳкамланиш коэффициенти қанчалик кам бўлса, маблағлардан шунчалик самарали фойдаланилади, бинобарин, маблағларни иллатиш шунча фойдали бўлади. Муомала маблағларидан фойдаланишни анализ қилишда уларнинг айланувчанлиги билан бир қаторда мавжуд бўлган маблағларнинг таркибининг ҳам ўрганиш керак. Анализнинг охирида хўжаликнинг молиявий ҳолатини яхшилаш учун зарур бўлган муомала маблағларининг самарадорлигининг ошириш имкониятларининг аниқ маълумотлар асосида аниқлаб, уларни тезроқ хўжаликка жорий этиш тадбирини чораларини белгилан зарур. Хўжаликлар банклардан ҳам фойдаланишлари мумкин, шунинг учун анализ даврида хўжаликнинг банклардан қандай мақсадларда фойдаланилганлигининг ҳам аниқлаш керак.

Анализ қилишда базис йилидаги кўрсаткичларни ҳисобот йилидаги кўрсаткичлар билан солиштириб, муомала маблағларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини яхшилашганини ёки ёмонлашганлигини билиш керак. Шунингдек, муомала маблағларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини оширишга қаратилган аниқ тақлифлар ҳам кiritилиши керак. 78-жадвалда колхоз муомала маблағларининг ҳисоблан методикаси кўрсатилган.

Жадвалдан кўришиб турибдики, муомала маблағларининг айланувчанлиги ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан анча ёмонлашган. Чунки анализ қилинаётган колхозда муомала суммаси 252 минг сўм га кўпайгани ҳолда, муомала маблағларининг ўртача йиллик қолдиги 197,9 минг сўмга ортган.

78-жадвал. Муомала маблағларининг анализ қилини

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Ўзгариш; +, -
1. Муомала суммаси, минг сўм	3447,6	3699,6	+252,0
2. Муомала маблағларининг йиллик қолдиги, минг сўм	1135,4	1333,3	+197,9
3. Муомала маблағларининг айланиб туриш коэффициенти (1-қатор: 2-қатор)	3,04	2,77	-0,27
4. Бир муомаланиш айланиш вақти, кун (360 кун: 3-қатор)	118,4	103,0	+11,6
5. Муомала маблағларининг мустаҳкамланиш коэффициенти (2-қатор: 1-қатор), сўм	0,33	0,36	+0,03
6. Ўтган йилги мустаҳкамланиш коэффициентида келиб чиққан муомала маблағларига бўлган талаблар, сўм (2-графикнинг 1-қаторининг 1 графикнинг 3-қаторига)	—	1220,9	—
7. Муомаладан чиқиб, — (6-графикнинг 2-қатори — 2-графикнинг 2-қатори, —) Муомалага қўшилган, + (2-графикнинг 2-қатори — 6-графикнинг 2-қатори, +)	—	+112,4	—

Натижада бу ҳол муомала маблағларининг айланиш коэффициентининг пасайишига ва муомала маблағларининг мустаҳкамланиш коэффициентининг ошишига олиб келади.

Маълумки, муомала маблағларининг айланиб туриш коэффициенти қанчалик юқори бўлса, маблағлардан шунчалик самарали фойдаланилган бўлади. Лекин анализ қилинаётган хўжаликда муомала маблағларининг айланиб туриш коэффициенти 3,04 дан 2,77 га камайган. Бунга муомала суммаси фақат 252 минг сўмга ўсгани ҳолда, маблағларнинг йиллик ўртача қолдиги ҳисобот йилида 197 минг 900 сўмга етганлиги сабаб бўлган. Бу ўз навбатида маблағларининг айланиш коэффициентининг пасайишига ва муомала маблағларининг мустаҳкамланиш коэффициентининг ўтган йилдаги 0,33 дан ҳисобот йилида 0,36 гача ўсишига олиб келган. Натижада бир марта муомала қилиш вақти 12 кунга ошган. Буларнинг ҳаммаси ҳисобот йилида ўтган йилги маблағларнинг мустаҳкамланиш коэффициенти бўйича ҳисоблаб чиқилган нормативдан таъқарин 112 минг 400 сўмлик маблағнинг муомалага жалб қилинганлигини кўрсатади.

Муомала маблағларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги ялпи, товар маҳсулотлари ишлаб чиқариши ва муомала маблағларининг ўртача йиллик қолдигилининг ҳар бир сўмни ҳисобига қанчадан ялпи маҳсулот, товар маҳсулот қиймати олинганлиги ва соф фойда олиш билан аниқланади. Хўжаликда ялпи маҳсулотнинг кўпайиш суръати муомала фонд-

ларининг кўпайишидап ортиб кетса, фондларнинг иқтисодий самарадорлиги мақсадга мувофиқ бўлади. Муомала маблағларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини 79-жадвалдаги форма асосида анализ қилиш мумкин.

79-жадвал. Муомала маблағларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини анализ қилиш

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисоб йили	Ўзгариш; +, —	
			сўм	%
1. Ялни маҳсулот қиймати, минг сўм	3666,6	3802,2	+135,6	103,7
2. Товар маҳсулоти қиймати, минг сўм	3404,3	3509,9	+105,6	103,1
3. Олинган фойда, минг сўм	825,5	860,2	+34,7	104,2
4. Муомала маблағларининг ўртача йиллик қолдиғи, минг сўм	1135,4	1333,3	+197,9	117,4
5. Муомала маблағининг бир сўми ҳисобига олинган, сўм				
а) ялни маҳсулот	3,23	2,85	-0,38	88,2
б) товар маҳсулоти	3,14	2,63	-0,51	83,7
в) фойда	0,73	0,65	-0,08	89,0

Жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинаётган хўжаликда ҳисобот йилида муомала маблағларининг ўртача йиллик қолдиғи ўтган йилдагига нисбатан 197 минг 900 сўм ёки 17,4% кўпайган. Бу кўрсаткич ялни ва товар маҳсулоти кўрсаткичига нисбатан анча кескин ўсганлигини билдиради. Жумладан, шу давр ичида ялни маҳсулот қиймати 135 минг 600 сўм ёки 3,7%, товар маҳсулоти қиймати эса 105 минг 600 сўм ёки 3,1% ошган, ҳолос. Натижада муомала маблағлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги анча камайган. Жумладан, анализ қилинаётган хўжалик ўтган йили муомала маблағларининг ҳар бир сўми ҳисобига 3 сўм 23 тийин ялни маҳсулот олган бўлса, ҳисобот йилига келиб у 2 сўм 85 тийинга ёки 11,8% га камайган.

Шу даврда товар маҳсулотлари 37 тийин ёки 12,3% фойда эса 8 тийин ёки 11% камайган. Бинобарин, анализ қилинаётган хўжаликда ялни маҳсулот ишлаб чиқариш, унинг товарлиги даражаси ва сифатини ошириш, шунингдек, 1 центнер маҳсулот ташархини камайтириш асосида муомала маблағларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини анча ошириш юзасидан қатор тадбирларни амалга ошириш керак. Муомала маблағларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини оширишда уларнинг нормасини тўғри белгилаш жуда муҳимдир.

Муомала маблағларини нормаландаги муҳим вазифа — ҳар бир хўжаликда кам маблағ сарфлаган ҳолда ишлаб чиқариш жараёйлариининг узлуксиз давом этишини ва маҳсулот-

ларининг сотилишини таъминлайдиган иқтисодий жиҳатдан асосланган ўз муомала маблағлари нормативларини тузиб чиқишдан ва белгиланган муддатларда ҳисоб-китоб қилиб туришдан иборат.

Муомала маблағлари миқдори нечоғли тўғри белгилангани хўжалик учун муҳимдир. Агар муомала маблағлари кам бўлса, ишлаб чиқариш жараёйлариини пул билан таъминлашда қийинчилик туғилади. Агарда муомала фондларига ҳаддан ташқари кўп маблағ ажратилган бўлса, улардан фойдаланиш оғирланади. Бу эса хўжалик маҳсулдорлигини кўпайтиришга доир тадбирларни жадаи амалга ошириш суръатини сустайтиради. Бинобарин, муомала маблағларига бўлган аҳтиёжни иқтисодий жиҳатдан асослаб ҳисоблаш — фондларнинг айланишида молиявий ва моддий ресурслардан унумли фойдаланишнинг асосий шартидир.

Муомала маблағларини анализ қилишда, айниқса, бу маблағлардан ўз ўрнида фойдаланишга катта аҳтиёб бериш керак. Маълумки, кўпгина хўжаликлар бундай маблағлардан тўғри фойдаланишмайди. Натижада муомала маблағларининг иқтисодий самарадорлигини пасайтирадилар. Масалан, кўпгина хўжаликларда муомала маблағлари дебиторлик қарзларига сарфланади, капитал қурилиш ва асосий йодани тузишга аталган манбаларидап ошқоча фойдаланилади. Бундай ортиқча сарфларининг муомала маблағлар суммаси *иммобилизация суммаси* дейилади. Агарда аксинча бўлса, *мобилизация* дейилади. Иммобилизация суммасини аниқлаш методикаси 80-жадвалда келтирилган.

Жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинаётган совхозда мавжуд ўз муомала маблағлари суммаси йил бошида 576 минг 400 сўмни ташкил қилган. Лекин йил бошидаги мавжуд ўз муомала маблағлари ва унга тенгланган маблағлар суммаси 609 минг 900 сўмни бўлган. Натижада бу хўжаликда 33 минг 500 сўм (609,9—576,4) муомала маблағлари иммобилизация бўлган.

Муомала маблағларига бўлган аҳтиёжни ҳисоблашда ва анализ қилишда иш жараёни ҳамда унинг давом этишини ҳисобга олиш жуда муҳимдир. Чунки уларга бўлган талаб ишлаб чиқаришнинг характерига ва ишлаб чиқариш циклининг қанчалик давом этишига қараб ўзгариб боради. Масалан, минерал ўғитлар, заҳарли дорилар; дезинфекция воситаларининг запаслари экин турига ва агротехника режасига мувофиқ равишда келтирилади. Муомала маблағларига бўлган талаб, шунингдек, ишлаб чиқариш ҳажмига, ишлаб чиқариш шарафитига — ихтисосланишига, таъминот базаларининг узоқ-яқинлигига, йўлларнинг ҳолатига ва ҳоказоларга қараб аниқланади.

Муомала маблағларига бўлган аҳтиёжни аниқлашда юқорида кўрсатилган шaroитлар ҳисобга олиниши туфайли ишлаб чиқариш циклини тўғри уюштириш учун шарт-шaroит ву-

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига
Мавжуд ўз муомала маблағлари ва унга тегишган маблағлар:	609,9	669,9
Имобилизация суммаси:		
а) нормалангандан ташқари дебиторлик қарзи суммаси (II бўлимининг актив қисми)	13,6	12,2
б) шичи ва хизматчиларнинг уй-жой қурилишига берилган қарз суммасининг банкдан олганидан ошқича қисми (II бўлимининг актив ва пассив қисмидаги фарқи)	—	—
в) махсус фондлар ҳисобига қилинадиган харажатлар (II бўлимининг активи)	—	—
г) капитал маблағлар ва сарфларнинг улар маббаларидан ортиқи (II бўлим активининг пассивдан фарқи)	19,9	20,0
д) капитал қурилиш маблағлари ва сарфларининг улар маббаларидан ортиқи (III бўлим активининг пассивдан фарқи)	—	—
е) асосий подани ташкил этиш харажатларининг улар маббаларидан ортиқи (IV бўлим активининг пассивдан фарқи)	—	—
Имобилизация суммасининг ҳаммаси	33,5	32,2
Хўжаликдаги мавжуд муомала маблағлари	576,4	637,7

жудга келади. Агар хўжаликда ишлаб чиқариш характери ва ишлаб чиқариш циклининг давом этиши ҳисобга олинмаса, у ҳолда маблағ таъқислиги сезилади, ишлаб чиқариш цикли давом этмайди. Иш метёри бузалади.

Муомала маблағларига бўлган эҳтиёжни аниқлашда ишлаб чиқариш жараёни ва цикли ҳисобга олинмаса, аксинча, бу маблағларга бўлган эҳтиёж хўжаликда талаб қилинганидан ҳам ошиб кетади. Натижада хўжаликда улумсиз чиқимлар кўпайиб, бойликлар побуд бўлади ва иш жараёни ёмонлашади. Масала, муомала доирасида қолхоз ва совхозларнинг омборларида тайёр маҳсулот ортиқча тўпланиб қолса, бу ҳол қорхона ишлаб чиқаришининг нормал давом этишига тўққилик қилади. Маблағлар муомала доирасида қанчалик кўп бўлса, хўжалик учун шу қадар ёмон, чуқури бу маблағлар ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмайди, балки унга хизмат қилади, холос.

Шунинг учун ҳам муомала маблағларини шундай режалаштириш ва ташкил қилмоқ керакки, токи унинг асосий қисми ҳаминча ишлаб чиқариш жараёнида бўлсин, ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксиз давом этиши таъминлансин. Ҳар бир хўжаликни зарур муомала маблағлари билан таъминлаш — қилмоқ хўжалик ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий шартидир.

Хўжаликнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳамда тўлов қобилияти

Ишлаб чиқариш жараёнида ва молиявий муомалалар натижасида дебиторлик ва кредиторлик қарзлар бўлади. Чунки пул ўтказиш амалга оширилмаса, ҳеч қандай муомала бўлмаслиги ва товар айланмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам ташкилотлар ёки қорхона ва айрим шахслар бир-бирлари билан ҳисоб-китоб қиладилар ва молиявий муомалада бўладилар. Натижада ҳар икки томоннинг муомала жараёнининг байқаришда дебиторлик ёки кредиторлик суммалар вужудга келади.

Хўжаликнинг дебиторлик ва кредиторлик қарз ҳолати хўжаликнинг молиявий ҳолатига тўлиқ жавоб бермасада, унинг молиявий ҳолати қандай эканини ифодалайди. Ушбу икки турдаги қарз қанча кам бўлса, бу хўжалик молиявий ҳолатини шунчалик яхши ташкил қилганини ифодалайди. Дебиторлик ва кредиторлик қарз суммалари балансини беринчи, яъни бир-бирига тенг бўлиши керак. Агар бу тенглик бўлмаса, хўжалик молиявий ҳолатининг оғирлашини олаётган бўлади.

Кредиторлик суммалари хўжаликнинг бирон-бир ташкилот ва шахслар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қила олмаган тақдирда ёки қарз бўлганда вужудга келади. Шунинг учун ҳам хўжаликда кредиторлик суммаси аниқланса, бу суммани ўз вақтида тўлаш жуда муҳимдир. Агар бирон-бир ташкилот ёки шахс маълум вақт ичида хўжаликдан олган қарзини тўламаса, бу ташкилот қолхоз ёки совхозга нисбатан дебитор ҳисобланади. Дебиторлик суммалар белгиланган парсалар олинмаганлиги учун бир қорхонанинг пули бошқа бир қорхонада турганини билдиради. Бу ўз навбатида хўжаликнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки қорхона пули бошқа қорхоналарда бекор турса, хўжаликка зиён келтиради. Шунинг учун ҳам бу суммаларни қисқа муддатда тезлик билан ундириб олиш чораларини кўриш керак.

Кредиторлик суммалар эса хўжаликнинг қарзини ифодалайди. Қорхона пулини кейин тўлаш шарт билан бирон парса олган бўлса, тегишли сумма тўлашга қадар шу қорхона кредитор ҳисобланади. Натижа хўжаликнинг маблағлари ишлаб чиқаришдан четлашиб, уларнинг айланishi тезлиги пасаяди, унинг молиявий ҳолати бузилишига йўл қўйилади. Демак, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари кам ёки баробар бўлса, хўжаликнинг молиявий ҳолати ишчилик яхши бўлади, демакдир.

Маълумки, хўжалик ишлаб чиқаришининг бир метёгда олиб бориш учун ҳар хил ташкилот ва шахслар билан муомалада бўлади. Шунинг учун уларнинг молиявий ҳолати ўзгариб туради. Хўжаликларнинг муомаладаги маблағларининг қандай ҳолатда эканлигини фақат хўжаликнинг тўлов қобилиятини анализ қилиш йўли билангина аниқлаймиз. Совхоз ва қолхоз-

нинг тўлов мажбуриятларини қоплаш маъбаларини аялти қилган пайтда дебиторлик ва кредиторлик қараларининг пайдо бўлиш сабабларини ҳамда ҳисоб-китоб нитизомининг қай ҳолатда эканлигини батафсил кўриб чиқиш зарур. Бунинг учун ҳисобот даврида дебиторлик ва кредиторлик қарзининг миқдори қанчага ўзгарганини, бу қаралар қачон пайдо бўлганини ва уларни узини муддати аниқланади.

Анализ тўғри олиб боришни учун тўлов маблағлари билан тўлов мажбуриятлари таққосланиб, агарда тўлов мажбуриятларининг суммаси кўп бўлса, биринчи навбатда қайсиниёки тўлашни ва тўлов қобилиятини яхшилаш учун қандай ишларни амалга ошириш кераклиги кўрсатилиши керак. Тўлов қобилиятини яхшилаш учун қандай ишларни амалга ошириш кераклиги кўрсатилиши керак. Тўлов қобилияти деганда, хўжаликнинг тўлов маблағлари билан тўлов мажбуриятларини тушунтириш лозим. Бунида колхознинг пайда маблағи ёки тайёр маҳсулотини унинг қарзлари билан баробар бўлади. Айрим ҳолларда маблағлар ортиқча бўлиши ҳам мумкин.

Анализ натижасида тўлов маблағларининг тўлов мажбуриятларидан фарқи, шунингдек, хўжаликнинг тўлов қобилияти аниқланади. Хўжаликнинг тўлов қобилияти мажбуриятларини уларни қоплаш маъбаларига тақсим қилиш йўли билан аниқлаш мумкин. Масалан, колхознинг тўлов мажбуриятлари 3 миллион сўмни, уларни қоплаш маъбалари эса 2,5 миллион сўмни ташкил қилган. Бу ҳолда хўжаликнинг тўлов қобилияти 83,3% ни ташкил қилади.

$$\frac{2,5 \times 100}{3} = \frac{250}{3} = 83,3\%$$

Тўлов маблағлари маҳсулот етиштириш натижасида олинган даромадлар, банкнинг кредитланмаган айланма маблағлари суммасидан ҳамда иммобилизация қилинган суммалардан иборатдир. Тўлов мажбуриятлари деб, хўжалик ишлаб чиқаришини тўлиқ олиб бориш учун сарфланиши керак бўлган суммага айтилади. Колхоз молни фаолиятининг мустаҳкам бўлиши учун, дебитор қарзини ўз вақтида ундириши керак. Чунки дебиторлар жамоат маблағини хўжалик учун фойда бермайдиган молга айлантириб қўядилар. Бунинг оқибатида хўжалик катта зарар кўриши ва ишлаб чиқариш режаларининг бажарилишига жиддий путур етказиши мумкин.

15-боб. КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАР РЕЖАСИНИНГ БАЖАРИЛИШИ

Капитал қўйилмаларни анализ қилиш

Капитал маблағлар ҳажми йил сайини ўсиб бориши туфайли қишлоқ хўжалик ходимлари олдида уларнинг иқтисодий самарадорлигини тинмай ошириш, тармоқлар бўйича тенг

тақсимлаш ва жуда оқилона фойдаланишидек муҳим вазифалар туради.

Капитал маблағларининг қўнайиши ишлаб чиқаришнинг техника билан таъминлангани даражасини оширади, чорвачилик биолари ва ремонт устаконалари, шунингдек, маданий-маиший муассасаларининг қўнайишига имкон беради. Капитал маблағлар асосий фондларини тиклаш ва уларни кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришда асосий маъба ҳисобланади. Капитал маблағлар қишлоқ хўжалигининг моддий техника базасини барпо қилишда ҳамда мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнайди, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таъминини пасайтиради ва рентабеллигини оширади.

Капитал қўйилмаларни анализ қилишда асосий мақсад қурилиш объектларининг ўз вақтида ишга туширилишини таъминлаш; асосий воситаларни сотиб олиш ва қайта тайёрлаш, капитал ремонт режасининг бажарилишини ва маблағларининг ўз ўрнида ишлатилишини устидан назорат қилиб бориш, шунингдек, қурилиш объектлари бўйича белгиланган режаларнинг бажарилишини уларнинг қандай эксплуатация қилинаётганини, асосий подани тузиш ва уларнинг маблағ билан таъминлишини ҳамда ажратилган капитал маблағлар қай мақсадда фойдаланилаётганини аниқлашдан иборат.

Колхоз ва совхозлар олдинга фақатгина ўзларининг асосий фондларини кенгайтириш эмас, балки уларнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш вазифаси ҳам қўйилади. Шу сабабли қишлоқ хўжалик корхоналарида капитал маблағларини йил сайини оширибгина қолмай, балки уларнинг иқтисодий самарадорлиги даражасини ошириш имкониятларини ҳам белгиланган лозим.

Капитал қўйилмаларни анализ қилишда кўпроқ ортиқча харажатлар қилинишига йўл қўймаслик ва қурилиш объектларида иқтисод қилиш мумкин бўлган маъбаларини белгиланган эътибор бериш лозим. Анализ даврида колхоз ва совхозларда хўжалик асосида қурилиш ишлари амалга оширилаётган бўлса, уларни смета асосида олиб борилаётганлигини ва қурилиш материалларининг нормативга мувофиқ сарфланишини аниқлаб, қурилиш ишларининг таъминини белгиланган бориш ва рентабеллигини ошириш режаларини кўрсатиш керак бўлади.

Капитал харажатларини анализ қилишда асосий мақсад қурилиш объектларининг ишга туширилиши, асосий воситаларни сотиб олиш ва қайта тайёрлаш, асосий подани тўлдирини, капитал ремонтлар режаларининг бажарилишини ва маблағларининг ўз ўрнида ишлатилишини устидан назорат қилиб турушидир. Маълумки, ҳар бир колхоз ва совхоз асосий фондларини йилдан-йилга кенгайтирибгина қолмасдан, улардан фойдаланилишининг иқтисодий самарадорлигини ҳам ошириб бориш лозим. Шунинг учун капитал маблағларининг иқтисодий сама-

радорлик кўрсаткичларини ўрганиш, яъни уларнинг қопланиш даражасини охириги йўлларини аниқлаш муҳимдир.

Капитал харажатларининг қопланиш муддатлари сарфлаган капитал маблағларининг ҳар бир сўми ҳисобига соф даромадининг охириги билиш билан аниқланади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ривожланишига об-ҳаво шароитининг таъсири катта бўлганлиги учун қўшимча капитал маблағларининг самарадорлигини энг кам деганда 3—5 йиллик маълумотлар асосида аниқлаш керак.

Колхоз ва совхозлар ўз капитал маблағларини ишлаб чиқариш молия режаларида кўрсатадилар. Демак, капитал харажатларни анализ қилиш учун керакли бўлган маълумотлар ишлаб чиқариш молия режаси ва йиллик ҳисоботдан олинади. Капитал қурилиш ва капитал ремонтни анализ қилганда, шунингдек, кўрсаткичларни бухгалтерия бошлангич маълумотларидаги смета суммалари билан ҳам таққослаб кўриш керак бўлади.

Капитал қўйилмалар режасининг бажарилиши

Капитал қўйилмалар деганда, хўжаликдаги ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган ёки тааллуқли бўлмаган асосий воситаларни такомиллаштириш ва тиклашга ҳамда янгиларини яратишга қилинган барча харажатлар тушувилади. Қишлоқ хўжалигида капитал маблағлар ҳисобига бино ва иппостлар, уй-жой ва маданий-маиший бинолар қурилади ҳамда жиквозлаш, қишлоқ хўжалик машиналари паркинги тўлдирини ишлари бажарилади. Асосий пода ташкил этилади. Кўп йиллик дарахтлар ўтказилади. Умуман олганда, капитал маблағлардан ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган ва бўлмаган барча асосий воситаларни янгилаш, кенгайтириш, реконструкция қилиш ҳамда қайта тиклаш учун фойдаланиш мумкин.

Шунинг учун ҳам асосий фондларининг ейилиш ўринини қопланиш керак бўлган амортизация маблағлари, шунингдек, асосий фондларни кенгайтириш учун мўлжалланган жамгарма фондларининг маблағлари капитал маблағлар суммасига қўйилади. Социалистик қишлоқ хўжалигида капитал маблағлар даставвал, марказлаштирилган давлат маблағлари ҳамда колхоз ва совхозларининг ишлаб чиқариш фондларини кенгайтиришга қиладиган харажатлари ҳисобидан сарфланади.

Колхоз ва совхозлар ўзларининг капитал маблағларини ишлаб чиқариш молия режаларида белгилайдилар. Капитал харажатларни анализ қилиш учун керакли бўлган маълумотлар ишлаб чиқариш молия режаси ва йиллик ҳисоботдан олинади. Ундан таниқари бухгалтериянинг бошлангич маълумотларидаги смета суммаларидан ҳам фойдаланилади. Колхоз ва совхозлар бир-бирларидан капитал қўйилмалари учун келадиган маблағ манбалари бўйича фарқ қиладилар. Совхоз-

ларда барча капитал қўйилмалар марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган қўйилмаларга бўлилади.

Марказлаштирилган тартибдаги капитал қўйилмаларга давлат режасига киритилган ва марказлаштирилган манбалар ҳисобига ажратилган капитал қўйилмалар киради. Марказлаштирилган капитал қўйилмалар асосан хўжаликнинг ўз маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Йўналидан, амортизация ажратмалари, ишлаб чиқаришдан олинган фойда, асосий фондларни сотишдан тушган маблағ эвазига амалга оширилади. Ўз маблағларни етишмайдиган бўлса, у ҳолда давлат бюджетидан олинган маблағ ҳисобига бажарилади.

Ўйла хўжалик ҳисобига ўтган совхозлар ишлаб чиқаришга тааллуқли капитал қўйилмаларни ўз маблағларидан ёки етишмай қолган айрим йилларда эса давлат банкнинг узоқ муддатли кредитдан фойдаланиб амалга оширадилар. Бюджет ҳисобидан ажратиладиган маблағ уй-жой, мактаб, маданий-маиший объектларга, электр энергия линиялари, мелiorация ва ирригация иппостларига, паррандачилик, чорвачилик ва бошқа йирик ишлаб чиқариш комплекслари қуришга сарфланади.

Марказлаштирилмаган тартибдаги капитал қўйилмаларга давлат режасидан таниқари совхоз ихтиёрига қолдирилган ресурслар ҳисобига ва банк кредитлари ҳисобига амалга ошириладиган капитал қўйилмалар киради. Марказлаштирилмаган капитал қўйилмалар хўжаликни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, шунингдек, социал-маданий тадбирлар ва турар жой бинолари қуриш фонди, Давлат банкнинг янги техникани татибиқ қилиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун ажратадиган кредитлари ва бошқа манбалар ҳисобига амалга оширилади. Ҳар бир совхоз учун капитал маблағнинг ҳажми ва унга ажратилиши керак бўлган сумма миқдори хўжаликнинг ташкилий-хўжалик ва келгуси режасига қараб белгиланади.

Совхозларда капитал қўйилмалар совхознинг ўз маблағларидан, банк кредити ва давлат бюджетидан маблағ билан ташкиллаш ҳисобига амалга оширилади. Капитал қўйилмаларни ишлатиш билан боғлиқ бўлган барча жараёнларни, уларнинг манбаларидан қатъий назар, белгиланган ҳужжатлар мажбур бўлса, совхозлар Давлат банки орқали амалга оширадилар. Совхозлар капитал ишларга сарфлайдиган маблағларини режада кўрсатилган тартибда сарфлайдилар. Капитал қурилишларни молиялаштириш тасдиқланган титул рўйхатида асосан амалга оширилади. Титул рўйхатида қурилиш объектларининг жами, ҳар бир қурилиш объектнинг смета, қиймати, тамомланмаган қурилишлар бўлса, уларнинг келгуси йилдаги қолдиги, ҳар бир қурилиш объектнинг фойдаланишга топшириш муддатлари кўрсатилади.

Колхозларда капитал қўйилмаларнинг келиш манбалари совхозлариникидан анча фарқ қилади. Колхозларда капитал

жамғармаларының маббалары қүйидағылардан пйорат: қайта ишлаб чықарыныи кенгайтырыи учун соф даромаддан бўлиимас фондга акратини, маҳсулот таниархига кирадиган амортизация акратмалари, асоеий воеиталарни тугатишдаи олинадиган даромад ва асоеий подадан чықарилган моллар элазига тушадиган маблаглардир. Шунингдек, колхозлар ўз маббаларидан таниқари қисқа ва узок муддатга бериладиган банк есудаларидан ҳам фойдаланинади.

Биообарни, колхозларда капитал сарфлар учун акратиладиган пул маблагларининг миқдори колхозларининг соф даромадига ва бўлиимас фондини тўлдиришга акратилган хиссага бевоеита боғлиқдир. Капитал жамғармаларга бўлган талабни аниқлашда колхозларда тузилган келгуси река кўрсаткичларига асосланилади. Анализ даврида капитал харажатларининг рекага нисбатан барча ўзгаришларини ва бу ўзгаришлар қандай сабаблар ҳисобидан юз берганлигини аниқлаи керак.

Ҳозирги вақтда чорвачиликни тўла механизациялаи учун барча хўжаликларда чорвачилик тармоги саноат асоеида ташиқи этилини лозим. Хўжаликларда бу қурилишга катта аҳамият берилини ва ўз вақтида ишга туширилини керак. Қурилиш объектлари режасининг ҳисобот йилида бажарилмаслиги кейинги йилларда уларининг чўзилиб кетилишга сабаб бўлади. Шунинг учун келгуси йилга ўтадиган қурилиш-монтаж ишлари суммасининг ўени ва камайиш даражасини албатта аниқлаи, ҳақиқатда фойдаланилаётган, лекин акт билан қабул қилилмаган қурилиш объектларига кўпроқ аҳамият берии, ишма сабабдан унинг қабул қилилмаганлигини кўрсатиб берии керак. Қурилишнинг смета баҳоси режа ва ҳақиқатда бажарилган иш ҳажмига сарфланган харажатлар билан таққослаб кўрилса, ҳар бир объект бўйича сметага нисбатан ошмиқ ўки кам сарфланганни аниқланади.

Қурилиш бошланганга қадар ҳар бир объект бўйича смета баҳосидан кўчирма олини тавсия қилинади. Бу кўчирмада қурилишдаги ишчиларининг бевоеита иш ҳақи, асоеий қурилиш материалларининг қиймати ва сон (гипс, ёғоч, цемент ва бошқа материаллар) кўрсатилади. Объектларининг лимит харажати билан ҳақиқатда қилинаётган харажатлар таққослаб кўрилади ва иш даврида ошмиқча қилинаётган сарфлар аниқланиб, иш ҳақи ҳамда материаллар сарфини оширмасдан қурилиш объектн таниархини камайитириш йўллари белгиланади.

Иш давомида хўжаликда қурилиш-монтаж ишлари пудрат ва хўжалик усули билан олиб борилган бўлса, пудрат йўли билан қурилаётган қурилишларининг бажарилиш даражаси йил охирида анализ қилинади. Хўжалик усулида қурилаётган объектлар аса барча кўрсаткичлари бўйича ҳар ойда анализ қилиниб, йўл қўйилган камчиликлар иш турлари бўйича ўз вақтида аниқланади.

Қурилишда меҳнат унумдорлиги бир ишчи ҳисобига смета баҳосида ишлаб чықарини нормасининг бажарилишига қараб аниқланади. Бундан таниқари, иш ҳақи фондига нисбатан ишлаб чықаринининг тез суръатлар билан ўсинини таъминлаи керак. Айниқса, заводлар ишлаб чыққан деталлар ва конструкциялардан фойдаланини оспр меҳнатни камайитириш ва ишлаб чықаринини кўнайитиришга имкон беради. Ишларни механизациялаи ва меҳнатни тўғри ташқи этили ҳам меҳнат унумдорлигини оширишга олиб келади.

Қурилиш-монтаж ишлари таниархини анализ қилишда уларининг алоҳида харажат моддалари бўйича ўзгаришини, ишлаб чықаринишга нисбатан тутган салмоқини ва рекаи сметага нисбатан ҳақиқий сарфларининг ўзгариш сабабларини аниқлаи катта аҳамиятга эга.

Капитал қўйилмалар самарадорлигини оширишдаги энг муҳим шартлардан бири асоеий фондларни ишга туширилини тезлаштиришдир. Қурилиш таниархини камайитириш ва самарадорлигини оширишдаги асоеий тадбирлардан яна бири объектн тиклаи муддатини қисқартириш, қурилиш материалларини тежаб сарфлаи, иш ҳақидан иқтисод қилини, устама харажат ва бошқаларни камайитиришдир. Капитал маблаглардан оқилона фойдаланишда маблагларни бир неча объектлар ўртасида сарфламаслики жуда муҳимдир.

Маблагларни имкон борича марказлаштириш ва шу йўл билан бирор объектн ишлаб чықаринишга тезроқ тоишириш ва шундан сўнг бошқасини кура бошлаи мақсадга мувофиқдир.

Капитал маблаглардан самарали фойдаланишнинг муҳим имкониятларидан бири янги қурилиш билан мавжуд биноларни реконструкция қилини асоеида капитал маблаглардан оқилона фойдаланишдир. Масалан, фермани модернизация қилини туфайли унда боқиладиган чорва моллар сонини янада ошириш, чорва молларини боқилишнинг илгор усулларини жорий этили мумкин. Шу асоеда чорвачилик маҳсулотларини янада кўнайитириш ва таниархини бирмунча арзонлаштиришга эришини мумкин.

Капитал қўйилмалар режасининг бажарилишини анализ қилишда уларининг таркибининг тўғри белгиланга ҳам жиддий эътибор берии керак. Чунки капитал маблаглар асоеий фондлар таркибининг белгилайди. Масалан, агар шу йил капитал маблаглар суммасидан чорвачилик бинолари қурилишига катта маблаг акратилган бўлса, маълум муддатдан кейин улар асоеий фондларининг муайян қийматида аса этади. Капитал маблагларининг катта қисми техника сотиб олишга сарфланган бўлса, асоеий фондларда техниканингу улунин ошади.

Хўжаликда капитал қўйилмаларни ҳисобга олиб бории жуда катта аҳамиятга эга. Бунинг учун ишлаб чықарини-молни режаси ва сметаларига асосланган ҳолда капитал маблаглар фонди ҳисобига пул ва моддий харажатларни ҳужжатлашти-

рини, содир бўлган хўжалик жараёнларига тузилган проводкаларни ҳисобларга ёзиб бориш керак. Шундай қилинганда капитал маблағлар юзасидан тузилган ойлик, чорақ ва йиллик ҳисоботлар учун керакки маълумотларни тузиш мумкин бўлади.

Анализ чуқурроқ бўлиши учун режанинг бажарилишини қурилиш объектлари бўйича кўриб чиқиш керак. Чунки капитал қурилмалар режасининг умумий суммаси кўрсаткичлар бўйича бажарилган бўлишига қарамасдан, айрим объектлар бўйича бажарилмаган бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам алоҳида ишга туширилиши керак бўлган объектлар учун ажратилган капитал қўйилмаларининг бажарилишини анализ қилиб бориш керак. Бунинг учун режа кўрсаткичлари ҳақиқатда бажарилган ишлар билан таққосланиб кўрилиши, ундаги камчиликлар очиб ташлаш ва ютуқлар оммалаштирилиши лозим.

Капитал қўйилмалар режасининг бажарилишини анализ қилишда пудрат ва хўжалик усули билан бажарилган ишларга сарфланган капитал харажатларни ҳам анализ қилиб бориш керак. Чунки йил давомида хўжаликда пудрат ва хўжалик усули билан бажарилаётган қурилиш-монтаж ишлари бир-биридан анча фарқ қилиши мумкин. Агар турли усул билан бажарилаётган қурилиш-монтаж ишлари солиштириб борилса, улар ишда йўл қўйилган камчиликлар ўз вақтида аниқланади, уларнинг олдидан олинадиган ва ортинча чиқимларга барҳам берилади.

Қурилиш ва асосий воситалар сотиб олиш режасининг бажарилиши кўп жиҳатдан капитал маблағларининг мавжудлигига ва уларнинг келиб тушишига боғлиқ. Капитал қўйилмалар режасининг бажарилишини анализ қилишда йиллик ҳисобот кўрсаткичларидан фойдаланилади (81-жадвал).

Жадвалда келтирилган маълумотларга кўра хўжаликда капитал жамғармаларни маблағ билан таъминлаш режаси 234 минг сўм ошириб бажарилган, лекин асосий воситалар амортизацияси, ўтлатиб семиртириб сотиш учун мўлжалланган асосий пода қиймати бажарилмаган.

Бу кўрсаткичларни аниқлаш учун уларнинг кирим ва чиқим қисмлари ҳар бири бўйича алоҳида кўриб чиқилса, қайси томонга қилинган харажатлар ошмиш ёки кам эканлиги маълум бўлади.

Масалан, колхозда жами капитал харажатлар учун режага нисбатан 178,6 минг сўм ошмиш маблағ сарфланган бўлса, шундан 94,1 минг сўм бино ва иншоотлар қурилишига, 35,9 минг сўм трактор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари сотиб олишга, 19,3 минг сўм маҳсулдор қорамоллар сотиб олишга кетган. Бу эса келгуси йилларда хўжаликнинг ишлаб чиқарилиши ривожлантиришга ижобий таъсир этади.

81-жадвал. Капитал харажатларни маблағ билан таъминлаш режасининг бажарилиши (минг сўм)

Маблағларнинг манбалари	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида		
		режа	ҳақиқатда	ўзгариш +, —
Йил бошида мавжуд капитал маблағлар, жами	135,0	64,2	105,2	+41,0
Йил давомида маблағларнинг келиши:				
асосий воситалар амортизацияси бўлинмас фондининг асосий воситалар қисмини тўлдирish (амортизациядан ташқари)	116,3	117,7	108,1	-9,90
асосий воситаларнинг тўлатишдан тушган мул (хайвонлардан ташқари)	260,5	180,5	408,1	+227,7
семиртириб сотиш учун ажратилган асосий пода молларининг қиймати капитал сарфлар учун ўз маблағларида қилинган бошқа сарфлар	—	7,2	10,9	+3,7
асосий пода молларининг қиймати капитал сарфлар учун ўз маблағларида қилинган бошқа сарфлар	92,2	100,7	64,0	-37,7
Капитал сарфлар учун ўз маблағлари, жами	1,7	3,0	11,9	+8,9
Йил бошидаги қолдиқ билан бирга тушган маблағлар, жами	470,7	409,1	603,0	193,9
	605,7	473,3	708,2	234,9

Асосий подани тузиш ва маблағ билан таъминлаш режасининг бажарилиши

Асосий подадаги моллар сонини кўпайтириш ҳамда подани мухтазам равишда янгилаб бориш учун анча капитал жамғармалар талаб қилинади. Совхозларда асосий подани тузиш асосан маҳсулдор молларни ҳисобдан чиқариб сотиш ва нп хайвонларига ажратилган амортизация ҳисобига ташкил этилади. Агар совхознинг ўз маблағи еттизмаса, қисман банк кредити берилади. Колхозлар эса асосий подани тузиш харажатларини ўз маблағлари ва банкдан олинган қарзлар ҳисобига қоплайди.

Асосий подани тузиш харажатлари — хўжаликнинг ўзида етиштирилаётган ёш молларни асосий подага ўтказишга қадар қилинган харажатлардан ва четдан сотиб олинган моллар қийматидан иборат. Унинг бажарилишини 82-жадвалдан кўриш мумкин.

Жадвалдан кўринадигани, хўжалик асосий подани тўлдирини режасини тўла бажарган, лекин чўчқалар бўйича режа бажарилмаган, яъни режадаги 14 бош ўришга 8 бош ўтказилган. Шунинг ҳисобига харажатлар планга нисбатан 803 сўмга камайган. Ўтказилган бир бош молнинг тапнарни қорамол бўйича режага кўра 29,30 сўмга ошмиш бўлганлиги учун жами харажат 2911 сўм ошмиш кетган бўлса, чўчқачилик бўйича бир бош чўчқа тапнарни 9,10 сўмга камайганлиги учун жами харажат 173 сўм камайди. Шунга қарамасдан, асосий подани

82-жадвал. Асосий подани тузиш режасининг бажарилиши

Моллар	Ёш молларни асосий подани ўтказиш режаси			Ҳақиқатда ўтказилди			Ҳақиқий: бош сон режаси таънари, сўм	Ўзгариш: сўм: орт (+), кам (-)		
	моллар боши	бир бош молнинг таънари, сўм	жам	моллар боши	бир бош молнинг таънари, сўм	жам		жам	бош сонга	таънарига
1	2	3	4-3×2	5	6	7-6×5	8-5×3	9-7-4	10-8-4	11-7-8
1. Қорамол	87	597	51939	93	628,3	58432	55521	6493	3582	2911
2. Чўчқа	14	150,6	2108	8	141,5	1132	1305	-976	-803	-173
Жами	×	×	54047	×	×	59564	56826	5517	2779	2738

тўлдириш режадагидан 5517 сўм (2779 + 2788) ошган. Совхозларда асосий подани ўтказиладиган ёш моллар ҳақиқий таънарида баҳоланади, лекин унинг нархи топшириш баҳосидан ошиб кетмаслиги керак. Агар ошиб кетса, совхоз зарар кўради.

Колхозларда асосий подани ўтказиш ҳақиқий таънари ҳисобида олиб борилмоқда. Сотиб олинган моллар совхозлардаги каби харид баҳоси ва олиб келиш харажатлари билан кириш қилинади. Асосий подани тузишга сарф қилинган харажатлар шу маблағларнинг мабзалари ва Давлат банкнинг кредити ҳисобига қопланади.

Асосий подани тузишдан кўрилган зарарни камайтиришдаги энг муҳим омил асосий подани ўтказиладиган чорва бош сон таънарининг камайтиришидир. Бунинг учун ёш молларни кўнлаб асосий подаларга ўтказиш тadbир-чораларни кўриш керак. Агар биз 2 ёшдан катта бўлган қорамолларни асосий подани ўтказсак, у ҳолда хўжаликка 1500—1800 сўм фойда келган бўларди.

Капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш йўллари

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ишларни тубдан ўзгартириб уларни шу бугунги кун талаби ва даражасига чиқаришда капитал харажатларнинг самарадорлиги кўрсаткичларини яхшилаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Капитал маблағларнинг самарадорлигини оширишда ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи участкаларида уларни марказлаштириш, капитал сарфларининг тарқоқлигини бартараф этиш, қишлоқ хўжалик қурилмаларининг давом эттириш, объектларини янги солиш муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқ хўжалиги олдидан турган жуда катта вазифаларнинг бажарилиши халқ

хўжалигининг бу ғоят муҳим тармоғига сарфланадиган капитал маблағларни янада оширишни талаб этади. Чунки, мамлакатнинг энергия ва хом ашёга бўлган эҳтиёжлари мунтазам ўсмоқда, уларни ишлаб чиқариш эса тобора қimmatга тушмоқда. Шунинг учун капитал маблағларини ҳаддан ташқари кўпайтириш йўлини тутмасдан, ресурслардан янада оқилона фойдаланишга эришиш лозим.

Хўжаликда мўлжалланган капитал харажатлар амалга оширилиши натижасида олинган иқтисодий самара, капитал қўйилмаларнинг самарадорлиги дейилади. Капитал қўйилмаларнинг самарадорлиги меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисод қилиб қилиш билан аниқланади. Уни аниқлаш жуда муҳимдир. Чунки қилинган ҳар бир харажат ўзини қоплаб, фойда келтирغانдагина хўжалик фойда кўради. Капитал харажатларининг иқтисодий самарадорлигини ошириш хўжалик учун қанчалик фойдали эканлигини қуйидаги мисолдан ҳам кўришимиз мумкин.

Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда ишак қуртнинг марказлаштириб боқилиш учун, белгиланган қуртхонани механизациялаштириш учун 10 минг сўмлик капитал харажат сарфланган. Натijaда меҳнат ва материал сарфлари камайиб, ишлаб чиқариш харажатлари 6 мингдан 4 минг сўмгача камайган. Бу қуртхонанинг хизмат қилиш даври 15 йил бўлса, у ҳолда умумий иқтисод қилиш суммаси 30 минг сўмни ташкил этади (6—4) × 15 = 30 минг сўм). Шундай қилиб, қуртхонани механизациялаш натижасида анализ қилинаётган хўжаликда ишлаб чиқариш харажатлари хизмат қилиш даврида ёки 15 йил мобайнида 3 марта тежаб қолтир экан. Шубҳасиз, бундай капитал харажатлар иқтисодий томондан хўжалик учун жуда ҳам самаралидир.

Маълумки, қишлоқ хўжалигида капитал харажатлар комплекс ҳолда сарфланади. Бу ўз навбатида қурт боқилишда меҳнатни комплекс механизациялаш, қуртларни зоотехника қондалари асосида тўғри боқилиш ва уларнинг маҳсулдорлигини ошириш имконини беради. Демак, анализ қилинаётган хўжалик замонавий қуртхоналар қуриш, уни яхши жиҳозлаш ва механизациялашга капитал маблағлар ажратилиш лозим. Айниқса, ишлаб чиқариш биноларидан қурт боқилиш учун кенг фойдаланиш керак. Бу янги ишлаб чиқариш бинолари қуриш учун ажратиладиган капитал маблағларини қисқартиради ва капитал ремонт харажатларини камайтиради.

Маълумки, хўжаликларда ҳар доим ҳам бир вақтнинг ўзига барча ишларга капитал харажатларини сарфлаш мумкин бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам бу харажатлар хўжаликнинг қайси йўналишига ва мақсадига кўпроқ сарфланиши кераклигини билиш лозим. Бунинг учун ҳар бир хўжалик капитал харажатларини сарфланишидан олинган иқтисодий самарани аниқлаш керак. Ҳар бир сўм капитал харажат ҳисобига

хўжалик қанча иқтисод қилини мумкинлигини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$И = \frac{(T_0 - T_1) \cdot П}{K}$$

Бу ерда: И — бир сўм капитал харажат ҳисобига иқтисод қилинган йиллик ишлаб чиқариш харажатлари;

T_0 — капитал харажатлар сарф қилингандан кейинги маҳсулот ёки иш таънарихи;

T_1 — шунинг ўзи, қўшимча капитал харажатдан кейин;

П — режалаштирилаётган маҳсулот ҳажми ёки иш;

K — капитал харажатлар суммаси.

Энди формула тушунарли бўлиши учун мисол келтирамиз. Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда пахта етиштиришда механизация учун қилинган капитал сарф 60 минг сўмни ташкил этган. Яқин етиштирилган пахта миқдори 12000 тонна. Ҳар тонна пахтанинг таънарихи 390 сўмдан 380 сўмга камайган. Бу ҳолда пахта етиштиришда механизацияда фойдаланиш учун қилинган капитал харажатининг иқтисодий самарадорлиги ҳар бир сўм капитал харажат ҳисобига 2 сўмни ташкил қилади.

$$И = \frac{(390 - 380) \times 12000}{60000} = \frac{120000}{60000} = 2 \text{ сўм}$$

Шундай қилиб, пахтачиликда механизацияни яхшилаш учун сарфланган ҳар бир сўм капитал харажат ҳисобига хўжалик ишлаб чиқариш харажатларидан 2 сўм иқтисод қилиб қолиши мумкин экан. Капитал харажатларининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини ҳар бир объект бўйича ҳам алоҳида-алоҳида таққослаб кўришимиз мумкин. Бунда биз қайси объектга сарфланаётган капитал харажатларининг иқтисодий самарадорлиги энг юқори эканлиги ва пача йилда қоплашнинг биллишимиз мумкин. Капитал харажатларининг энг иқтисодий вариантыни қоплаш муддатида қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$И = \frac{K_y - K_1}{X_1 - X_n}$$

Бу ерда: И — капитал харажатларининг энг иқтисодий вариантыни қоплаш муддати;

K_y — капитал харажатларининг энг кўп унум берадиган варианты;

K_1 — капитал харажатларининг энг кам унум берадиган варианты;

X_n — биринчи вариантда қилинган ишлаб чиқариш харажати;

Масалан, анализ қилинаётган хўжалик учун тиновий қўртхонани механизациялаштиришнинг икки хил варианты тақдим этилган. Биринчи вариантдаги қўртхона анча такомиллашган механизмлардан фойдаланишга мўлжалланган. Унда ишлатиладиган қурилиш материаллари мураккаб, шунинг учун ҳам бу қўртхона кўп харажатни талаб қилади. Унинг баҳоси 27 минг сўм. Ипак қўртини боқиш учун кетган йиллик ишлаб чиқариш харажати 9 минг сўм.

Иккинчи вариантдаги қўртхонада эса қўлланиладиган механизмлар анча содда ва қурилиш материаллари кам ишлатилади. Шунинг учун ҳам унинг баҳоси 21 минг сўм. Ипак қўртини боқиш учун қилинадиган йиллик ишлаб чиқариш харажатлари 11 минг сўм. Ҳар икки қўртхона ҳам 20 қўти ипак қўрти боқишга мўлжалланган. У ҳолда бу қўртхоналарга сарф қилинган капитал харажатларининг иқтисодий самарадорлиги қуйидагича бўлади:

$$И = \frac{27 \text{ минг} - 21 \text{ минг}}{11 \text{ минг} - 9 \text{ минг}} = \frac{6 \text{ минг}}{2 \text{ минг}} = 3.$$

Демак, 20 қўти ипак қўртини боқиш учун мўлжалланган қўртхонани механизациялашга қилинадиган капитал харажатларининг биринчи вариантда 6 минг сўм кўп капитал харажатларни талаб қилинса ҳам, иккинчи вариантга нисбатан ишлаб чиқариш харажатларидан 2 минг сўм иқтисод қилиниб, қоплалишига эришиллар экан.

Хулоса қилиб айтганда, қўртхонани механизациялаш учун қилинган қўшимча капитал харажат биринчи вариант бўйича ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисод қилини ҳисобига 3 йил ичда ўзини қоплаши мумкин экан. Қишлоқ хўжалигида сарфланаётган капитал харажатларининг алоҳида объектлар ва йўналишлар бўйича иқтисодий самарадорлигини анализ қилиш билан киёфоялаштиришга қолмасдан, балки иқтисодий самарадорлигининг ўрғанишга ҳам алоҳида эътибор бериш керак.

Қишлоқ хўжалигида сарфланаётган капитал сарфларининг умумий суммаси комплекс тадбирий-чораларни амалга оширишга, жумладан, меҳнат унумдорлигини оширишга, яъни қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қўнайитиришга, маҳсулот таънарихини камайтиришга ва хўжаликнинг даромадини оширишга ёрдам беради. Капитал сарфларининг умумий суммасининг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$Я_p = \frac{Y_1 - Y_0}{X_1 - X_0}$$

Бу ерда: $Я_p$ — ишлаб чиқариш сарфининг ҳар бир сўми ҳисобига маҳсулот қийматининг ошishi;

- $Я_0$ — маълум даврдаги ялпи маҳсулот қиймати;
 $Я_1$ — қўшимча капитал харажатдан кейинги ялпи маҳсулотнинг қиймати;
 X_1 — қўшимча капитал харажат сарфлангандан кейин етиштирилган ялпи маҳсулотга кетган жами ишлаб чиқариш сарфлари;
 X_0 — қўшимча капитал сарфланмасдан олдинги даврда етиштирилган ялпи маҳсулотга сарфланган ишлаб чиқариш харажатлари.

Капитал харажатларининг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблашда 83-жадвал маълумотларидан фойдаланиш мумкин.

83-жадвал. Капитал харажатларининг самарадорлигини аниқлаш кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Колхозларда			Совхозларда		
	базис йи- лида	ҳисобот йилида	ўзгариш +, -	базис йи- лида	ҳисобот йилида	ўзгариш +, -
Ялпи маҳсулот қиймати, минг сўм	2419,8	2889	269,2	4495,0	5938,3	1443,3
Ишлаб чиқариш сарфларининг жами сўм	1970,4	2130,3	159,9	3890,6	4246,4	355,8
Шу жумладан:	1267,5	1474,1	206,6	2061,7	2773,9	712,2
а) меҳнат ҳақи сўм						
б) пул ва материал сарфи, сўм	702,9	656,2	-46,7	1828,9	1490,4	-338,4
Ялпи даромад, минг сўм	1716,9	2032,8	315,9	2666,1	4447,8	1781,7
Соф даромад (фойда)	449,4	558,7	109,3	604,4	1691,9	1087,5
Капитал харажатлар суммаси (балансдаги асосий воситалар қиймати), минг сўм	1997,0	2720,6	723,6	7338,0	11163,3	3825,3
Бир сўмлик ошқича капитал харажатлар ҳисобига етиштирилган қўшимча маҳсулот (сўм):	×	×	0,37	×	×	0,38
а) ялпи даромад	×	×	0,44	×	×	0,47
б) ялпи маҳсулот	×	×	0,15	×	×	0,28
в) соф даромад						
Бир сўмлик ортиқча харажатга (сўм)	×	×	×	×	×	×
а) ялпи маҳсулот	×	×	1,70	×	×	4,06
б) ялпи даромад	×	×	1,97	×	×	5,0
в) соф даромад	×	×	0,69	×	×	3,05

83-жадвалдаги маълумотларни юқоридаги формулага қўйиб, ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобига маҳсулот қийматининг ўзгаришини аниқлаймиз:

$$\text{Колхозда: } \frac{2689 - 2419,8}{2130,3 - 1970,4} = \frac{269,2}{159,9} = 1,70 \text{ сўм};$$

$$\text{Совхозда: } \frac{5938,3 - 4495}{4264,4 - 3890,6} = \frac{1443,3}{355,8} = 4,06 \text{ сўм}.$$

Шундай қилиб, анализ қилинаётган даврда қўшимча капитал харажатлар сарфланшини натижасида ялпи маҳсулот қиймати колхозларда 269,2 минг сўм, совхозларда эса 1443,3 минг сўм ошган. Ишлаб чиқариш сарфлари 159,9 ва 355,8 минг сўмга ўзгарган, капитал харажатларининг ҳар бир сўми ҳисобига шу даврда колхозларда 0,37 сўмлик, совхозларда 0,38 сўмлик қўшимча маҳсулот етиштирилган бўлса, ялпи даромад анча ортади. Демак, капитал харажатларининг ошқича сарфланшини натижасида ишлаб чиқаришнинг механизациялаштирилиши юқори даражага кўтарилди, меҳнат унумдорлиги ошди бормоқда. Сарфланаётган капитал маблағларининг қоплангани вақтнинг аниқлаш ҳам муҳимдир. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$B = \frac{K}{D} : \frac{K}{C}$$

Бу ерда: B — маблағларининг қопланган вақти;
 D — ялпи даромад;
 K — капитал харажатлар суммаси;
 C — соф даромад.

83-жадвал маълумотларига асосан капитал харажатларининг қопланган вақти фақат ошқича соф даромад ҳисобига колхозларда $(723,6 : 109,3) = 6,6$ йил, совхозларда эса $(3825,3 : 1087,5) = 3,5$ йилга тенг. Яъни фақат соф даромаднинг ўсиши ҳисобига қўшимча сарфланган капитал харажатлар колхозларда 6,6 йилда, совхозларда 3,5 йилда қопланар экан.

16-боб. БЎЛИНМАЛАРДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ДАСТУРИНИНГ БАЖАРИЛИШИ

Ишлаб чиқариш бўлипларида маҳсулот етиштирилишининг бажарилиши

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ялпи маҳсулот етиштириш режаларининг бажарилишининг унинг алоҳида бўлимлари (бўлим, бригада, звенолари)нинг тегишли режаларини тўлиқ анализ қилишдан бошланг мақсадга мувофиқдир. Фақат батафсил анализ қилинганида хўжаликнинг янги имкониятларини янада тўғри ва чуқурроқ аниқлаш имконини беради. Бунда ишда эришилган муваффақиятларини ва йўл қўйилган камчиликларини ўз вақтида аниқлаш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари билан белгилаб олиш мумкин. Бригадалар бўйича анализ ўтказилишининг энг қулай формаси 84-жадвалда келтирилган.

84-жадвал. Хўжалик бригадаларида пахта етиштиришга доир режа топшириқларининг бажарилгани

Бригадалар	Экин майдони гектар		Ҳосилдорлик, центнер		Ялпи ҳосил, ц		Режанинг бажарилгани: % , + , -
	режа	ҳақиқатда	режа	ҳақиқатда	режа	ҳақиқатда	+ , -
1	64	66	29,6	29,0	1894,4	1953,6	+3,1
2	70	66	28,0	27,6	1960,0	1821,6	-7,1
3	72	75	29,4	28,6	2116,8	2167,5	+2,4
4	60	60	27,1	28,8	1626,0	1728,0	+6,3
5	64	64	28,6	29,4	1830,4	1881,6	+2,8
6	62	62	29,9	31,1	1853,8	1928,2	+4,0
7	78	75	29,6	31,4	2308,8	2355,0	+2,0
8	69	70	29,9	30,0	2063,1	2100,0	+1,8
9	65	65	27,8	28,1	1807,0	1826,5	+1,1
10	66	65	35,4	34,8	2336,4	2262,0	-3,2
11	65	65	36,6	35,9	2379,0	2314,0	-2,7
12	78	72	32,4	34,4	2527,2	2476,8	-2,0
13	60	62	28,7	28,6	1722,0	1773,2	+3,0
14	61	61	34,9	35,0	2128,9	2135,0	+0,3
15	50	52	34,1	35,1	1705,0	1825,2	+7,0
16	55	57	36,8	35,1	2024,0	2000,7	-1,2
Хўжалик бўйича	1039	1037	31,07	29,38	32282,8	30469,9	-5,6

Жадвал маълумотларининг аналizi шуни кўрсатадики, хўжаликнинг ҳамма пахтачилик бригадаларида режа бажарилмаган. Мавжуд бўлган бригадаларнинг 31,3 фоизда режа бажарилмаган. Жумладан, режа 2-бригада 7,1% га, 10-бригада 3,2% га, 11-бригада 2,7% га, 12-бригада 2,0% га ва 16-бригада 1,2% га бажаролмаган. Умуман хўжалик бўйича ялпи пахта етиштириш режаси 5,6% га бажарилмаган. Режанинг бажарилмаганига асосий сабаб 2, 10, 16-бригадаларда экин майдонининг қисқариши ва ҳосилдорликни пасайиши бўлган. Шунингдек, 11-бригадада ҳосилдорлик 12-бригадада эса экин майдони камайган.

Бўлим, бригада ва звеноларнинг ҳосилдорлик кўрсаткичлари умуман хўжалик бўйича ҳосилдорликнинг ўртача даражаси билан, шунингдек, унинг кейинги икки-уч йил ичida эришилган ҳақиқий даражаси билан таққосланади. Анализ қилиш жараёнида режанинг бажарилмаганлик сабаблари ва уни ошириб бажаришга олиб келадиган омиллар аниқланади.

Ялпи маҳсулотнинг кўпайишига деҳқончиликда экин майдонининг кенгайиши ва ҳосилдорликни ортатиш, чорвачиликда эса чорва молларининг бош сонини кўпайиши ҳамда маҳсулдорликни кўтариллиши таъсир этади.

Режадаги ҳосилдорликни кўпайтириш ялпи пахта ҳосили кўпайишининг режадаги имконияти, ҳақиқатда олинган ҳо-

силдорлик эса ҳақиқий имконият тўғрисидаги тушунчани беради. Режадаги ҳосилдорлик ва ҳақиқий экин майдони бўйича ялпи пахта ҳосилини аниқлаш учун режадаги ҳосилдорликни ҳақиқатда экинган майдонга кўпайтириш керак. Режадаги ҳосилдорлик ва ҳақиқатда ҳосили йиғилган майдон бўйича ялпи ҳосилини аниқлаш учун эса режада кўрсатилган ҳосилдорликни ҳосили ҳақиқатда йиғиб олинган майдонга кўпайтирилади. Ҳақиқий ялпи пахта ҳосили ҳақиқий ҳосилдорликни ҳақиқатда экин экинган майдонга кўпайтириш йўли билан топилади.

Экиннинг побуд бўлиши ҳисобига ялпи пахта ҳосилининг камайиб кетишини ҳисоблаш учун 9-устундаги рақамдан 2-устундаги рақамни айириб ташлаш керак. Ҳосилдорликни кўтарини ҳисобига деҳқончилик маҳсулотлари ялпи ҳосилини кўпайтириш имконияти аниқлаш учун ҳосилдорликни йиллар ҳамда илгор бригадалар бўйича таққослаш лозим. Илгор бригаданинг ҳосилдорлиги билан умумий хўжаликдаги ўртача ҳосилдорлик орасидаги фарқ мавжуд имкониятлардан фойдаланилганда ҳар 1 гектар экин майдонидан олинган қўшимча маҳсулотнинг қанчага кўпайишини кўрсатади. Бу қўшилган ҳосилини жами экин майдонига кўпайтириш билан ҳосилдорликни илгор бригада даражасига кўтариш ҳисобига олинган қўшимча маҳсулот аниқланади.

Илгорлар тажрибасидан фойдаланишда патикасида экинлардан олинган қўшимча ҳосилини уш реализация қилиш нархига кўпайтириш билан пул ифодасида умумий қўшилган ҳосилини аниқлаш мумкин. Умуман хўжалик, бўлимлар ва звенолардаги илгорлар тажрибаси ҳисоб китоб қилишнинг худди шу методикаси бўйича анализ қилинади. Ҳисоб китоблар аниқ бўлиши учун энг аввало илгор бригадаларда қўлланиладиган барча энг яхши усулларни синчиклаб ўрганиш зарур. Анализ қилинаётган экиннинг ялпи ҳосилини кўпайтириш резервларини аниқлаш учун 85-жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, совхозда жами 85940,8 ц пахта етиштирилган. Шундан, 6024 центнери 1-группа бригадаларига, 5202 центнери 2-группа бригадаларига, 64030 центнери 3-группа бригадаларига ва 10684,8 центнери 4-группа бригадаларига тўғри келади. Демак, 1 ва 2-группа бригадаларида ҳосилдорлик бошқа группа бригадаларига ва совхозга нисбатан анча паст. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, агар совхоз 1 ва 2-группа бригадалар ҳосилдорлигини ўртача совхоз даражасига етказса, қўшимча 2818,9 ц пахта олиниш мумкин. Шунинг 201,6 центнери 1-группа бригадаларига ва 817,2 центнери 2-группа бригадаларига тўғри келади.

Деҳқончилик тармоғида бўлимларнинг ишлаб чиқариш топшириқлари билан бирга чорвачилик тармоғидаги бўлимлар ишини ҳам анализ қилиш жуда муҳимдир. Уш анализ қил-

85-жадвал. Бригадаларда пахта етиштиришнинг имкониятлари

Ҳосилдорлик юзасидан группалар, ц/га	Бригадалар сони	Экин май- дони, га	Ўртача хо- силдорлик, ц/га	Ялпи хо- сил, ц.	Пахта етиштириш имкониятлари, ц.	
					Ўртача совхоз дарajasига еткази- лганда	IV группа дарajasига еткази- лганда
I. 26 ц. гача	5	240	25,1	60,4	(33,44 - 25,1) × 240 = 201,6	(42,7 - 25,1) × 240 = 422,4
II. 25—30 гача	3	180	28,9	520,2	(33,44 - 28,9) × 180 = 817,2	(42,7 - 28,9) × 180 = 248,4
III. 30—35 гача	22	1900	33,7	64030	—	—
IV. 35 дан юқори	4	250	42,7	10684,8	—	(42,7 - 33,7) × 1900 = 17100
Ўртача совхоз бўйича	34	2570	33,44	85940,8	2818,8	23808

86-жадвал. Ялпи сут соғиб олинган режасининг қорамолчилик фермалари
бўйича бажарилиши

Фермалар	Моллар сонин, бош		Режа топшириги		Ҳақиқатда бажарилади		Режанинг бажарилиши: %, +, -	
	режа	ҳақиқатда	1 ситгирдан соғиб олин, кг	ялпи со- ғим, ц.	1 ситгирдан соғиб олин, кг	ялпи со- ғим, ц.	моллар сонин	ялпи со- ғим
1-ферма	244	255	2850	6954,0	2870	7318,5	+4,5	+5,2
2-ферма	388	372	2910	11290,8	2900	10788,0	-4,1	-4,5
Хўжалик бўйича	632	627	2886,6	18244,8	2887,8	18106,5	-0,8	-0,8

масдан туриб, бу тармоқнинг пқтисодий самарадорлигини ошириш асло мумкин эмас. Чорвачилик маҳсулотларининг апализига мисол қилиб 86-жадвал маълумотларини келтириш мумкин.

Жадвал маълумотларининг анализини шуни кўрсатадики, ялпи соғиб олинган бўйича белгиланган топшириқ 1-ферма бўйича 5,2%, 2-ферма бўйича 4,5% бажарилмаган.

1-ферманинг сут режасининг бажарилишига асосий сабаб режага нисбатан моллар сонини 4,5% ва унинг маҳсулдорлигининг 0,7% ортиси бўлган. 2-фермада эса бунинг акси, яъни моллар бош сонини 4,1% ва бир ситгирдан соғиб олинган сутнинг миқдори 0,4% камайган. Натijaда хўжалик бўйича сут етиштириш режаси 0,8% га бажарилмаган қолган. Демак, 2-фермада ялпи сут миқдорининг кўпайтириш тадбири чораларини кўриш лозим. Бунинг учун ситгирлар маҳсулдорлигини ошириш, қисп ситгирлар сонини камайтириб, уларда самарали фойдаланишлари ҳамда ситгирлар бош сонини бир хилда сақлашлари лозим.

Ситгирларнинг маҳсулдорлигини ошириш ҳисобига ялпи сут соғиб олишни кўпайтириш имкониятларини аниқлаш учун уларни ўртача йиллик соғимига қараб группалар усулидан фойдаланиш керак. Бунда 87-жадвал формасида фойдаланиш мумкин.

87-жадвал. Қорамолчилик фермасида маҳсулдорликни ошириш
имкониятлари

Маҳсулдорлик группаси, кг	Ситгирлар со- нин, бош	Ялпи соғим, ц	Ҳар бир сит- гирдан ўртача соғиб олинган сут, кг
I. 2180 гача	120	2186,4	1822
II. 2181 дан 2400 гача	140	3091,2	2208
III. 2401 дан 2600 гача	90	2149,2	2388
IV. 2601 дан 2800 гача	101	2526,0	2501
V. 2801 дан ортинқ	122	3342,8	2740
Хўжалик бўйича	573	13295,6	2320,3

Жадвал маълумотларида кўриниб турибдики, подадаги барча молларнинг 45,4 ц 1 ва 2-группа маҳсулдорлигига кир-
гани ҳолда ($\frac{120 \times 140 \times 100}{573} = \frac{26000}{573} = 45,4\%$) ялпи сут етиш-
тириш бўйича фақат 39,7% ни ташкил қилади ёки мол
бош салмоғига қараганда сут етиштириш салмоғи 5,7% кам
бўлган. Демак, хўжаликда сут етиштиришда ҳали фойдала-
нилмаётган имкониятлар кўп. Агар ситгирларнинг бу йккита
группасини ўртача хўжалик бўйича маҳсулдорликка етказилса,

хўжалик бўйича ялпи сўт соғимини яна 755,2 центнерга кўпайтириш мумкин бўларди.

Шу жумладан, биринчи гурппадаги сигирлардан 598 ц ($2320,3 - 1822 \times 120 = 498,3 \times 120 = 598$ центнер), иккинчи гурппадагилардан 157,2 ц ($2320,3 - 2208 \times 140 = 112,3 \times 140 = 157,2$ ц) сўт оlishар эди.

Агар биз бутун хўжалик бўйича мавжуд бўлган сигирлар сонини, маҳсулдорлиги бўйича бешинчи гурппага етказсак, у ҳолда хўжалик бўйича ялпи сўт етиштириш 2404,6 центнерга кўпайишини кўрамиз ($573 + 2740 - 13295,6 = 15700,2 - 13295,6 = 2404,6$ ц). Бунинг учун бевосита фермаларда чорва молларини боқиш усуллари ва уларни озиклантиришни яхшилаш, технологик жараёнлар (соғиш, озик тайёрлаш ва тарқатиш, микрооқимини сақлаш кабилар)ни тўғри ташкил этиш, моллар зотини яхшилаш, моддий манфаатдорликни ошириш лозим.

Ички хўжалик ҳисобидаги бўливларда топшириқларнинг бажарилиши

Ички хўжалик ҳисоби ички ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўзаро алоқаларини, бўлимлар ўртасидаги, шунингдек, уларнинг меҳнат коллективлари ва хўжалик маъмурияти ўртасидаги муносабатларни белгилаб берибди. Аммо унинг муҳим фарқи шундан иборатки, у фақат ишлаб чиқариш соҳасини ўз ичига олиб, маҳсулотни тақсимлаш ва реализация қилиш ҳамда тўла таннархни ҳисоблаш билан шуғулланмайдилар. Фақат бевосита қилинган харажатлар бўйича маҳсулот таннархини ҳисоблаб чиқадилад. Шунингдек, улар тугалланган бухгалтерия учётини юритмайдилар.

Ички хўжалик ҳисобидаги бўливлардаги меҳнат ва моддий пул сарф-сарфига доир лимит берилади. Ҳосилдорлик ҳар бир бригаданинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ернинг сифатига қараб белгиланади. Харажат лимитлари иш турлари бўйича технологик карта асосида ҳисобланади.

Технологик картада ишнинг турлари ва ҳажми, бажариш усуллари ҳамда асосий харажатлар миқдори кўрсатилади. Харажатлар ишлаб чиқариш маҳсулот таннархининг даражасига бевосита таъсир қилиб, унинг миқдори шу коллективнинг иш натижасига боғлиқдир. Демак, топшириқни олган бригадалар маҳсулотни оширишга, сифатини яхшилашга, таннархини арзонлаштиришга, режа ва мажбуриятни бажаришга интилиб ишни яхши ташкил қилишга ҳаракат қиладилар. Ил охирида бригадаларнинг ҳақиқатда бажарган ишлари аниқлангандан сўнг, қилинган барча сарфлар режада кўрсатилган сўмлар билан солиштириб чиқилади.

Ички хўжалик ҳисоби топшириқларини бўливларда активи иштирокида мутахассислар ишлаб чиқадилад. Бу топши-

риқлар бригадаларнинг кенгаши ва мажлисларида муҳокама қилинади ҳамда колхоз правлениеси томонидан тасдиқланади. Топшириқларнинг ўз вақтида ва тўғри ишлаб чиқилиши учун жавобгарлик бўлимларнинг раҳбарлари, шунингдек, мутахассислар зиммасига юкланади.

Бригадаларнинг ички хўжалик ҳисобига оид режали топшириқлари йил бошида берилади. Бу ўз навбатида маҳсулот етиштиришда энг кам меҳнат, моддий-пул маблағлари сарфланган ҳолда энг яхши натижаларга эришишга, маҳсулот таннархини янада арзонлаштиришга ва рентабеллигини оширишга шароит яратади.

Бригада ишлаб чиқаришини бошқаришда ички хўжалик ҳисоби топшириқлари режасини бажариш жуда муҳимдир. Ички хўжалик ҳисобидаги бригада ишлаб чиқаришини аниқлаш қилиш учун қуйидагиларни аниқлаш керак:

1. Натура ҳолда ва пул билан фойдаланганда ялпи маҳсулот етиштириш режасининг бажарилиши.

2. Маҳсулот етиштириш учун сарфланган лозим бўлган бевосита харажатлар суммасининг режага нисбатан ўзгариши.

3. Моддий рағбатлантириш режасининг бажарилиши.

4. Бир колхозчи ва сарфланган пулнинг ҳар бир сўми ҳисобига режага нисбатан ҳақиқатда қанча маҳсулот етиштирилганини билиш лозим.

Ички хўжалик ҳисобида ишлайдиган бўливларнинг йиллик иш якувлари ички асосий кўрсаткич бўйича: ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши ва ишлаб чиқариш харажатларидан тежалган (ортиқча сарфланган) сўмлар бўйича баҳоланади. Бунда режага харажатлар ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига қараб олдиндан аниқланади. Бунинг учун ялпи маҳсулотнинг ҳар 100 сўмлик қийматига ҳисоблаганда қилинган харажатлар тежами ва хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг жами бажарилиш фойдаси каби умумлаштирувчи иқтисодий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. Харажатлар тежами қуйидаги формула ёрдамида аниқланади.

$$X_r = \frac{X_{\text{мрк}} - X_k \cdot 100}{\text{ЯМ}}$$

Бу ерда: X_r — 100 сўмлик ялпи маҳсулот қийматига қилинган харажатлардан олинган тежам, сўм;

$X_{\text{мрк}}$ — ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига қараб аниқланган режали харажатлар, сўм;

ЯМ — ҳақиқатда олинган ялпи маҳсулот қиймати, сўм.

Формула тушунарли бўлиши учун мисол келтирамиз.

Мисол. Ички хўжалик ҳисобидаги йиллик топишиқдаги пахтачилик бригадасига 2720 ц пахта ишлаб чиқариш режаси белгиланган. Шу пахтани етиштириш учун 131,1 минг сўм ёки ҳар бир ц пахта учун 48 сўм 42 тийиндан йиллик лимит белгиланган. Йилнинг якунига кўра бу бригадада 2907 ц пахта етиштириб, унга 136,4 минг сўм харажат қилган. Демак, бригада режага нисбатан ялпи пахтани етиштириш учун 5,3 минг сўм ($136,4 - 131,1 = 5,3$) сарфлаганини кўрамиз.

Аммо бундай ҳисоб-китобда ҳақиқатда етиштирилган ялпи пахта миқдорининг таънариҳини ошиб кетди деб бўлмайди. Чунки бу бригада режага нисбатан 187 ц ($2907 - 2720$) пахта ишлаб чиқарди. Натижада режадаги йиллик ишлаб чиқариш лимити ҳақиқатда етиштирилган пахта миқдorigа ҳисоблаганимизда 131,1 минг сўм ўрнига 140,8 минг сўм бўлган ($2907 \times 48,42 = 140,8$). Демак, мазкур ички хўжалик ҳисобидаги пахтачилик бригадасида йил якунига кўра ортқича харажат қилинмаган, аксинча у 4,4 минг сўмин ($140,8 - 136,4 = 4,4$) тежаган.

Бундай ҳолда 1000 сўмлик ялпи маҳсулот қийматида қилинган харажатлардан олинган тежам (1 ц пахтанинг ўртача сотиш баҳоси 60 сўм бўлганда) 2 сўм 52 тийини ташкил этади.

$$X_t = \frac{140,8 - 136,4 \times 100}{2907 \times 60} = \frac{4,4 \times 100}{174,4} = \frac{440}{174,4} = 2 \text{ сўм. } 52 \text{ т.}$$

Ялпи пахта етиштириш режасининг бажарилиши 106,9% ($2907 : 2720 \times 100 = 106,9$), тежалган ишлаб чиқариш харажатлар суммаси 3,1% га ($4,4 : 136,4 + 100 = 3,1$) ва хўжалик ҳисобидаги топишиқларнинг жами бажарилиши эса 110% ($106,9 + 3,1 = 110$) бўлган.

88-жадвалда учта пахтачилик бригадасининг иш фаолияти анализи келтирилган. Бу бригадаларнинг биринчи ва иккинчисида ички хўжалик ҳисоби тўлиғича жорий этилган. Учтинчисида эса ички хўжалик ҳисобига роя қилинмаган. Ҳар учала пахтачилик бригадаларида ер ва сув шaroитлари бир хилдир.

Жадвал маълумотларида кўришиб турибдики, ички хўжалик ҳисобига ўтган бригадаларда, шундай ҳисобга ўтмаган 3-бригадага нисбатан моддий маънафаддорлик юқори бўлиши туфайли, уларнинг иқтисодий кўрсаткичлари анча яхши бўлган.

Бригадаларда маҳсулот чиқилишининг қиймат ҳисобини қўлланган ички хўжалик ҳисобининг талабларидан бири ҳисобланади. Чунки маҳсулот сифатини ҳисобга олиш хўжалик ҳисобидаги бўлима аъзоларининг моддий рағбатлантириш билан боғлангандир. Ички хўжалик ҳисоби шарoитида маҳсулот сифатини ҳисобга олишда оз бўлса-да, ноаниқликка йўл қўйи-

88-жадвал. Ички хўжалик ҳисобига ўтган пахтачилик бригадаларининг иқтисодий якунининг анализи

Кўрсаткичлар	Бригадалар			Учинчи бригадага нисбатан			
	1	2	3	1 бригада		2-бригада	
				+	-	+	-
Пахта ҳосилдорлиги, ц/га	35,4	33,0	31,2	+4,2	+13,5	+1,8	+5,8
Бир сўм асосий иш ҳақида ҳисобланган кўшимча ҳақ, сўм	1,28	0,84	0,22	+1,06	+5,8	+0,62	+3,8
Ўртача иш ҳақи, сўм	8,22	7,17	4,20	+4,02	+95,7	+2,97	+70,7
Бир одам кўшига ишлаб чиқарилган пахта, ц	0,55	0,52	0,31	+0,24	+77,4	+0,21	+67,7
Бир одам кўшига олинган даромад, сўм	36	35	25	+11	+44	+10	+40
Бевосита харажатлар бўйича 1 ц пахтанинг таънариҳи, сўм	39,60	40,33	43,21	-3,61	-8,4	-2,88	-6,7
Рентабеллик, %	70,8	69,4	66,1	-	+3,7	-	+3,3

лиши бировларни асосан рағбатлантиришига олиб келса, бопқаларнинг моддий маънафаддорлигига путур етказди. Шунинг ҳисобига олиб, ички хўжалик ҳисобидаги бригадаларни анализ қилишда фақат етиштирилган маҳсулот миқдорини эмас, балки унинг сифатини, яъни сортини акс эттириши имконини берадиган маҳсулотнинг қийматини ҳам анализ қилиш керак.

Ички хўжалик ҳисобидаги бригадаларда сифатли пахтанинг миқдорини кўпайиши билан учинчи бригадага нисбатан уларнинг ўртача иш ҳақи 95,6—70,7% га кўп бўлган. Шунингдек, бу бригадаларда учинчи бригадага нисбатан ўртача иш ҳақини 95,7—70,7% оширган. Шунингдек, бу бригадаларда бир сўм асосий иш ҳақида ҳисобланган кўшимча ҳақин ҳам учинчи бригадага нисбатан 13,5—5,8% кўпайтирган.

Ички хўжалик ҳисобининг аҳамияти шу билан тугалланмасдан, балки меҳнат унумдорлигини оширишга ҳам олиб келган. Жумладан, бир одам кўшига ишлаб чиқарилган пахта биринчи бригадада учинчи бригадага нисбатан 77,4%, 2-бригадада эса 67,7% олган. Бир одам-кўшига олинган даромад эса учинчи бригадага нисбатан биринчи бригадада 44%, иккинчи бригадада 40% юқори бўлган.

Меҳнат унумдорлиги ва ҳосилдорлигини юқори бўлиши ички хўжалик бригадаларда ҳар центнер пахта таънариҳини арзон етиштиришга олиб келган.

Бир центнер пахтанинг таънариҳи учинчи бригадага нисбатан биринчи бригада 8,4% ва иккинчи бригадада 6,7% арзон бўлган. Натижада бу бригадаларда пахтачиликнинг рентабеллик даражаси 70,8 ва 69,4% ли ташкил қилган. Учинчи бригадада эса бу кўрсаткич 66,1% бўлган ёки биринчи бригадага

нисбатан 3,7% ва лққилчи брғадага нисбатан 3,3% кам бўлган. Ички хўжалик ҳисобидаги пахта таппархилии янада арзонлаштириш учун меҳнат харажатлари билан бир қаторда моддий-пул харажатлар ҳисобини ҳам тўғри олиб бориш керак.

Келажакда моддий-пул харажатлариши янада камайтириш учун, бу харажатларни фарқатгилга йил охирида эмас, балки йил давомида бажарилган ишларнинг турига қараб мунтазам анализ қилиб туриш лозим. Бунда қишлоқ хўжалик ишларига даврлар бўйича қилинган харажатларни ўз вақтида назорат қилиш ва йил давомида маҳсулот таппархиви ҳисоблаб боришга имкон туғилади.

Ички хужалик ҳисобишнинг пқтисодий самарадорлигини кўрсатиш учун биз яна бир хил шароитдаги иккита бригаданинг йиллик якуний келтпратма (89-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ҳар икки бригадада ишлаб чиқариш шариоти бир хил бўлишига қарамасдан, унинг иқтисодий кўрсаткичлари бир-биридан кескин фарқ қилади. Ички хўжалик ҳисобига ўтган бригадада ҳар гектар майдондан олинган пахта ҳосили, ўртача қолхоз ҳосилдорлигидан 1,6 центнер ёки 4,7% кўп бўлган. Бу кўрсаткич ички хўжалик ҳисобига ўтмаган бригадада нисбатан бушдан ҳам зиёд, яъни 13,5% юқори бўлган. Натيجида ялли пахта ҳосили ҳам кўп бўлган. Ички хўжалик ҳисобига ўтган бригадада унга ўтмаган бригадага нисбатан ялли пахта ҳосили 861,6 центнер ёки 61,4%, режанинг бажарилиши эса 7,3% ошган.

Апалпздан кўрпипб турпбдипк, даромад режанипг бажа-рилпшп колхоз бўйпча 103,2 пчпк хўжалпк ҳисобидатп бри-гадада эса 109,9% бўлган. Бпроқ, пчпк хўжалпк ҳисобпга ўт-маган бригадада бў кўрсаткич фақат 99,8% нп ташкил қилган, холос. Натпжада бу бригадада пахтачилпкдан келаётган да-ромад 66,3% ёкп 65622 сўм камайган. Булга асоспй сабаб пчпк хўжалпк ҳисобпга ўтмаган бригадада, ялпн пахта миқ-дорпнипг камайпшп ва унипг сифатпни пастлпгидир.

Пахта сифатининг ошиши натижасида ички хўжалик ҳисобига ўтган бригада ҳар центнер пахтанинг ўртача сотиш баҳоси колхозга нисбатан 1 сўм 54 тиийн ёки 2,2%, ички хўжалик ҳисобига ўтмаган бригададага нисбатан 2 сўм 15 тиийн ёки 3,1% кўпайган.

Бригадада пчки хўжалик ҳисобини қўллашдан мақсад ходимлар моддий маъфатдорлигини ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, пжодий ташаббус, хўжалик мустақиллигини ҳар томоплама ривожлантириш асосида бригада аъзоларининг энг кам меҳнат ва моддий сарфлар билан юқори натижаларга эришишидир. Жадвал маълумотларидан кўриниб турibdiki, пчки хўжалик ҳисобидаги бригада ҳар деитнер пахталнинг танчархш қолхозга нисбати 3,5%, пчки хўжалик ҳисобида

889-жадвал. Ички хўжалик ҳисобига ўтган ва ўтмаган пахтачилик
бриталлари Фаолиятининг кўсйи анализи

бригадалары факультетінің Ассесі анализі						
Құрсатқышлар	Бригадалар			Ички жұмалық хісобидағы бригадала ұяғарыш		
	Колхоз бұйына	ички жұмалық хісобиға ұт-маған	ички жұмалық хісобиға ұт-ған	колхозға нисбатан		ички жұмалық хісобиға ұт-маған бригадала нисбатан
				+, —	%	
Ғұза майдон, га	1438	45	64	— 1393	— 95,5	+ 19
Хосидорлик, ц/га	33,8	31,2	35,4	+ 1,6	+ 4,7	+ 4,2
Ялли пахта ҳосили, ц	48604,4	1404	2265,6	— 46338,8	— 95,3	+ 861,6
Режанинг бақарилиши, %	102,3	101,1	108,4	—	— 6,1	—
Пахтадан келган даромад, сўм	3456745	98996	164618	— 3292127	— 95,2	+ 65622
Даромад рекасининг бақарилиши, %	103,2	99,2	109,9	—	+ 6,7	—
Бир киши-кунига тўғри келган меҳнат ҳақи, сўм	6,34	5,60	7,22	+ 0,88	+ 13,9	+ 1,62
Ассесий иш ҳақининг 1 сўмга тўғри келган қўшимча ҳақ, сўм	0,89	0,75	1,22	+ 0,33	+ 37,1	+ 0,47
Бир ходимга тўғри келган пахта майдони, га	3,2	2,9	4,2	+ 1	+ 31,3	+ 1,3
Бир киши-соатига тўғри келади:						
а) пахта, кг	41,1	40,1	42,3	+ 1,2	+ 2,9	+ 2,2
б) даромад, сўм	2,78	2,62	2,99	+ 0,21	+ 7,6	+ 0,37
Бир центнер пахтаға сарфланган меҳнат, киши-соат	31,9	32,6	31,0	— 0,9	— 2,8	— 1,6
Бир центнер пахта баҳоси, сўм	71,12	70,51	72,66	+ 1,54	+ 2,2	+ 2,15
Бир центнер пахта танпар-хи, сўм	58,19	59,60	56,15	— 2,04	— 3,5	— 3,45
Бир центнер соф фойда, сўм	12,93	10,91	16,51	+ 3,58	+ 27,7	+ 5,60
Рентабелиши, %	22,2	18,3	29,4	—	+ 72	—
						+ 11,1

ўтмаган бригадага нисбатан 5,8% кам бўлган. Тармоқдан келаётган соф фойда аксинча ҳар центнер пахта ҳисобига 3 сўм 58 тийиндан 5 сўм 60 тийинга кўтарилган. Натижада пахтачиликнинг рептабеллик даражаси колхозга нисбатан 7,2%, биринчи бригадага нисбатан 11,1% юқори бўлган.

Бригада аъзоларининг иш ҳақи, қўшимча ҳақ ва ходимларга бериладиган мукофот суммаси мажбуриятларнинг бажарилиши даражасига боғлиқ бўлиб, у ички хўжалик ҳисобига ўтган бригададари ишга бериладиган баҳоининг мезони ҳисобланади. Жадвалдан кўриниб турибдики, ички хўжалик ҳисобидаги бригадада бир киши-кунига тўғри келган меҳнат ҳақи колхоз кўрсаткичига нисбатан 13,9% ва ички хўжалик ҳисобига ўтмаган бригадага нисбатан 28,9% юқори бўлган. Бу бригадада асосий иш ҳақининг бир сўмига тўғри келган қўшимча ҳақ колхозга нисбатан 37,1% ва иккинчи бригадага нисбатан 62,7% кўпайган.

Ички хўжалик ҳисобидаги бригада ишнинг асосий иқтисодий кўрсаткичларидан бири — бу меҳнат унумдорлигини оширишдир. Унинг натижалари қуйидагиларда: 1 киши-кунини, 1 киши-соат, йиллик ўртача бир ходим ҳисобига қанча маҳсулот етиштиришда паноҳ бўлади. Шунингдек, бир центнер маҳсулотни етиштириш учун қанча меҳнат сарф қилинганга ҳамда ҳар бир ходимга қанча экин майдонини тўғри келганига боғлиқдир.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ички хўжалик ҳисобидаги бригадада бир киши-соатга тўғри келган пахта иқдорини колхоз кўрсаткичига нисбатан 2,9%, ички хўжалик ҳисобига ўтмаган бригадага нисбатан 5,5% юқори бўлган, даромад эса 7,6—12,4% олган. Бир центнер пахтага сарфланган меҳнат сарфи аксинча 2,8—4,9% пасайган. Меҳнат унумдорлигини оширишда, бригада ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимлар сонини камайтириш жуда муҳимдир. Аммо бу бригада ишнинг сифат кўрсаткичларини пасайтириш ҳисобига амалга оширилмаслигини керак. Жадвалдан кўриниб турибдики, ички хўжалик ҳисобига ўтган бригадада ҳар бир ходимга тўғри келган пахта майдонини, колхоз кўрсаткичига нисбатан 31,3% ва ички хўжалик ҳисобига ўтмаган бригадага нисбатан 44,8% юқори бўлган.

Коллектив, оила ва ижара пудратлари ҳамда илгори технология ва чек формасининг иқтисодий самарадорлигини қиёсий анализи

Коллектив пудратининг таҳлили. Ички хўжалик ҳисобини такомиллаштиришнинг энг муҳим йўналишларидан бири бу коллектив пудратни келг жорий қилишдир. Бригада, звенодаги коллектив пудрати хўжалик ичиндаги жамоат ишлаб чиқариш ва бошқариш жараёнида ички хўжалик ҳисобига асосланган ташкилий-иқтисодий жиҳатдан боғланган мустақил бўлишмадир.

Коллектив пудратни қўллашнинг асосий мақсади ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва уддабуронликни ҳар томонлама ривожлантириш асосида энг кам юқори иқтисодий натижаларга эришишдир.

Пудрат коллективларига ер, техника ва бошқа ресурслар доимий қилиб бириктириб қўйилади. Шунингдек, уларга маҳсулот олиш ва уни етиштиришга қилинадиган сарф-харажатларнинг асосланган режаси белгилаб берилади.

Хўжалик ҳисобидаги пудрат коллективи, ортқича ресурсини ишлатишда манфаатдор эмас, чунки улар учун қилинган харажатлар олинадиган даромад ва ходимларининг иш ҳақларини камайтириб юборади. Пудрат коллективлари учун моддий ресурслар, техника, транспорт ва бошқа хизмат ҳамда ресурслар пуллик бўлади. Бу нарсалар учун пудрат коллективи учёт баҳоюда ҳисоб-китоб қилади, апа шу баҳода хўжаликда ишлагани, уруғлик сотиб олади, техника ремонтни учун ҳақ тўлайди.

Коллектив пудрат — бу ходимларнинг меҳнатини ташкил этиш ва ҳақ тўлаш усули бўлиб, у пудратчи коллектив билан хўжалик ўртасидаги аниқ ўзаро муносабатларга асосланади, томонларнинг мажбуриятлари ва масъулиятлари кўрсатилади. Унда қишлоқ хўжалигининг бошқаришдаги демократик қонуinquдалар ривож топган. Жумладан, ўз-ўзини бошқарув асосида коллективга кимларни қабул қилиш ёки қилмаслик, шунингдек, бригада келгашини сайлаш масалалари кўрилади.

Пудратдаги коллектив топшириқда белгиланган маҳсулотни энг кам меҳнат ва маблағ сарф қилиб етиштириш мажбуриятини олади, хўжалик раҳбарлари эса муваффақият билан ишлаш учун бригада ва звенога зарур шарт-шароитлар яратиб берадилар.

Меҳнат коллективларининг аъзолари хўжалик ишларини бошқаришга талаб этилади, улар маҳсулот етиштириш ва режалаштиришда қатнашадилар, ўз бўлинимларида ҳақ тўлаш тартибининг белгилайдилар. Коллектив пудрат турдош ва иккинчи касбни эгаллаш ҳамда қўшиб олиб беришга даъват этади. Натижада технология интизоми мустаҳкамланади, унинг аъзолари меҳнат тажрибаларини ўзаро алмашишда ва бир-бирларининг касбини бажариб кетишда.

Меҳнатни ташкил этиш ва рағбатлантиришнинг бу шакли ишлаб чиқариш унумдорлигини оширади, ходимларнинг моддий манфаатларига психологик таъсир кўрсатади, коллектив иш юритишнинг муваффақиятлиги. Пудрат усули қишлоқ меҳнатқашларининг охириги натижаларидан моддий манфаатдорлигини ва ҳосилнинг тақдирини учун масъулиятини кучайтиради. Натижада бригада пудратининг иқтисодий самарадорлигини оширади. Бригада пудратининг анализи 90-жадвалда келтирилган.

90-жадвал. Бригада пудратининг иқтисодий самарадорлигининг анализ

Кўрсаткичлар	Бригадалар		Бригада пудратига 3 оддий бригадаларга нис- батан:	
	оддий бри- гадада	пудрат бригадаси- да	+	-
Экин майдони, га	86	90	+4	+4,7
Пахта ҳосилдорлиги, ц/га	22,6	28,4	+5,8	+25,7
Ялпи ҳосил, центнер	1943,6	2556,0	+612,4	+31,5
Шу жумладан машина терими, ц.	777,4	1942,6	+1165,2	+2,5
Машина теримининг салмоғи, %	40	76	—	+30
Пахтаги реализация қилиш- да олган даромад, млн сўм	128,7	195,8	+67,1	+52,1
1 ц пахтанинг ўртача реализа- ция баҳоси, сўм	66,20	76,60	+10,40	+15,7
1 ц пахта таппархи, сўм	46,1	43,8	-2,3	-5,0
1 центнерга сарфланган меҳ- нат, киши-соат	31	28	-3	-9,7
Пахтада банд бўлган 1 ходим- нинг ўртача йиллик иш ҳақи, сўм	1540	1802	+262	+17,0
Бир ходимга тўғри келадиган:				
а) пахта, ц	62	75	+13	+21,0
б) даромад, сўм	4100	4806	+706	+17,2

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдими, бригада пудратини оддий бригадага нисбатан анча иқтисодий самараларга эришган. Бригада пудратига ғўза майдонини оддий бригадага нисбатан 4 гектарга ёки 4,7 фондга кўп бўлишига қарамасдан, пахта ҳосилдорлиги 5,8 ц ёки 25,7 фонд ошган. Натيجида ялпи пахта ҳосили 612,4 ц ёки 31,5% кўпайган. Муҳими шундаки, бригада пудратига машинада терилган пахта миқдори, оддий бригадага нисбатан 2,5 марта ёки 1165,2 ц юқори бўлган. Бригада пудратига фақат машинада терилган пахтанинг фақат миқдори ошмасдан, балки унинг салмоғи ҳам юқори бўлган. Агар биринчи бригадада машина теримининг салмоғи жами терилган пахтага нисбатан 40 фондни ташкил қилган бўлса, иккинчи бригадада (бригада пудратига) 76% кўтарилган ёки 30% га зиёд бўлган.

Жадвал анализлари яна шуни кўрсатадики, бригада пудратига реализация қилинган пахталар давлатга юқори сортларга топширилган. Натيجида ҳар центнер пахтанинг ўртача реализация баҳоси оддий бригадага нисбатан 10 сўм 40 типпи ёки 15,7% юқори бўлган. Бу бригадада бир центнер пахта етиштириш учун меҳнат харажати 28 киши-соатни, оддий бригадада эса 31 киши-соатни ташкил этади ёки 9,7% камдир. Буларнинг ҳаммаси меҳнатга ҳақ тўлашга ижобий таъсир кўрсатган.

Бригада пудратига ходимларнинг ўртача йиллик иш

ҳақи оддий бригададагидан 17% ёки 262 сўм юқори бўлди ҳамда 1802 сўмни ташкил этган. Бригада пудратига меҳнат ушмдорлиги унга тўлабдиган ҳақнинг ўсишидан сезиларли даражада кўтарилган. Бу бригадада биринчи бригадага нисбатан ҳар бир ходимга тўғри келган пахта миқдори 21%, даромад эса 17,2% юқоридир.

Опла пудратини. Ички хўжалик ҳисобини ва коллектив пудратини тўлиқ жорий қилиш ҳар бир ходимнинг топширилган иш учун масъулиятига ҳамда юқори натижаларга эришиш мапфаатдорлигига боғлиқдир. Уш фақат опла пудратини орқали амалга ошириш мумкин.

Опла пудратини янги хўжалик ҳисобига ишлайдиган бригадалар янгида ташкил этилади. Опла пудратини ижтимоий ишлаб чиқариш воситаларига тайялади.

Оплавий пудрат билан колхоз правлениси (совхоз дирекцияси) ўртасида меҳнат шартномаси тузилади, унда асосий ишлаб чиқариш иқтисодий кўрсаткичлар: экин майдони, ҳосилдорлик, сортлар бўйича ялпи ҳосил, опла таркиби, иш ҳақи фонди, маҳсулотнинг 100 сўми ҳисобига раценкалар келтирилади.

Етиштирилган маҳсулот колхоз ёки совхознинг мулки ҳисобланади, опла коллективининг ўзи эса шу хўжаликнинг таркибининг қисмидир. Пудратчи опла бевосита маҳсулот етиштириш вазифаларини бажаради. Ёўза қатор ораларига ишлов берилиши бутун циклини оплавий пудрат аъзолари ўз кучлари билан бажарадилар, четдан одам жалб қилмайдилар. Маблаг билан таъминлаш, қурилиш, таъминот, маҳсулотни сотиш, ижтимоий ва агротехника-зооветеринария хизмати ва бошқа шу каби масалаларни колхоз ёки совхоз маъмурияти ҳал этади. Йил мобайнида аванс бериб турилади, йилнинг охирида меҳнат натижасига қараб узил-кесил ҳисоб-китоб қилинади.

Опла пудратини коллектив пудратдан деярли фарқ қилмайди, лекин уни ўзига хос хусусиятлари бор. Унинг фарқи фақат шундаки, опла пудратига кам одам ишлайди. У асосан опла аъзолардан ёки қариндош-уруғлардан ташкил топган бўлади. Буларда ходим маҳсулотни етиштиришда айрим операцияларни бажарибгина қолмай, балки ишларни комплекс амалга оширади, айни пайтда шу жараёни бажариш ва ташкил этишда ҳам актив қатнашади.

Оплавий пудратда ҳар қиммининг маҳсулот етиштиришга қалча ҳисса қўшганлигини ҳисоблашга ҳолат йўқ, бунинг натижасида ҳисоб юргазилш ва иш ҳақини тақсимлашда вақт тежалади. Оплавий пудратнинг иш натижаларини қиссий анализ 91-жадвалда келтирилган.

Демак, жадвалдан кўришиб турибдими, оплавий пудрат асосида ишлаган бригаданинг ўртача пахта ҳосилдорлиги 33,4 центнерни ташкил этган. Бу оддий бригада ҳосилдорлиги-

91-жадвал. Оилавий пудрат асосида ишлаган бригадалар нш якунийнинг анализ

Кўрсаткичлар	Оддий бригадалар	Оилавий пудратдаги бригада	Оилавий бригада оддий бригадаларга нисбатан:	
			+	—
Ўза майдони, га	66	71	+5	+7,6
Пахта ҳосилдорлиги, га	30,2	33,4	+3,2	+10,6
Ялли пахта ҳосили, ц.	1993,2	2371,4	+378,2	+19,0
Колхозчилар сон	70	65	-5	-7,1
Бир колхозчига тўғри келади:				
а) даромад, сўм	3098	3308	+210	+6,8
б) пахта, ц	28,5	36,5	+8	+28,1
в) пахта майдони, га	0,9	1,1	+0,2	+22,2
Сарфланган меҳнат: киши-соат, 1 га ўзага 1 ц пахтага	1087,2	1068,8	-18,4	-0,7
	36	32	-4	-11,1
Бир колхозчининг ўртача йиллик меҳнат ҳақи, сўм	1286	1588	+302	+23,5
Ўртача ойлик меҳнат ҳақи, сўм	107,2	132,3	+25,1	+23,4

дан 3,2 центнер ёки 10,6% кўпдир. Ҳосилдорликни кўтарилган ялли пахта миқдорини 378,2 центнер ёки 19% кўпайтирган. Ҳар бир колхозчи ҳисобига тегишли равишда 3308 ва 3098 сўмлик даромад олган ва 36,5—28,5 центнердан пахта етиштирган. Бир центнер пахта ҳосилига сарфланган меҳнат харажатлари 36 киши-соатдан 32 киши-соатга ёки 11,1% пасайган. Оилавий пудрат аъзоларининг ўртача йиллик меҳнат ҳақи 1588 сўмин, ойлик меҳнат ҳақи 132,3 сўмин ташкил қилган. Бу оддий бригадаларга нисбатан 23,5% кўпдир.

Демак, меҳнатни ташкил этишнинг коллектив ва оилавий пудрат усули ишлаб чиқаришнинг барча участкаларида моддий рағбатлантиришнинг ҳал қилувчи воситаси ва жадаллаштиришнинг муҳим омилдир.

Ижара пудрати

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалик корхоналарида коллектив ва оила пудратлари қатори ижара пудрати ҳам қўлланилади. Ижара пудрати ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини узоқ муддатга бириктириш орқали амалга оширилади. Бунда ижарага берилган ер давлат мулки бўлиб қолаверади. Ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ижарага берилди.

Ижара пудратида ер ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланилганига қараб, маҳсулот етиштириш бўйича берилган буюртмаларининг бажарилиши шарт қилиб қўйилади. Ижара пудратида ўзаро иқтисодий ҳамкорлик ижара ҳақида қараб ташкил этилади. Унда бўлимлар етиштирилган маҳсулот, шунингдек, кўрсатилган хизмат хўжалигининг ички ҳисоб

(шартнома) баҳоси бўйича белгилавади. Меҳнат коллективи хўжаликка етиштирган маҳсулотни мана шу баҳода сотади.

Ишлатилган ҳақиқий моддий сарф режа ҳисоб-китоб баҳоси бўйича олинган даромаддан чегириб ташланади. Даромаднинг қолган қисми бўлимларининг хўжалик ҳисоби маблағи бўлиб, ушдан тўла ёки қисман меҳнатга ҳақ тўлаш мақсадида фойдаланилади.

Меҳнат коллективи хўжалик ҳисоби даромаднинг вужудга келтириш ва уни ҳар бир аъзосининг меҳнат улушига қараб тақсимлашда мустақил ҳисобланади. Уруғ, озиқа ва бошқаларни харид қилишга, шунингдек, бажарилган ишлар учун режа ҳисоб баҳосида маблағ сарфланади.

Бўлимга маҳсулотни ҳисоб баҳолари бўйича сотишдан кўрадиган даромад билан унинг шу маҳсулотни етиштириш учун режа-ҳисоб баҳолари бўйича сарфлайдиган моддий харажатлари ўртасидаги фарқ — меҳнат коллективининг хўжалик ҳисоби даромadini ташкил этади. Бу даромаднинг ҳаммаси коллектив Совети томонидан аъзолари ўртасида ҳар бир кишининг меҳнат ҳисобига қараб тақсим қилинади. Олинган маҳсулот ва кўрсатилган хизмат учун тўлиқ ҳисоб-китоб қилингувиги қадар ижара пудратидаги коллектив аъзоларига йил бўйи аввалс бериб турилади. Бериладиган аввалсининг миқдори коллектив томонидан ҳал қилинади. Ижара пудратининг иқтисодий кўрсаткичлари анализи 92-жадвалда келтирилган.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ижара пудратини қўллаш хўжалик фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичларига анча ижобий таъсир кўрсатган. Биз анализ қилган хўжаликда пахта майдони деярлик ўзгармаганига қарамастан иқтисодий кўрсаткичлар яхшиланган. Ҳумладан, ижара пудратини қўллаш туфайли пахта ҳосилдорлиги ўтган йилга нисбатан 9,9%, режага нисбатан эса 11,2% ошган. Ижара пудратини қўллаш туфайли машинада пахта териш салмоғи 4,9 ва 2,8% га ошди. Машинада терилган пахтанинг фақат салмоғи ошмасдан, балки унинг миқдори ҳам кўпайди. Машинада терилган пахтанинг миқдори ўтган йилга нисбатан 20,9% ва режага нисбатан 15,8% кўтарилди.

Бунга хўжалик ҳар бир терим машинасида унумли фойдаланиш орқали эришган. Ҳар бир терим машинасида терилган пахта миқдори ўтган йилга нисбатан 20%, режага қараганда эса 9,7% кўп бўлган. Ҳосилдорлигининг ошиши ва ялли пахта миқдорининг кўпайиши туфайли пахтачиликдан келаётган даромад ошган. Пахтачиликдан келаётган даромадни кўтарилишига фақат ялли пахта миқдори эмас, балки унинг сифатини яхшилланиши ҳам таъсир кўрсатган. Бунга биз ҳар центнер пахтанинг ўртача сотиш баҳосини 8,9 ва 3,1% кўтарилганидан ҳам кўршимиз мумкин.

Ижара пудратини қўллаш туфайли меҳнат сарфи ўтган йилга нисбатан 3,3% ва режага нисбатан 2,2% камайган. Бун-

92-жадвал. Хўжалик фаолиятида ижара пудратини жорий қилмасдан олдин ва кейинги асосий иқтисодий кўрсаткичларининг анализи

Тартиб рақами	Кўрсаткичлар	Ижара пудратини жорий қилмаган ўтган йили	Ижара пудратини қўллаш билан		Ҳақиқатда ўзгариш: +, - (%)	
			режа	ҳақиқатда	ўтган йилга нисбатан	режага нисбатан
1.	Ўза майдони, га	970	570	980	+1,0	—
2.	Ҳосилдорлик, ц/га	26,9	27,2	29,9	+9,9	+11,2
3.	Йилги ҳосил, ц	26093	26384	29302	+12,3	+11,1
4.	ш. ж. машинада терилган пахта миқдори, ц	16439	17150	19867	+20,9	+15,8
5.	Машина термини-нинг салмоғи, %	63	65	67,8	+4,9	+2,8
6.	Ҳар бир машинада терилган пахта, т.	85	93	102	+20,0	+9,7
7.	Йилги пахта қиймати, минг сўм	1735,2	1852,2	2121,5	+22,3	+14,5
8.	Бир центнер пахта баҳоси, сўм	66,5	70,2	72,4	+8,9	+3,1
9.	1 ц/га сарфланган меҳнат, киши-соат	36,4	36,0	35,2	-3,3	-2,2
10.	1 ц/га пахта таппархи, сўм	62,8	62,0	61,1	-2,7	-1,5
11.	1 м/га сарфланган меҳнат ҳақи, сўм	37,1	38,4	39,2	+10,6	+2,1
12.	1 ц/га сарфланган моддий пул харажатлари, сўм	25,7	23,6	21,9	-14,8	-7,2
13.	1 ц дан олинган соф фойда, сўм	3,7	8,2	11,3	+205,4	37,8
14.	Жами олинган соф фойда, сўм	96544,1	216348,8	331112,6	+243,0	+53,1
15.	ш.ж. 1 гектардан, сўм	99,5	223,0	337,9	+239,6	+51,5
16.	Рентабеллиги, %	5,9	13,2	18,5	+7,3	+5,3
17.	Тўланган меҳнат ҳақи:					
	Бир ходимга, сўм	1207	1320	1416	+17,3	+7,3
	Бир киши-кунига	6,10	6,20	6,52	+6,9	+5,2

га асосий сабаб пахта ҳосилдорлигининг ошиши ва машинада терилган пахта салмоғини кўтарилиши бўлган. Бу кўрсатилган омиллар фақат меҳнат харажатларини камайтирмасдан, балки ҳар центнер пахта таппархини ҳам 2,7—1,5% арзонлашган. Буни кўпроқ моддий-пул харажатларини тежаб-тергаб сарфлаш сабаб бўлган. Харажатларнинг камайиши ва пахта сифатининг яхшиланиши натижасида ҳар гектар ердан келаётган соф фойда ўтган йилга нисбатан 239,6% ва режага нисбатан 51,5% ошган. Бу эса пахтачиликнинг рентабеллигини 7,3 ва 5,3% ошишига имкон берган. Ижара пудратини қўллаш туфайли ходимларнинг моддий маълумотдорлиги таъминланган.

Бу ўз навбатида бир ходимга тўланган йиллик меҳнат ҳақини 17,3 ва 7,3% ва бир киши-кунига 6,9 ва 5,2% кўнайтирган.

Интенсив технология

Моддий ва меҳнат ресурсларидан янада оқилона фойдаланиб, қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини ошириш, халқ хўжалигининг муҳим вазифаларидан биридир. Уни ҳал этишда интенсив технологияни асосий омил ҳисобланади.

Интенсив технологиянинг моҳияти эквивалентнинг ўсиши ва ривожланиши учун барча зарур агротехник шароитларни яратиб берган ҳолда экин майдонларидан юқори ва сифатли ҳосил олиш, шу асосда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таппархини арзонлаштириш ва рентабеллигини оширишдир. У етиштирилаётган эквивалентнинг ҳосилдорлик даражаси ва унинг барқарорлигини анча оширишни таъминлайди, маҳсулот сифатини яхшилашга, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Бинобарин, хўжалик раҳбарлари ва мутахассислари интенсив технологияни тўғри қўллаш билан бир қаторда унинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш ҳам ўрганиш лозим. Интенсив технологиянинг иқтисодий самарадорлиги бир қанча кўрсаткичлар билан аниқланади. Уларга қуйидагилар кирди: 1. Ҳар гектар ердан олинган ҳосил ц/га; 2. Бир центнер қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ўртача реализация баҳоси — сўм; 3. Бир центнерга сарфланган меҳнат — киши-соат; 4. Бир центнерга сарфланган меҳнат — киши-соат; 5. Бир гектар майдон ҳисобига ўсган маҳсулот қиймати — сўм; 6. Бир гектар ер майдони ҳисобига қилинган харажат — сўм; 7. Бир центнер маҳсулотнинг таппархи — сўм; 8. Бир гектар ер ҳисобига олинган соф фойда — сўм; 9. Бир центнер маҳсулот ҳисобига олинган соф фойда — сўм; 10. Маҳсулотнинг рентабеллик даражаси — %.

Интенсив технологиянинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда, унинг иқтисодий кўрсаткичларини оддий технология билан баҳарилган кўрсаткичларга таққослаш мақсадга мувофиқдир. Бунда биз интенсив технологияни иқтисодий самарадорлигини қанча ўсганлигини билиш имконига эга бўламиз. Интенсив технологиянинг иқтисодий самарадорлиги анализ 93-жадвалда келтирилган.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, анализ қилинаётган хўжаликда фақат 202 гектар ёки 24,6% пахта майдонида интенсив технология асосида иш олиб борилган. Шунга қарамадан, хўжалик анча ижобий натижаларга эришган. Жумладан, интенсив технология асосида ишлаганда оддий технологияга нисбатан пахта ҳосилдорлиги 3,2 центнер ёки 10,3% ошган. Фақат пахта ҳосилдорлиги ошмасдан, балки унинг сифати ҳам яхшилланган. Натижада ҳар центнер пахтанинг ўрта-

93-жадвал. Интенсив технология бўйича пахта етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигининг қиёсий анализи

Тартиб сони	Кўрсаткичлар	Оддий технологияда	Интенсив технология бўйича	Интенсив технология кўрсаткичларининг оддий технологиядаги нисбати:	
				+	-
	Пахта майдони, га	820	202	-618	-75,4
	Ҳосилдорлик, ц/га	31,2	34,4	+3,2	+10,3
	Ялпи ҳосил, ц (1×2)	25584	6949	-18636	-72,8
	Ялпи пахта қиймати, минг сўм	1906,6	532,3	-1374,3	-72,1
	1 ц пахтанинг сотиш баҳоси, сўм (4:3)	74,52	76,60	+2,08	+2,8
	1 га майдонга тўғри келган ялпи пахта қиймати, сўм, (4:1)	1325,1	2635,2	+310,1	+13,3
	Жами и/ч харажатлари, минг сўм	1529,9	404,4	-1125,4	-73,6
	1 ц пахтага, (ташарх) сўм (7:3)	59,80	58,20	-1,60	-2,3
	Бир гектар ўзага, сўм (7:1)	1865,7	2002,0	+136,3	+7,3
	Ялпи пахтага сарфланган меҳнат, минг к/с	867,3	227,9	-639,4	-73,7
	Бир гектар ўзага, к/с (10:1)	1057,6	1128,2	+70,6	+6,7
	Бир центнер пахтага, к/с (10:3)	33,9	32,8	-1,1	-3,2
	Жами соф фойда, минг сўм (4-7)	376,2	127,9	-248,8	-66,0
	Бир гектарга, сўм (6-9)	459,4	633,2	+173,8	+37,8
	Бир центнерга, сўм (5-8)	14,72	18,40	+3,68	+25,0
	Бир киши-соатига, сўм (13:10)	0,43	0,56	+0,13	+30,2
	Рентабеллиги, % (13×100:7)	24,6	31,6	-	+7,0

ча реализация баҳоси 2 сўм 8 тийин ёки 2,8% юқори бўлган. Бу ўз навбатида ҳар гектар майдондан келаятган даромадни 310 сўм 10 тийин ёки 13,3% оширган.

Интенсив технологияни жорий этиш самарадорлигини таҳлил қилишда шу технологияга сарфланаётган қўшимча маблағлар қанча қўшимча ҳосил билан қопланаётганини, қўшилаётган ҳосилнинг ўзи агротехник усулларнинг бутун технологик цикли тўғри қўлланилаётганига печоғлиқ боғлиқлигини аниқлаш жуда муҳимдир. Бу масалаларни билиш меҳнат коллективларининг энг яхши натижаларга эришишга йўналтиради.

Жадвални анализ қилсак интенсив технология патижасида ҳар гектар ўзага сарфланган ишлаб чиқариш харажатлари оддий технология билан бажарилганига нисбатан 136 сўм 30

тийин ёки 7,3% ошганлигини кўрамиз. Лекин маҳсулотнинг ошиши туфайли бу харажатлар қиймати ҳар центнер пахта ҳисобига 1 сўм 60 тийин ёки 2,3% камайган. Худди шу ҳодисани биз меҳнат сарфларида ҳам кузатишимиз мумкин. Бу интенсив технологияда қўшимча харажатлар бўлса ҳам ҳосилдорлигини ошириш ҳисобига, бу харажатларни қоплашинини кўрсатади.

Агар биз интенсив технологияда ҳар гектар ўза майдонидан 633 сўм 20 тийин соф фойда олган бўлсак, оддий технологияда бу кўрсаткич 459 сўм 40 тийин бўлган ёки 37,8% камайган. Бир центнер пахта ҳисобига оладиган бўлсак, соф фойда 3 сўм 68 тийин ёки 25% юқори бўлган. Соф фойданинг кўнайтишини биз бир киши-соат ҳисобида ҳам кўришимиз мумкин. Ҳосилдорлигининг ошиши, сифатининг яхшилалиши ва таъмирининг арзонлашини интенсив технологиянинг рентабеллик даражасини 31,6% кўтарган. Бу оддий технологияга нисбатан 7% кўндир.

Интенсив технологияни қўллаш хўжалик бўйича қанча иқтисодий самара бергани 94-жадвалда келтирилган.

94-жадвал. Интенсив технология ҳисобига хўжаликда олинган иқтисодий самара

Кўрсаткичлар	Олинган иқтисодий самара
Хўжалик бўйича умумий самара:	
даромад кўпайди, минг сўм	254,2
ялпи пахта ташархи арзонлашди, минг сўм	41
рентабеллик ошди, %	20,2
Шу жумладан:	
I. Ҳосилдорликни ошириш ҳисобига:	
даромад кўпайди, минг сўм	201
рентабеллик ошди, %	13,2
II. Пахта сифатининг яхшилаш ҳисобига:	
даромад кўпайди, минг сўм	53,2
рентабеллик ошди, %	3,5
III. Пахта ташархини арзонлаштириш ҳисобига:	
иқтисод қилинди, минг сўм	41
рентабеллик ошди, %	3,5

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, хўжалик интенсив технологияни қўллаш ҳисобига пахтачилик тармоғини иқтисодий самарадорлигини анча яхшилаган. Натижада хўжалик бўйича пахтачиликдан келаятган даромад 254 минг 200 сўмга кўпайган, ялпи пахта ташархи эса 41 минг сўмга камайган. Бу эса хўжалик бўйича пахта етиштиришнинг рентабеллик даражасини 20,2% оширган. Анализ яна шуни кўрсатадики, пахтачиликнинг рентабеллигини оширишга пахта ҳосилдорлигининг ошиши, унинг сифатини яхшилалиши ва

танвархнинг арзонлашиши, каби омиллар ижобий таъсир кўрсатган.

Интенсив технологиядан олинган иқтисодий самара хўжаликда қуйидагича аниқланади.

1. Ҳосилдорликни оширишдан:

1. Ялли пахта миқдори 2624 ц/га ($3,2 \times 820$) кўнайд.

2. Даромад 201 минг сўмга ($2624 \times 76,6\%$) ошди.

3. Рентабеллик 13,2% га кўтарилди.

а) $1906,6 + 201 = 2107,6$ минг сўм

б) $2107,6 - 1529,9 = 577,7$ минг сўм соф фойда

в) $577,7 \times 100 : 1529,9 = 37,8\%$

г) $37,8 - 24,6 = 13,2\%$

II. Пахта сифатини яхшилашидан:

1. Даромад 53,2 минг сўмга кўнайд.

2. Рентабеллик 3,5% га ошди.

а) $1906,6 + 53,2 = 1959,8$ минг сўм

б) $1959,8 - 1529,9 = 429,4$ минг сўм соф фойда

в) $429,4 \times 100 : 1529,9 = 28,1\%$

г) $28,1 - 24,6 = 3,5\%$

III. Пахта танвархнинг арзонлашишидан:

1. Иқтисод қилинди — 41 минг сўм ($25584 \times 1,6$)

2. Рентабеллик 3,5% га ошди.

а) $1529,9 - 41 = 1488,9$ минг сўм

б) $1906,6 - 1488,9 = 417,7$ минг сўм соф фойда

в) $417,7 \times 100 : 1488,9 = 28,1\%$

г) $28,1 - 24,6 = 3,5\%$

IV. Хўжалик бўйича жами олинган иқтисодий самара:

1. Даромад ошди — 254,2 минг сўмга ($201 + 53,2$)

2. Иқтисод қилинди — 41 минг сўм

3. Соф фойда кўнайд — 467,4 минг сўмга

4. Рентабеллик ошди — 20,5% га

а) $1906,6 + 254,2 = 2160,8$ минг сўм

б) $1529,9 - 41 = 1488,9$ минг сўм

в) $2160,8 - 1488,9 = 671,9$ минг сўм соф фойда

г) $671,9 \div 100 : 1488,9 = 46,1\%$

д) $46,1 - 24,6 = 20,5\%$

Харажатларни чек формасига ўтгандаги анализ

Хўжалик ҳисоби ва пудрат харажатларини ҳисобга олиш ва назорат қилишнинг муҳим омилларидан бири — бу чек формасидир. Унинг вазифаси хўжалик механизмининг такомиллаштиришдан иборат.

Чек дафтарчаси харажатларни тезкорлик билан назорат қилиб туриш учун фойдаланилади. У бўлиманинг ишлаб чиқариш дастурини бажарилиши учун сарфлападиган харажатларни лимитловчи асосий ҳужжат ҳисобланади. Харажатларни ҳисобга олишнинг бу формаси содда ва барча ходимларга ту-

шуларли бўлиб, ички хўжалик ҳисоби самарадорлигини оширади, харажатларни анча камайтиришга олиб келади. Унда харажатлар лимитини кўрсатиш билан бир қаторда лимитлар суммасининг қолдиги, тежамни ёки ортқича харажатлар ҳам тезда қайд этилади.

Харажатлар чеки, чекнинг ўзида ҳамда корешок (чек дафтарчасининг йиртиб олингандан сўнг қолган қисми)дан иборат бўлади. Унда хўжалик ҳисобидаги бўлима номи, чек ёзиб берилган харажатлар номи, лимитнинг мавжудлиги, чек бўйича сарфланган ва қолган лимит суммаси, чек кимга, қачон ва нима учун берилгани акс эттирилади. Чек дафтарчасини жавобгар шахслар бир ойга ёки иш даврига олади.

Назорат қилишнинг чек формасини жорий этиш ишига корхона раҳбари бошчилик қилади, бу форма барча бўлималарда бир вақтда жорий этилади. Уни жорий этиш совхозда, совхоз директориининг буйруғи билан, колхозда эса колхоз правлениеси қарори билан амалга оширилади. Корхона раҳбари чек корешокларига қараб ой давомида ёки иш даврида харажатлар моддалари бўйича лимитдан қандай фойдаланилаётганини назорат қилиб боради.

Расмийлаштирилган чек формаси формойиш характерига эга бўлиб, у шу хўжаликнинг барча хизматлари (омборлар, ёрдамчи корхоналар, бухгалтерия, бўлималар) томонидан ижро учун қабул қилинади. Чек формасида ҳар бир участкада иқтисодий ишни сифатли бoshқаришга қаратилган ички хўжаликнинг асосий қондаларига тўла-тўқис риоя қилинган.

Харажатларни чек формасига ўтишнинг самарасини пахтачилик мисолида ҳам анализ қилиш мумкин. Анализ қилиш формасининг маълумотлари 95-жадвалда келтирилган.

17-БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИНГ АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИГА ҚАРАБ КОРХОНАНИНГ ИШИГА БАҲО БЕРИШ

Қишлоқ хўжалик иқтисодиётининг янада ривожлантиришнинг асосий йўналишларини шу ҳар томонлама интенсивлаш асосида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдан иборат.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш — бу маҳсулот бирлигига кам меҳнат ва маблағ сарфлаб ер майдони ҳисобидан кўп маҳсулот олишдир. Самарадорликни ошириш қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг янада кенгайтириш, меҳнаткашлар моддий фаровонлигини яхшилашни таъминлайди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари — фан-техника тараққиёти эришган барча ютуқлардан самарали фойдаланиш; янги техника ва технологияни жорий этиш; ишлаб чиқариш жараёнидаги ҳар томонлама комплекс механизациялаш, автоматлаш-

95-жадвал. Пахтачилик бригадасида қўлланилган чек формасидан кўрилган иқтисодий самара

Харажатлар	Чек формасида ишлаган бригада, сўм	Чек формасида ишлаган бригада, сўм	Чек формасида ишлаган бригадасида нисбатан: +, —	
			сўм	%
Меҳнат	313935	290500	—23435	—7,5
Уруғлик ва кўчат материаллари	10110	9800	—310	—3,1
Уғит	16260	15850	—410	—2,5
Успилликларни зараркупадалардан ҳимоя қилиш	1950	1485	—465	—23,8
Бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар	10575	8900	—1675	—15,8
Асосий воситаларга қараш харажатлари	18405	15900	—2505	—13,6
Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш	22675	20850	—2025	—8,9
Суғурта тўловлари	18090	17500	—590	—3,3
Бошқа харажатлар	2790	1850	—940	—33,7
Жами:	414990	382635	—32355	—7,8

тириш, меҳнат унумдорлигини тинимсиз ўсишини тезлаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, ердан яқин борица самарали фойдаланиш, ишлаб чиқариш фондлари ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишдир.

Корхонанинг хўжалик фаолиятига атрофича тўғри баҳо беришда ва уни анализ қилишда биз ишлаб чиқариш самарадорлигининг бир қанча иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланамиз.

Хўжалик фаолиятини ҳар томонлама баҳоловчи энг муҳим самарадорлик кўрсаткичлари жумласига давлат режа-бюджетта режаларининг бажарилиши; ялпи ва товар маҳсулот ҳажми; экинларнинг ҳосилдорлиги, чорвачиликнинг маҳсулдорлиги; қишлоқ хўжалик ерлари бирлигида олинадиган ялпи ва соф фойда (соф даромад); фондлар самарадорлиги; меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ҳақи (иш ҳақининг) ўсиши; маҳсулот таниархи; ишлаб чиқаришнинг реп табеллик даражаси ва бошқалар кирди.

Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотининг қиймати асосий кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич бутун корхона, унинг айрим тармоқлари ишлаб чиқариши ҳажминини характерлайди.

Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти — хўжаликда бир йил ёки бошқа муайян давр мобайнида қиймат (сўм) кўринишда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг бутун ҳажмидир. Ялпи маҳсулотнинг реализация қилинадиган қисми *товар* деб аталади. Бунга давлатга, кооператив ташкилотларга сотилдиган (тоншириладиган), бозорда жамоат тамадигида реализация

қилинадиган бутун маҳсулот кирди. Ишлаб чиқаришнинг товарлиги товарлик даражаси кўрсаткичи билан белгиланади. Товарлилик даражаси товар маҳсулот қисмини ялпи маҳсулотнинг умумий ҳажмига нисбатан фонда ифодаланади.

Ишлаб чиқариш самарадорлигининг иқтисодий кўрсаткичлари анализ 96-жадвалда келтирилган.

Жадвалдан кўришиб турибдики, ҳисобот йилида давлат режа-бюджетта маҳсулот режаларини хўжалик бўйича ўтган йилга нисбатан 4,3% ва режага нисбатан 0,8% га бажармаган. Бунга асосан деҳқончилик маҳсулотларининг бажармаслиги сабаб бўлган. Чунки, ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан чорвачилик тармоқларининг давлат режа-бюджетта маҳсулотлари режасини 2,4% ва режага нисбатан 5,3% орттири билан бажарган.

Анализ шуни кўрсатадики, давлат режа-бюджетта маҳсулот бажармаслигининг асосий сабаби экинлар ҳосилдорлиги ҳисобот ўтган йилга нисбатан доп—3,6% га, режага қараганда 1,8% га; худди шунга ўхшаш пахта—3,9—1,7%; сабзавот—3,5—1,6% ва полиз маҳсулотлари—1,7—1,0% камайган. Бироқ бир сигирдан соғилган сут миқдори ўтган йилга нисбатан 1,5% ва режага нисбатан 1,9% ошган. Шулнингдек, молларнинг бир сутқадаги қўшилган вазни, 100 бош сигирдан олинган бузоқ соми ва бир қутидан олинган иллага ҳам анча кўтарилган.

Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятининг асосий иқтисодий кўрсаткичларидан бири бу меҳнат унумдорлигидир. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг янгида ривожлантириш ва ишчи-қолхозчилар фаровонлигини оширишнинг ҳал қилувчи шартидир.

Анализлар шуни кўрсатадики, биз анализ қилаётган хўжаликда бир киши-соат ҳисобига тўғри келган ялпи маҳсулот қиймати, ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан хўжалик бўйича 2,6% ва режага нисбатан 1,3% камайган. Бу кўрсаткичларни шунигдек, биз деҳқончилик тармоғида ҳам кузатишимиз мумкин. Лекин чорвачиликда меҳнат унумдорлиги ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 10,3% ва режага қараганда эса 6,3% юқори бўлган. Бунга асосий сабаб чорвачилик тармоғида маҳсулдорлигини юқори бўлишидир.

Хўжалик ишларининг самарадорлигини характерлайдиган муҳим иқтисодий кўрсаткичларидан яна бири бу маҳсулот таниархидир. Таниарх — бу хўжаликда маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган пул нифодасидаги харажатлардир.

Маҳсулот таниархи даражаси қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларини — фойда, зарар ҳамда иқтисодий самарадорлигини белгилаб беради. Анализлар шуни кўрсатадики, ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан ҳар центнер дон ва пахтанинг таниархи 1,5%, сабзавот—1,9%, полиз маҳсулотлари—5,5% ошган. Шу маҳсулотларни таниархи шунигдек, режага нисбатан ҳам қимматлашган. Аксинча, шу

96-жадвал. Хўжалик ишлаб чиқаришнинг асосий иқтисодий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Бажарилиши, % (+, -)	
		режа	ҳақиқатда	Ўтган йилга нисбатан	режага нисбатан
1	2	3	4	5	6
1. Давлат режа-бўйича маҳсулотларининг бажарилиши, минг сўм:					
деҳқончиликда	2751,8	2650,0	2580,0	-6,2	-2,6
чорвачиликда	822,6	800,0	842,0	+2,4	+5,3
хўжалик бўйича	3574,4	3450	3422	-4,3	-0,8
2. Ҳосилдорлик, ц:					
дон	33,6	33,0	32,4	-3,6	-1,8
пахта	36,2	35,4	34,8	-3,9	-1,7
сабзавот	148,4	145,5	143,2	-3,5	-1,6
поллз	126,2	125,4	124,1	-1,7	-1,0
3. Маҳсулдорлик:					
Бир сгирдан соғилган сут, кг	2661	2650	2700	+1,5	+1,9
Молларнинг бир суткадаги қўшилган вазни, гр	190	192	205	+7,9	+6,8
100 бош сгирдан олинган бузоқ, бош	82	85	88	+7,3	+3,5
Бир қўтидан олинган пилла, кг	64,4	65,0	64,2	+3,1	+2,2
4. Асосий фондларнинг ҳар 100 сўмга тўғри келган ялпи маҳсулот сўм	76,1	72,9	71,5	-6,0	-1,9
5. Бир киши-соат ҳисобига тўғри келган ялпи маҳсулот; сўм					
деҳқончиликда	2,34	2,30	2,38	+2,6	+0,9
чорвачиликда	1,83	1,90	2,02	+10,3	+6,3
хўжалик бўйича	2,32	2,30	2,26	-2,6	-1,3
6. 1 ц маҳсулот таппархи, сўм:					
дон	19,8	19,2	20,1	+1,5	+4,6
пахта	47,2	47,0	47,9	+1,5	+1,9
сабзавот	15,6	15,4	15,9	+1,9	+3,2
поллз	5,5	5,4	5,8	+5,5	+7,4
мол гўшти	199,8	199,0	189,2	-5,3	-4,9
сут	23,8	23,5	23,0	-3,4	-2,1
пилла	599,1	598,0	597,2	-0,3	-0,1
7. 100 га қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобидан олинган ялпи даромад, минг сўм:					
деҳқончиликда	82	80,0	78,6	-4,1	-1,7
чорвачиликда	6,8	7,0	7,4	+8,8	+5,7
хўжалик бўйича	88,8	87,0	86,0	-3,1	-1,1
шу жумладан хўжалик бўйича олинган фойда	22,2	22	19,9	-10,4	-9,5
8. Рентабеллик, %					
деҳқончиликда	26,7	26	24,8	-1,9	-1,2

1	2	3	4	5	6
чорвачиликда	1,2	2,0	2,4	+1,2	+0,4
хўжалик бўйича	25,4	24,8	24,2	-1,2	-0,6
9. Бир киши-соатга тўлашган меҳнат ҳақи, сўм:					
деҳқончиликда	1,12	1,10	0,98	-12,5	-9,7
чорвачиликда	0,85	0,90	0,95	+11,8	+5,6
хўжалик бўйича	1,02	1,00	0,96	-5,9	-4,0

давр ичида чорвачилик маҳсулотларининг таппархи апча арзонлашган. Жумладан, мол гўшти таппархи ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 5,3%, режага нисбатан 4,9% камайган. Сут таппархи — 3,4—2,1% ва пилла таппархи 0,3—0,1% арзонлашган.

Ялпи даромад иқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткичларидан бири бўлишига қарамадан, бу кўрсаткичнинг ўзи корхонанинг бундан кейинги ривожланиши учун барча имкониятларни белгилamayди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг самарали кўрсаткичларидан бири бу фойда ёки соф даромаддир. Соф даромад қанчалик кўп бўлса, такрор ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун имкониятлар шулчалик кўп бўлади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг асосий фаолиятидан келадиган фойда маҳсулот реализацияси натижаларини характерлайди ҳамда маҳсулот реализациясида тушган даромад билан маҳсулотнинг тўла таппархи ўртасидаги тафовутдан иборатдир. Бироқ анализлар шуни кўрсатадики, ҳар 100 гектар қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобидан олинган фойда суммаси ҳисобот йилида ўтган йилга қараганда 10,4% ва режага нисбатан 9,5% камайган.

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда хўжалик ва тармоқнинг рентабеллик даражаси муҳим кўрсаткичдир. Рентабеллик бутун корхонанинг, ёки у ёки бу тур маҳсулот ишлаб чиқаришда фойда, даромад келтиришини билдиради.

Рентабеллик — социалистик корхоналар ишидаги энг муҳим иқтисодий кўрсаткичларнинг биридир.

Ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятининг энг кўп умумлаштирилган, яқун ясовчи иқтисодий кўрсаткичдир. Бу кўрсаткичда ишлаб чиқарилган ва реализация қилинган маҳсулот ҳажми, уни ишлаб чиқариш харажатлари ҳажми (маҳсулот таппархи) ва реализация нархлари акс этади. Бу кўрсаткич хўжалик ва унинг тармоқлари бўйича бутун жамоат ишлаб чиқариши самарадорлигини баҳолашда асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Анализлар шуни кўрсатадики, хўжаликнинг рентабеллик даражаси ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 1,2%, режага

қараганда эса 0,6% пасайган. Бунга асосан деҳқончилик тармоғининг 1,9—1,2% га камайиши сабаб бўлган. Лекин чорвачилик тармоғининг реңтабеллик даражаси 1,2 ва 0,4% кўпайган.

Ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига ва унинг самарадорлигини оширишда меҳнат ҳақи (иш ҳақи) кўрсаткичидан унумли фойдаланиш жуда ҳам муҳимдир. Бироқ анализлар шуни кўрсатадики, биз анализ қилган хўжаликда бир киши-соатга тўланган меҳнат ҳақи хўжалик бўйича ўтган йилга нисбатан 5,9%, режага нисбатан 4%, шу жумладан деҳқончилик тармоғида 12,5 ва 9,1% камайган. Лекин чорвачилик тармоғида бунинг акси 11,8 ва 5,6% ошган. Шундай қилиб, биз анализ қилаётган хўжаликда иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш учун катта ишларни амалга ошириш кўзда тутилган. Бунда, айниқса, деҳқончилик тармоғининг иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашга жиддий эътибор бериш лозим. Бунинг учун аввало плфорлар тажрибасидан ва фан ютуқларидан унумли фойдаланиб деҳқончилик тармоғида эканлар ҳосилдорлигини ошириш, маҳсулот сифатини яхшилаш ва асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш керак.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1-боб. Иқтисодий анализ фақининг предмети	5
Хўжаликка раҳбарлик қилишда иқтисодий анализнинг тутган ўрни	5
Иқтисодий анализ фақининг мазмуни ва предмети	7
2-боб. Иқтисодий анализ усул (метод)лари	10
Анализ қилиш усуллари	12
Таҳқослаш усули	13
Статистик группалаш усули	15
Заважрли алмаштириш усули	16
Баланслар усули	22
3-боб. Иқтисодий анализ маббалари ва уни уюштириш тартиби	24
Анализ қилиш маббалари	24
Аналитик ишларни ташкил этиш ва режалаштириш	26
Иқтисодий анализ якуларини расмийлаштириш	29
4-боб. Ишлаб чиқаришнинг табиий ва иқтисодий шароити анализи	31
Ишлаб чиқаришда табиий ва иқтисодий шароитнинг тутган ўрни	31
Хўжалик табиий-иқтисодий шароитининг анализи	32
5-боб. Ишлаб чиқариш ҳажми, ихтисослаштирилиши ва интенсификациясининг анализи	34
Хўжалик ҳажми ва ташкилий структураси	34
Хўжаликнинг тузиллиш таркиби	36
Хўжаликнинг ихтисослаштирилишнинг анализи	38
Ишлаб чиқаришнинг интенсификациясини анализ қилиш	46
6-боб. Ердан фойдаланишнинг анализи	49
Анализнинг аҳамияти ва вазифалари	49
Ер фонди ва ундан фойдаланиш	51
Экин майдонлари таркиби	53
7-боб. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг анализи	56
Анализнинг вазифаси	56
Асосий фондлар ва унинг таркиби	57
Асосий фондлар ҳаракати	68
Хўжаликнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминламини ва қуруланиши	68

Фондларнинг иқтисодий самарадорлиги	71
Энергетика ресурслари ва уларнинг таркиби	74
Машина-трактор паркидан фойдаланишнинг анализи	77
Автотранспортдан фойдаланишнинг анализи қилиш	100
8-боб. Меҳнат ресурслари ва унумдорлиги	113
Меҳнатга ҳақ тўлашнинг анализи	113
Меҳнат ресурсларининг анализи қилишнинг аҳамияти ва вазифалари	113
Ишчи кучига бўлган талабни аниқлаш	116
Ишчи кучларидан тармоқлар ва ойлари бўйича фойдаланиш	123
Хўжаликдаги меҳнат ресурсларининг таркиби	128
Меҳнат ресурсларидан тўлиқ ва бир меъёрга фойдаланиш амалиётлари	130
Меҳнат унумдорлигининг анализи қилишнинг аҳамияти	131
Меҳнат унумдорлигининг анализи	133
Меҳнат ҳақи фондидан тўлашнинг анализи қилиш	140
9-боб. Деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришнинг анализи	144
Анализнинг аҳамияти ва вазифаси	144
Деҳқончилик маҳсулотлари, экин майдони ва ҳосилдорлик	144
Ялпи деҳқончилик маҳсулотларига таъсир этувчи омиллар	151
Кўп йиллик дарахтлар ялпи маҳсулот режасининг бажарилишининг анализи	154
Агротехника тадбирлари режасининг бажарилиши	157
10-боб. Чорвачилик маҳсулотлари етиштиришнинг анализи	161
Анализи қилишнинг аҳамияти	161
Ялпи чорвачилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилиши	163
11-боб. Деҳқончилик маҳсулотлари таънариқининг анализи	173
Анализнинг аҳамияти ва вазифаси	173
Деҳқончилик маҳсулотлари таънариқи	176
Деҳқончилик маҳсулотлари таънариқига таъсир этувчи омиллар	181
12-боб. Чорвачилик маҳсулотлари таънариқининг анализи	184
13-боб. Маҳсулотдан фойдаланиш, уни реализация қилиш, молиявий патжалар ва ишлаб чиқариш репатабеллиги	189
Маҳсулотдан фойдаланиш ва уни реализация қилиш режасининг бажарилиши	189
Ялпи ва товар маҳсулотининг анализи	195
Тармоқлар ва маҳсулот турларининг репатабеллиги	199
14-боб. Хўжаликнинг молиявий ҳолатининг анализи қилиш	207
Анализнинг роли ва аҳамияти	207
Хўжалик маблағларини ташкил этиш маънаси ва уларни мақсадга мувофиқ ишлатилиши	209
Хўжаликнинг муомала маблағлари ва унга теяглашган маъмурад маблағларининг анализи	213
Муомала маблағларидан фойдаланиш	214

Хўжаликнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳамда тўлов қобилияти	223
15-боб. Капитал қўйилмалар режасининг бажарилиши	224
Капитал қўйилмаларини аниқлаш қилиш	224
Капитал қўйилмалар режасининг бажарилиши	226
Асосий лозимият тузиш ва маблағ билан таъминлаш режасининг бажарилиши	231
Капитал қўйилмаларининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш йўллари	232
16-боб. Бўлимларда ишлаб чиқариш дастурининг бажарилиши	237
Ишлаб чиқариш бўлимларида маҳсулот етиштиришнинг бажарилиши	237
Ички хўжалик ҳисобидаги бўлимларда тошшириқларнинг бажарилиши	242
Коллектив, опла ва ижара пулратлари ҳамда илгори технология ва чек формасининг иқтисодий самарадорлигини қиёсий анализи	248
Ижара пулрати	252
Истеъсо технология	255
Харажатларни чек формасига ўтказишнинг анализи	258
17-боб. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг асосий кўрсаткичларига қараб корхонанинг ишига баҳо бериш	259

МАХМУДОВ АЛИМДЖАН

АНАЛИЗ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ФИНАНСОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Учебник для студентов сельхозтехникумов

Ташкент «Меҳнат» 1991

Редакция муҳрири С. Давлатов
Кичик муҳаррир Н. Каримова
Мусаввир А. Бахрамов
Бадний муҳаррир И. Кученкова
Техн. муҳаррир Н. Сорокина
Корректор М. Фозилова

ИБ № 1204

Теринга берилди 12.07.90. Босишга рухсат этилди 19.03.91. Ҳажми 60х90^{1/4}.
№ 1 қозога «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди.
Шартли 6. л. 17,0 Шартли кр.-тт. 17,21. Намр л. 19,25. Нусхаси 5000
Баҳоси 5 сўм. Буюртма № 1.

«Меҳнат» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий 30. Шартнома № 65-90.

Ўзбекистон ССР Матбуот Давлат комитети Тошкент «Китоб» нашриёт-мат-
баа бирлашмасига қарашли 3-босмахонасида босилди. Тошкент Юнусовод
масснаи, Муродов кўчаси, 1.

Махмудов О.

М 32 Қишлоқ хўжалик корхоналари ишлаб чиқаришнинг анализ қилиш: Қ.х. техникумларининг талабалари учун дарслик: Мехнат, 1991.—272 б.

Ушбу дарсликда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини юксалтириш борасида ишга солишмай келинмаётган имкониятларни аниқлаш ва ҳисоблаш усуллари кўрсатилган. Унинг асосий вазифаси қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятининг иқтисодий анализ қилиш усулларини ўргатишдир.

Дарслик — «Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализ қилиш» курси дастурига мувофиқ ёзилиб, ундан «Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида бухгалтерия ўқити» ва «Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг режалаштириш» ихтисоси бўйича билим олаётган олий ўқув юртлирнинг талабалари, малака ошириш факультетининг талабалари, шунингдек, хўжалик раҳбарлари ва мутахассислари ҳам кенг фойдаланишлари мумкин.

Махмудов А. Анализ производственно-финансовой деятельности сельскохозяйственных предприятий: Учеб. для студентов сельхоз техникумов.

ББК 65.9(2У)я723+65.9(2)321